

Sisällys

PÄÄKIRJOITUKSET

Matti Virtanen Onko hyvinvointivaltio välivaihe?	221
---	-----

ARTIKKELIT

Heikki Sarmaja Ihmislajin perheenmuodostuksen evoluutiopsykologinen perusta (The evolutionary base of human family formation) ..	223
Pekka Hakkarainen & Leena Metso Huumeiden käytön uusi sukupolvi (Drug use: the new generation)	244
Elina Virokannas Seulat ja "huumenuoren ura" (Drug screening tests and the treatment careers of young drug addicts)	257
Tarja Kallio Pystyvyyssodotukset, hoito ja alkoholin käytön hallinta (Self-efficacy, treatment and drinking control)	271

ANALYYSIT

Antti Parpo Toimeentulotuki ja työnteon kannustavuus	281
---	-----

AVAUKSET

Johanna Lammi-Taskula Isät vapaalla. Ketkä pitävät isyys- ja vanhempainvapaata ja miksi?	293
Heikki Hiilamo & Ilkka Haapola Asumistuen tarkistusrajan kannustinvaikutuksia	299

KESKUSTELUA

Johan Sandelin Suomen vanhuusturva – kritiikin kritiikki	304
Timo Karjalainen Suomen vanhuusturva tarvitsee kritiikin kritiikkiä	306
Hannu Rätty Älykkyyskäsitykset jäsentävät koulua ja sen uudistuksia	308

AJASSA LIIKKUU

Heikki Hiilamo Sodan selitykset testissä	310
Pasi Moisio Kaksi harhakäsitystä Suomen kasvaneesta köyhyydesteestä	313
Antti Eskola Kirjoittamisen ankaruus ja ilo	314
Pertti Hemánus Rippituoli, mainosvälinekö?	316
Marja Jylhä Mummot glokaalissa maailmassa	317
Erkki Tuomioja Hyödyllinen opas sosiaalipolitiikan ja sen muutosten ymmärtämiseksi	318
Seppo Helminen Julkisuus ammattina	319

Ajatusten Tonava	321
-------------------------------	-----

Yhteiskuntapolitiikka

JULKAISIJA

Stakes, Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus

TOIMITUSNEUVOSTO

Stakesin Tutkimuksia-sarjan toimitusneuvosto

PÄÄTOIMITTAJA

Matti Virtanen, puh. (09) 3967 2196, matti.virtanen@stakes.fi

TOIMITUSSIHTEERI

Arja Aarnio puh. (09) 3967 2192, arja.aarnio@stakes.fi

TOIMITUS

Lintulahdenkuja 4, 00530 Helsinki, postiosoite: PL 220, 00531 Helsinki

TILAUKSET JA OSOITTEENMUUTOKSET

Bengt Jansson puh. (09) 3967 2200, bengt.jansson@stakes.fi, faksi (09) 3967 2191

Ilmestyy kuusi kertaa vuodessa. Tilaushinta 26 €. Opiskelijahinta 13 €.

JULKAISUEHTO

Painettuun YP:hen hyväksytty aineisto julkaistaan myöhemmin myös verkkoversiona, ellei kirjoittaja sitä erikseen kiellä.

KANNEN GRAFIikka

Sampsa Virtanen

KUVIOT

Seija Puro puh. (09) 3967 2257, seija.puro@stakes.fi

TAITTO

Raili Silius puh. (09) 3967 2061, raili.silius@stakes.fi

ISSN 1455-6901

PAINOPAikka

UUSIMAA OY, Porvoo 2003

<http://www.stakes.fi/yp/>

Tämän numeron kirjoittajat

ESKOLA, ANTTI, valtiot. tri (antti.eskola@uta.fi)

HAAPOLA, ILKKA, yhteiskuntat. maist., erikoistutkija, Tutkimus- ja koulutuskeskus Palmenia, Helsingin yliopisto (ilkka.haapola@helsinki.fi)

HAKKARAINEN, PEKKA, valtiot. tri, dosentti, erikoistutkija, Stakes (pekka.hakkarainen@stakes.fi)

HELMINEN, SEPPO, toimittaja, kirjailija

HEMÄNUS, PERTTI, yhteiskuntat. tri (pertti.hemanus@luukku.com)

HIILAMO, HEIKKI, valtiot. tri, erikoistutkija, Stakes (heikki.hiilamo@stakes.fi)

JYLHÄ, MARJA, lääket. tri, vararehtori, professori, Terveystieteen laitos, Tampereen yliopisto (marja.jylha@uta.fi)

KALLIO, TARJA, valtiot. lis., tutkija (tarja.kallio@kolumbus.fi)

KARJALAINEN, TIMO, valtiot. maist., erikoistutkija, Stakes (timo.karjalainen@stakes.fi)

LAMMI-TASKULA, Johanna, valtiot. maist., erikoistutkija, Stakes (johanna.lammi@stakes.fi)

METSO, LEENA, fil. maist., erikoistutkija, Stakes (leena.metso@stakes.fi)

MOISIO, PASI, väitöskirjatutkija, European University Institute, Firenze (pasi.moisio@iue.it)

PARPO, ANTTI, valtiot. lis., tutkija, Stakes (antti.parlo@stakes.fi)

RÄTY, HANNU, psykol. tri, professori, Yhteiskuntatieteiden tiedekunta, Joensuun yliopisto (hannu.raty@joensuu.fi)

SANDELIN, JOHAN, fil. maist. (johan.sandelin@jippii.fi)

SARMAJA, HEIKKI, valtiot. maist., tutkija

TUOMIOJA, ERKKI, valtiot. tri, ulkoministeri (erkkituomioja@hotmail.com)

VIROKANNAS, ELINA, valtiot. maist., tutkija, Stakes (elina.virokannas@stakes.fi)

VIRTANEN, MATTI, yhteiskuntat. tri, päätoimittaja, Yhteiskuntapolitiikka-lehti, Stakes (matti.virtanen@stakes.fi)

Onko hyvinvointivaltio välivaihe?

MATTI VIRTANEN

”Katsoessani hyvinvointivaltion uudelleenmuotoilua ja kaikkia vaatimuksia yksityistämisestä, markkinoistamisesta ja kilpailuttamisesta mieleeni työntyy teesi siitä, miten pääoma alituisen joutuu valtaamaan uusia alueita arvonnäilykselleen.”

Näin aloittaa artikkelinsa Raija Julkunen tuoreessa kirjassa nimeltä Yhteiskunnallinen muutos (Vastapaino 2003) ja päättyy sellaiseen mahdollisuuteen, että hyvinvointivaltio olisikin vain välivaihe kapitalismin voittokulussa.

Kapitalismi pyrkii muuttamaan kaiken tavaraksi, markkinoilla myytäviksi tuotteiksi. Kapitalismin dynamiikka on jatkuvaa sisäistä ja ulkoista valtaamista: uusien sekä maantieteellisten että elämän alueiden siirtämistä tavarantuotannon piiriin. 1970-luvulla helposti vallattavat alueet alkoivat tyrehtyä ja pääoman katse suuntautui sotien jälkeen nopeasti kasvatettuun julkiseen sektoriin.

Julkusen skenaariossa hyvinvointivaltio on itse asiassa vain luonut markkinat ja toimintatavat palveluille, joita pääoman olisi itse ollut hankala saada aikaan. Mutta kun ne oli luotu, palvelusektori alkoi näyttäytyä houkuttelevana valtauksen kohteena.

Ensimmäinen vaihe oli julkisen talouden kasvun pysäyttäminen. Vuosi 1984 oli ensimmäinen 50 vuoteen, kun julkinen kulutus ei länsimaissa noussut kansantuotteen kasvua nopeammin. Suomessa pysäytys tuli hieman myöhemmin, mutta sitä jyrkemmin: 1990-luvun laman myötä kansalaisille kovakouraisesti opetettiin, että politiikan suuntana ja sisältönä voi sosiaaliturvan kohentamisen ja palvelujen lisäämisen sijasta olla myös niiden karsinta.

Toisessa vaiheessa 1990-luvulla julkisen talouden sisään ajettiin markkinalogiikan mukaisia ajattelu- ja toimintatapoja: tehokkuuden ideologiaa ulkoistamisen, yksityistämisen ja kilpailuttamisen avulla.

Kolmas vaihe olisi se, että pääoma todella ahmaisee julkisen talouden ja hyvinvointipalvelut siirtyvät normaaliksi tavarantuotannoksi eli kauppa- ja teollisuusministeriön, kilpailupolitiikan ja kilpailulainsäädännön säädeltäviksi.

Jos menossa on tämän skenaarion mukainen kehitys, elämme Julkusen mukaan suuren H-hetken odotuksessa: ”Historiallisen hetken läpimurrolle voisi muodostaa muodostelma, jonka yhdessä tuottavat julkisen sektorin taloudellinen ahtaus, palvelujen rapissut taso ja kohonneet käyttäjämaksut, vaikeus muodostaa kuntiin kunnollisia (’kilpailukykyisiä’) työoloja ja palkkausta sekä *kuntasektorin henkilöstön laaja yhtaikainen siirtyminen eläkkeelle* (kursivointi: M. V).”

Läpimurron aika voisi olla käsillä joskus tämän vuosikymmenen loppupuolella. Julkinen sektori kasvoi nopeimmin 1960- ja 1970-luvulla ja siksi sen henkilökunnan ikärakenne on vino 1940-luvulla syntyneisiin päin. Otollinen hetki saattaisi olla silloin, kun suurten ikäluokkien massamittainen poistuminen työelämästä alkaa.

Julkusen skenaario tuntuu loogiselta ja lähes vääjäämättömältä. Sen ennustama kehityskulku on mahdollinen – mutta ei välttämätön, koska siltä puuttuu vahva kapitalistinen pohja.

Kyse on palvelujen ”luonnonmuodosta”. On totta, että kaiken voi periaatteessa muuttaa tavaraksi markkinoille, myös palvelut. Hyvinvointipalvelut eivät kuitenkaan itsessään lupaa sellaisia suuria voittoja, joita kapitalistinen (monistamiseen perustuvan, jatkuvaan koneistamiseen ja automatisointiin pyrkivän massatuotannon) logiikka hahmuaa. Palveluissa työn tuottavuus ei kasva tai kasvaa hyvin vähän: lapsia ei päiväkodeissa voi hoitaa eikä opiskelijoita yliopistoissa opettaa ”nopeammin” ja koko ajan vähenevällä työvoimalla. Tai voi kyllä, mutta ainoastaan laadun kustannuksella.

Miksi pääoma sitten ilmeisesti haluaa tunkeutua julkiselle sektorille, myös hyvinvointipalveluihin? Jotainhan siellä täytyy olla, jotain joka lupaa suuria voittoja. Ja onhan siellä: julkiset tulot eli verot. Yksityistämisajatukseen sisältyy se, että julkinen tuki palveluille jatkuu entisellään (tai mielellään kasvaa), mutta se halutaan puhtaana rahana yrittäjän käteen. Sama koskee tuotannonaloja, joilla on ns. luonnollinen monopoli: kun Britanniassa junaliikenne yksityistettiin, julkinen tuki säilyi ja sitä haluttiin koko ajan lisää. Pääoman näkökulmasta tavoitteena siis ovat voittojen yksityistäminen ja tappioiden sosialisointi.

Logiikka on sama kuin hammashoidon Kela-korvauksella. Päältä katsoen näyttää siltä, että Kela korvaisi osan asiakkaan kuluista, vaikka itse asiassa Kela maksaa osan hammaslääkärin palkkiosta, vain mutkan kautta. Palvelusetelissä maksaja ja maksun saaja ovat jo paremmin näkyvillä.

Pääoman kiinnostus kohdistuu siis verotulojen (tai vakuutustulojen) maksimaaliseen yksityistämiseen. Se, että USA:ssa terveydenhoitomenot ovat kaksinkertaiset Eurooppaan verrattuna, johtuu paitsi kaikesta turhasta tutkimus- ja hoitotyöstä, jota systemmin logiikka ruokkii, myös siitä, että vakuutusrahoilla maksetaan myös kaikki alan yritysten voitot.

Ja julkisen tuen välttämättömyyttä perustellaan juuri sillä, että palvelut ovat niin työvaltaisia ja kalliita järjestää, ettei niitä voi rahoittaa pelkästään asiakasmaksuilla, mikä kertoo juuri palvelujen luonnonmuodon pakottavuudesta. Ja toisin päin: kaikille tarjotut palvelut on alettu tuottaa julkisesti rahoitettuna ja järjestettynä juuri siksi, ettei niiden puhdas kaupallinen tuotanto toimi. Tai toimii, mutta vain suunnattuna sille pienelle varakkaalle kansanosalle, joka pystyy maksamaan kaikki kulut.

Voisi siis nähdä myös niin päin, että julkisessa palvelusektorissa on idullaan toisenlainen – ei-teollinen ja ei-kapitalistinen – talousmuoto, eikä vain rujo esivaihe matkalla pääoman syliin.

Julkisen palvelutalouden idea pitäisi vain pystyä ajattelemaan uudelleen – mutta vanhalta pohjalta, kuten voi tulkita Juhani Lehdon artikkelin perussanomien kirjassa Kilpailuttaminen sosiaali- ja terveystalouden näkökulmasta (Stakesin raportteja 276/03). Julkisesti organisoidun toiminnan ydin on siinä, ettei sitä ohjaa markkinoiden näkymättömän käsi vaan kansanvallan suunnitteleva ja kontrolloiva järki. Eikä sen sisällä toimivien ammattilaisten työn motiiviksi pidä nostaa maksimaalisen voiton metsäystä, vaan toiminnan täytyy perustua ammattietiikkaan ja ammattiyhpeyteen – kilpailuun osaamisesta ja siihen perustuvasta arvostuksesta.

Ihmislajin perheenmuodostuksen evoluutiopsykologinen perusta

HEIKKI SARMAJA

”Miehen ja vaimon välillä näyttää vallitsevan luonnostaan ystävyys, sillä ihminen on luontonsa puolesta vielä enemmän pareja muodostava kuin poliittisessa yhteisössä elävä, sikäli kuin perhe on perustavampi ja välttämättömämpi kuin valtio ja jälkeläisten tuottaminen on yhteistä kaikille elollisille.” (Aristoteles 1989, 162)

Perhe on yleisinhimillinen instituutio, jota tavaataan kaikissa kulttuureissa. Nykyaikainen evoluutiopsykologia määrittelee perheen lähes samoin sanoin kuin Edvard Westermarck aikoinaan: ”Perheellä” tarkoitetaan sosiaalista yksikköä, jonka ytimenä on äiti ja lapsi. Erittäin usein tähän yksikköön kuuluu myös mies, joka useimmiten on lapsen biologinen isä. Tällä miehellä on perheessä tärkeä rooli, joka kestää ajallisesti pitempään kuin pelkkä sukupuoliyhteys edellyttäisi. Tällainen perheen määritelmä on käyttökelpoinen, vaikka se jättää auki kysymyksen siitä, kuinka monta puolisoa perheessä on tai millaiset siteet näin määritellyllä perheellä on muihin perheisiin. (Cronk 1999, 30; Pinker 1997, 432; Ridley 2003, 20; Westermarck 1936, 7.) Kaikki maailman kulttuurit tuntevat monogaamisen avioliiton ja enemmistö tunnetuista kulttuureista sallii monivaimoisuuden. Valtaosa ihmiskunnan avioliitoista näyttää aina olleen monogaamia.

Kaiken inhimillisen perheenmuodostuksen ytimenä oleva ”avioliitto” tai ”parisuhdeperhe” perustuu Westermarckin mukaan seuraaviin myötäsyttyisiin tunnevalmiuksiin: Ensinnäkin äiti ja lapsi kiintyvät toisiinsa vaistomaisiin tunnesiteihin – *äidinrakkaus*. Toiseksi, äiti ja isä kiintyvät toisiinsa pysyväisluonteisesti – *aviollinen rakkaus*. Kolmanneksi, isä kiintyy vaimonsa lapsiin erityisiin tunnesiteihin – *isänrakkaus*. Neljänneksi, puoliset tuntevat toisistaan *mustasukkaisuutta*. Viidenneksi, sisarusket kiintyvät altruistisesti toisiinsa – *sisarusten keskinäinen rakkaus*. Kuudenneksi, lapsuuteen liittyvä tiivis perheenomainen läheisyys

tuottaa lähisukulaisten välille keskinäisen seksuaalisen vastenmielisyyden tunteen – *insestiaversio*. Tämä ihmisielen ominaisuus on perimmäinen syy siihen, että ihmiset eivät käytännössä koskaan avioitu aivan lähimpien sukulaistensa kanssa. Seitsemänneksi Westermarckilla esiintyy myös ajatus siitä, että isovanhemmat kiintyvät lastensa lapsiin – *isovanhempien rakkaus*. (Westermarck 1921 & 1936.)

Lintuäidit ja -isät hellivät pienokaisiaan muutamana kuukauden, mutta jättävät ne sitten yleensä oman onnensa nojaan. Ihmisemot ja jälkeläiset kiintyvät toisiinsa koko elämän ajaksi. Kun aikuisiksi varttuvat ihmislajin edustajat perustavat peruserheen, niin tämä uusi lisääntymisyksikkö pysyttelee enemmän tai vähemmän tiiviissä taloudellisessa yhteistyössä morsiamen ja sulhasen lähisukulaisten kanssa. Kaikissa kulttuureissa suku- ja perhesiteet yhdistävät useita avioliittoja toistensa yhteyteen rykelmiksi tai rypäiksi. Kutsun tätä ihmiselle ainutlaatuisuutta yhteisöllisen lisääntymisen muotoa ”avioklusteriksi”.

Oman lajimme tapa muodostaa perheitä näyttää meistä tietenkin itsestään selvältä. Tämä lajisovinistinen harha katoaa, kun vertaamme inhimillistä perhettä toisten eläinlajien perheisiin. Mehiläispesä on yksi ainoa suurperhe, jossa kuningatar on tuhansien hedelmättömien tyttäriensä yhteinen äiti. Mehiläisillä ei ole perheessä mitään roolia. Minkään ihmiskulttuurin perhe ei muistuta mehiläisten perhettä. Termiittien hienot perhesysteemit ja yhteistoiminta perustuvat sisäsiitokseen. Ihmisperhe ei toimi näin. Norsujen perhe taas perustuu toisilleen läheistä sukua olevien naaraiden pitämään lastentarhaan. Norsulapsilla on äidinpuoleiset mummut, mutta ei koskaan isoisää kuten meillä ihmisillä. Simpanssinaaraalla on erityinen kiima-aika, jolloin kaikki perheyhteisön urokset parittelevat kilpaa sen kanssa, ja siksi sim-

panssi-isillä ei ole aavistustakaan, kuka on niiden oma lapsi. Yksikään tunnettu ihmisperheen kulttuurinen muunnelma ei muistuta simpanssien suurperhettä. (Ridley 2003, 20.)¹

Kaikesta kulttuurisesta variaatiosta huolimatta ihmisperheessä on eräitä ominaisuuksia, joita ei tavata minkään muun eläinlajin keskuudessa. Monet muutkin lajit muodostavat suurperheitä, mutta vain ihmislajilla on myötäsyttyisiä valmiuksia rakentaa sukulaisuussuhteita sekä äidin että isän linjassa. Norsuilla on matriarkka, mutta vain ihmisillä on sekä matriarkka että patriarkka. Afrikan villikoirilla isän veljet, ”sedät”, osallistuvat pentujen hoitoon, mutta vain ihmislapsella voi olla sekä äidin- että isänpuoleisia ”setiä” ja ”tätejä”.

Vaikka monet evoluutiopsykologit ymmärtävät, että ihmismieli sisältää erityisiä valmiuksia avioklustereissa elämistä varten (Cartwright 2000; Cronk 1999; Dawkins 1989; Pinker 1997), niin aihetta on harvoin käsitelty systemaattisesti. Westermarckin teoksista poimittu seitsemän perhetunteen luettelo tarvitsee täydennystä. Tämän artikkelin aiheena on tarkastella ihmislajin taipumusta elää useamman perheen muodostamina avioklustereina ja tämän taipumuksemme biologisia ja psykologisia ehtoja.²

Westermarck (1936) on siteerannut hyväksyvästi näkemystä, että ”avioliitto ei ole mikään ruusutarha, vaan pikemminkin taistelutanner”. Uh-

---

¹*Inhimillisen perheen kulttuurista muuntelua voi verrata lumihiuataleeseen. Jokainen on erilainen, mutta niissä kaikissa on kuitenkin paljon samanlaista, lumihiuataleeseen kiteytyy esimerkiksi aina kuusi sakaraa. Legopalikoista voi rakentaa mitä merkillisimmän näköisiä asioita, mutta silti me näemme heti, että tämä on legotalo, tämä legoauto jne. Ihmislajin suurperheiden ”kiderakenne” perustuu lajillemme ominaiseen tunteiden repertoaariin, joka on mukana aktiivisesti jäsentämässä kaikkia mahdollisia ihmisperheiden rakenteita. Ei ole olemassa seitsensakaraisia vesikiteitä. Ei ole olemassa ihmisperheitä, joissa isät perustaisivat perheitä tyttäriensä kanssa. Ei ole olemassa kulttuuria, jossa ihmiset eivät rakastuisi. Ja niin edelleen.*

²*Kansatieteellä on tapana sanoa suurperheeksi (extended family) sitä, että monet toisilleen läheistä sukua olevat ydinperheet asuvat yhdessä saman katon alla. ”Avioklusteri” viittaa suku- ja perhesiteisiin eli siihen, että sukulaisuuden ympärille muodostuu altruistisia verkostoja ja tunnesiteitä, vaikka näiden verkostojen jäsenet eivät asuikaan fyysisesti tai maantieteellisesti toistensa yhteydessä. Esimerkiksi saamelaiset perheet asuivat muutama sukupolvi sitten maantieteellisesti kaukana sukulaisistaan, mutta silti sukusihteet olivat ja ovat yhä koko saamelaiskulttuuriin ydinasia. Mielestämme voimme puhua ihmislajin ”psykologisesta suurperheestä”.*

rautuvaisen rakkauden ja kiintymyksen ohella ihmismielestä löytyy myös mustasukkaisuutta, kauteutta, lapsen murhia, uskottomuutta ja väkivaltaa. Käsitellessään perheen evoluutiobiologiaa Richard Dawkins liitti kirjaansa seuraavan huomautuksen, joka varoittakoon myös tämän artikkelin lukijoita (1989, 156–157): ”Tämä ja seuraava luku, joissa käsittelemme puolisoiden ristiiriitaa, tuntuvat ehkä kammottavan kyynisiltä ja saattavat olla masentavia joillekin lapsilleen ja toisilleen omistautuneille ihmisvanhemmille. Korostan taas, etten puhu tietoisista motiiveista. Kukaan ei väitä, että lapset tahallaan ja tietoisesti pettävät vanhempiaan, koska heillä on itsekkäitä geenejä. Ja toistan, että kun sanon: ’Lapsi ei saa jättää ainuttakaan tilaisuutta petkuttaa, valehdella, riistää, ...’, käytän sanaa ’saa’ erikoisessa merkityksessä. En väitä, että tällainen käyttäytyminen on moraalista tai haluttavaa. Sanon vain, että luonnonvalinnalla on taipumus toimia näin ja että voimme odottaa, että villieläinten perheissä esiintyy petkutusta ja itsekkyyttä.”

Kun tässä artikkelissa esimerkiksi puhun, että anopin ”kannattaa” vahtia miniänsä syrjähyppyä, niin sana ”kannattaa” viittaa anopin geneettiseen menestykseen, joka on aivan eri asia kuin se, mitä pidän moraalisesti suotavana anopin käyttäytymisenä lähimmäisiään kohtaan. Tavoitteeni on eräiden ihmislajin perhe-elämää jäsentävien tunteiden toiminnan tarkastelu, ei moraalisten elämänohjeiden jakaminen.

Artikkelini jakautuu kolmeen osaan. Esittelen ensiksi William D. Hamiltonin ”sukulaisvalinnan” biologisen teorian, joka selittää, miksi monet meistä eläimistä elävät ja lisääntyvät perheittäin tai suurperheinä. Seuraavaksi esittelen ja kehittelemme ihmislajin suurperhe-elämään liittyviä tunteita ja mielentoimintoja, kuten sitä, kuka on kenellekin mustasukkainen, tai sitä, kuinka paljon kenenkin kannattaa uhrautua kenenkin puolesta. Esitän myös eräitä omia hypoteesejani siitä, kuinka rakas perheenjäsen anoppi on tai miksi veljen vaimo ei miehen silmissä näytä yhtä seksikkäältä kuin vaimon sisko. Lopuksi esittelen, miten lajimme perhetunteiden psykologia vaikuttaa siihen, millainen ”tunteiden ilmasto” eräissä kulttuurisesti syntyneissä suurperheen muodoissa vallitsee. Esitän lopuksi, että usein romantisoitu ”matriarkaatti” ja tylyä miesvaltaa edustava ”patriarkaatti” ovat todella olemassa olevia kulttuurisia maailmoja; tosin eri syistä kuin tähänastinen antropologia on ymmärtänyt. Käytän Charles

Darwinin ja Westermarckin vertailevaa metodia, sillä ainoastaan muiden lajien perheisiin vertaamalla pääsemme eroon ”lajisovinismista” ja voimme ymmärtää inhimillisen perheen ainutlaatuisuuden.

Nepotismin perusteoria

Artikkelin teemat edellyttävät lukijalta jonkinlaista käsitystä William D. Hamiltonin (1996, 10–83) ”sukulaisvalintaa” koskevan teorian keskeisistä ajatuksista.³ Hamiltonin sukulaisvalinnan teoria selittää, millä ehdoilla luonnonvalinta voi suosia perinnöllisiä ominaisuuksia, joiden avulla eliö tekee uhrauksia eli toimii ”altruistisesti” jonkin toisen eliön hyväksi. Miksi lintu antaa toiselle linnulle löytämänsä madon? Meistä kaikista tuntuu itsestään selvältä, että lintu antaa madon toiselle linnulle, joka on sen oma pieni poikanen! Mutta miksi ihmisisoäiti rakastaa tyttärensä lasta, eihän tuo lapsi ole hänen lapsensa? Entä miksi työläismuurahainen huolehtii äitinsä lapsista, eiväthän ne ole hänen jälkeläisiään? Eivät olekaan, mutta ne ovat noiden huolehtijoiden, isoäidin ja työläismehiläisen, lähisukulaisia.

”Neitseellisesti” eli ”suvuttomasti” lisääntyvät eliöt lisääntyvät tuottamalla itsestään klooneja, itsensä geneettisiä kopioita. Suvuttomasti lisääntyvien lajien yksilöt sananmukaisesti lisääntyvät tuottamalla lisää itsensä kaltaisia yksilöitä. Me suvullisesti lisääntyvät emme kopioitu, olimmepa sitten kasveja, muurahaisia tai ihmisiä. Me pysytymme tuottamaan vain ”jälkeläisiä”, jotka ovat lähisukulaisiamme. Välittömiin jälkeläisiimme me saamme sijoitettua perinnöksi vain puolet geneistöstämme; omat lapsemmehän perivät puolet geneistään lisääntymiskumppaniltamme. Siksi me seksuaalisesti lisääntyvät eliöt olemme ainutlaatuisia ja ainutkertaisia. Kun me kuolemme, täsmälleen samoja genejä kantavaa yksilöä ei il-

maannu maan päälle vasta kuin kloonaamalla tai ylösnousemuksen ihmeessä. Näin ollen emme oikeastaan koskaan varsinaisesti ”lisäännymme”, koska emme monista itsemme kaltaisia yksilöitä. Me lisäännymme antamalla puolet geneistämme jälkeläisillemme, jotka antavat puolet geneistään jälkeläisilleen jne.

Kaikki jälkeläisemme alenevassa polvessa ovat sukulaisiamme, mutta kaikki sukulaisemme eivät ole jälkeläisiämme. Esimerkiksi äitimme ja sisaremmme eivät ole jälkeläisiämme. Me olemme itsellemme sukua 100-prosenttisesti, koska kannamme varmasti jokaista geeniämme. Myös identtiset kaksoset ovat 100-prosenttisesti toistensa sukulaisia. Lapsemme kantavat 50 prosentin todennäköisyydellä jokaista geeniämme, sillä toisen puolen geneistään he ovat saaneet kumppaniltamme. Lapsenlapsemme kantavat 25 prosentin todennäköisyydellä kopiota jokaisesta geenistämme. Lapsenlapsemme lapset kantavat geenimme kopiota 12,5 prosentin todennäköisyydellä jne.

Alenevassa polvessa jälkeläistemme todennäköisyys kantaa oman geenimme kopioita puoliintuu jokaisen uuden sukupolven kohdalla, koska kukin alenevan linjamme jälkeläinen voi antaa lapselleen vain puolet geneistään. Näin ollen ”jälkeläisemme” laimentuvat portaattain sukupolvi sukupolvelta yhä pienemmiksi yhteisen sukulaisuuden ”osamääräksi”. Toisin ilmaistuna me joudumme jakamaan sukulaisemme yhä useamman ei-sukulaisen kanssa, mitä kaukaisemmasta jälkeläisten polvesta on kyse. Kun sanon, että ”tämä on lapsenlapseni Emma”, niin kolme muuta isovanhempaa voi sanoa Emmasta saman. Kymmenen sukupolven päästä tulevaisuudessa olemme sukutaulun mega-isovanhempia, jotka joutuvat jakamaan alenevan polven jälkeläisensä satojen muiden mega-isovanhempien kanssa.

Me suvullisesti lisääntyvät eliöt voimme ”lisääntyä” myös niiden sukulaistemme avulla, jotka eivät ole meidän jälkeläisiämme. Identtisen kaksosesi jälkeläiset ovat sinulle sukua 50-prosenttisesti. Äitisi oman isäsi kanssa tekemät täsisaret kantavat myös 50 prosentin todennäköisyydellä omien geeniemme kopioita ja sisarus-temme lapset 25 prosentin todennäköisyydellä. Hamiltonin sukulaisvalinnan keskeinen idea on, että kaikki lähisukulaisesi ja heidän jälkeläisensä ovat tietyllä todennäköisyydellä omien geeniesi kopioiden kantajia. Näin ollen voimme edistää omien geeniemme menestystä tukemalla siskom-

³70-luvulla Hamiltonin ja Robert Triversin teorioita halveksittiin yleisesti ja ne julistettiin ”porvarilliseksi tieteeksi”. Tällä hetkellä sosiobiologia on koko biologiatieteen lähtökohta. Sosiobiologia on yksiselitteisesti suuren ”tieteiden sodan” voittaja. (Alcock 2001; Segerstråle 2000.) Tässä artikkelissa käytetyistä sosiobiologisista perhettä koskevista teorioista saa helpoimmin käsityksen tutustumalla Richard Dawkinsin teokseen ”Geenin itsekkyys” (1989) ja erityisesti sen lukuun 7, 8 ja 9. Myös Steven Pinker (1997) on kirjoittanut hienosti perheen tunteellisesta perustasta.

me lisääntymisponnisteluja, kuten susinaaraat tekevät joissakin olosuhteissa. Tai voimme tuottaa ”jälkeläisiä” steriilin työläismehiläisen tavoin auttamalla omaa äitiämme synnyttämään meille uusia sisaria tai voimme lisätä geenejämme tulevissa sukupolvissa huolehtimalla veljiemme lapsista, kuten afrikkalaisten villikoirien urokset tekevät. Me avioklustereina elävät ihmiseläimet pystymme lisäämään geenejämme monilla epäsuorilla tavoilla. Meidän ihmisten klusteri on yhtä suuri sosiobiologinen ihme kuin mehiläisten pesä.

Hamiltonin sukulaisvalinnan teoria selittää luonnossa tavattavaa sukulaisiin kohdistuvaa altruistista käyttäytymistä. Sana ”altruismi” tarkoittaa arkikielessä toisen puolesta uhrautuvaa käyttäytymistä. Biologiassa sanalla on hieman toinen ja tarkempi merkitys. Eliö on altruistinen, kun se tukee oman henkilökohtaisen lisääntymismenestysensä kustannuksella toisen yksilön lisääntymismenestystä. Eliö on altruistinen, kun se on valmis *kärsimään kustannuksia* – uhrautumaan – toista auttaessaan. Hamiltonin teorian peruslause on yksinkertainen: luonnonvalinta suosii mutaatiota, jonka vaikutuksesta eliö auttaa lähisukulaistaan lisääntymään, kunhan tästä uhrautuvasta käyttäytymisestä koituva haitta omalle lisääntymisnäkykymälle on pienempi kuin autettavalle lähisukulaiselle koituva etu. Lähisukulaiselle koituva etu täytyy kertoa hänen sukulaisuusasteellaan eli sillä todennäköisyydellä, jolla tuo autettava kantaa yhteistä geeniä auttajansa kanssa. Voimme kirjoittaa ajatuksen seuraavan kaavan muotoon: $Br > C$. Kirjaimet ”Br” tarkoittavat sukulaisten lisääntymisnäkykymälle annettua hyötyä (B = benefit) kerrottuna sukulaisuuden asteella ”r” (r = relatedness). Näin lasketun hyödyn täytyy olla suurempi kuin auttajan avustamisesta koituva kustannus (C = cost) eli vähennys omalle henkilökohtaiselle lisääntymisnäkykymälle. Eli kyse on eliöllä käytettävissä olevien resurssien allokoinnista sukulaisille tavalla, joka tehokkaimmin edistää heidän yhdessä kantamansa geenin menestystä: ”auta geenisi kopion menestystä riippumatta siitä, kantaako tuota geenin kopiota sinä vai joku sukulaisesi”. Vaikka Hamiltonin ajatus on yksinkertainen, se selittää silti suuren joukon biologisia ilmiöitä, kuten sen, miksi monet eläinlajit elävät perheinä, tai sen, miksi ylipäätään on olemassa monisoluisia eliöitä.⁴

Seuraavat esimerkit selventävät tätä Hamiltonin ajatusta. Osmo Soininvaara on ymmärtänyt Hamiltonin idean sanoessaan, että ”myös ykkös-

oluesta [2,7 %] voi tulla humalaan, sitä on vain juotava enemmän [kuin kolmosolutta, 4,5 %]”. Viiden tuopin keskioiolumalaan riittää hyvin yhdeksän tuoppia ykköstä. Vastaavasti voimme saavuttaa lisääntymismenestystä tukemalla siskonlapsia, siskonlapsia pitää vain olla enemmän.

Asiaa valaisee Aku Ankan perhe. Aku-enolle kolmen orvon siskonpojan, Tupun, Hupun ja Lupun, hoito on biologisesti altruistista, sillä siitä koituu Akulle ”kustannus” (C), joka on poissa hänen muista lisääntymisprojekteistaan. Akuhan voisi hankkia omia ankanpoikia Iineksen kanssa. Lapseton poikamies Aku ei kuitenkaan ole geneettinen luuseri. Kolmeen siskonpoikaan uhrattu vaiva ja aika hyödyttävät Akun omien geenien lisääntymisnäkykymää, sillä kukin siskonpoika kantaa 25 prosentin todennäköisyydellä samojen geenien kopioita kuin Aku itsekin. Enonsa uhrautuvien ponnistelujen ansiosta Tupu, Hupu, ja Lupu pelastuvat Ankkalinnan tunnetusti kurjasta orpokodista, jossa he olisivat saattaneet kuolla nälkään, tauteihin ja viluun. Näin pelastuneet siskonpojat maksavat takaisin Akun uhraamat kustannukset siittämällä aikanaan ankanpoikia, jotka kantavat Akun geenien kopioita 12,5 prosentin todennäköisyydellä. Akun kannalta kolmen siskonpojan yhteenlaskettu arvo on suurempi kuin yhden oman ankanpoikasen: $3 \times 25 \% > 50 \%$. (Vakiintunut suomennos ”Aku-setä” ja ”veljenpojat” on käänkövirhe. Enosuhte on hieman uhrautuvampi kuin setäsuhte, koska siskon lapsi on aina oma sukulainen, veljen lapsi voi hyvinkin olla naapurin sedän siittäjä.)

Reaalielämässä yksilön tosiasiallinen kyky edistää altruistisesti kantamia geenejä vaihtelee voimakkaasti. Hamiltonin kaavassa ($Br > C$) sukulaisuuden aste (r) on selkeä ja pysyvä kerroin. Sen sijaan sukulaisten saama hyöty (B) ja auttajalle koituva kustannus (C) ovat mutkikkaita asioita, ja ne lasketaan altruistin ja autetun sukulaisten edustamien ”lisääntymisnäkymien” perusteella.

Eräässä yhteydessä Westermarck totesi, että ihmisten rakkaus omia lapsiaan kohtaan on suurempi kuin heidän rakkautensa omia vanhoja

⁴Fysiikan kuuluisin kaava on varmaankin $E = mc^2$. Useimmat tunnistavat kaavan, vaikka vain harvat voivat kehua ymmärtävänsä, mitä se tarkoittaa oikeassa materiaalisessa maailmassa. Modernin käyttäytymisbiologian merkittävin kaava on varmaankin Hamiltonin edellä esitetty sukulaisaltruismien kannattavuuslaskelma.

vanhempiaan kohtaan, ”koska lajien jatkuvuus ja lisääntyminen riippuu kokonaan edellisestä, eikä yhtään jälkimmäisestä”. Westermarck oli poiminnut havainnon ja sen selityksen Adam Smithin moraalitunteita käsittelevästä teoksesta. Smith sanoo aiheesta enemmänkin (1976, 142, 219): ”Näyttää siltä, että Luonnon silmissä lapsi on tärkeämpi kuin vanhus, ja siksi lapsi herättää voimakkaampaa ja yleisempää sympatiaa. Niin sen kuuluukin tehdä. Sillä lapselta voidaan odottaa, tai ainakin toivoa paljon. Sen sijaan yleensä on niin, että vanhukselta ei ole paljoa odotettavissa tai toivottavissa. Lapsen avuttomuus vetoaa kaikkein raaimpaankin ja kovasydämisimpäänkin. Ainoastaan ihmisen hyveellisyys estää sen, ettei vanhuuden heikkoja halveksita tai että he eivät herätä vastenmielisyyttä. Yleensä vanhus kuolee niin, että juuri kukaan ei häntä sure. Mutta lapsi tuskin koskaan kuolee niin, ettei se aiheuttaisi ainakin jonkun sydämessä suurta tuskaa.”⁵

Smithin asetelmassa keski-ikäisen aikuisen sukulaisuuden aste omaan lapseensa ja omiin vanhoihin vanhempiinsa on sama ($r = 50\%$). Mutta lapsen ja vanhan äidin tai isän ”lisääntymisnäkyvä” on dramaattisesti erilainen. ”Luonnon silmissä”, tai modernimmin sanottuna ”geenin näkökulmasta”, sukulainen on arvokkaampi silloin, kun hän on terve, pätevä ja hedelmällisen uransa alussa oleva 18-vuotias nainen tai 20-vuotias mies, kuin silloin, kun hän on juuri hedelmöitynyt alkio, vastasyntynyt tai voimaton vanhus. (Cartwright 2000, 261–286.) Vastasyntyneen tyttövauvan lisääntymisnäkyvä on paljon pienempi kuin 18-vuotiaan neitosen, koska vertailua tehtä-

essä täytyy vauvan arvosta vähentää 18 vuoden investointeja edellyttävä ajanjakso, joka vaaditaan vauvan saattamiseksi sukukypsäksi. Dementiaasta kärsivällä vanhalla hedelmättömällä äidilläämme ei taasen ole enää mitään arvoa kantamiemme geenien lisäämispyrkimysten kannalta. Tunteemme on viritetty tällaisten asiantilojen toteamiseen, aivan kuten Adam Smith aikoinaan ensimmäisenä oivalsi. Perheenjäsenten edustamien lisääntymislupausten vähittäiset tai äkilliset muutokset ovat tietenkin inhimillisten tragedioiden ehtymätön lähde.⁶

Myös sukulaisavun vastaanottajan kyky muuntaa saamansa apu lisääntymismenestykseksi vaikuttaa asiaan. Ajatelkaamme naista, jolla on identtiset kaksostytöt, joilla kummallakin on lapsi. Toinen tytär on turvallisesti naimisissa, mutta toinen on jäänyt leskeksi. Tässä tapauksessa kyseisen naisen kannattaa ”säälää” ja avustaa enemmän leskenä olevaa tytärtään, koska tällöin altruismi osuu ”suurempaan tarpeeseen” eli pitää lapsenlapsen edustaman lisääntymisnäkyvän hengissä. Toinen tytär pärjää muutoinkin. (Koska esimerkin siskokset ovat identtisiä, niin he eivät nostaisi äitinsä epätasaisesta avunjaosta riitaa, kuten tavalliset siskokset saattaisivat tehdä tällaisessa tapauksessa.)

Hamiltonin löytämästä teoriasta voidaan tehdä vieläkin merkillisempiä johtopäätöksiä. Rakkaat omat geenimme nimittäin tarkastelevat meitä it-

⁵Westermarck (1926, vol. II, 194) antaa Adam Smithille tunnustusta toteamalla, että tämän havainto ja sen selittäminen olivat evoluutiobiologisesti oikeita jo ”sata vuotta ennen Darwinia”. Itse asiassa Smithin idea ymmärrettiin biologiassa vasta 200 vuotta myöhemmin, kun W. D. Hamilton esitti teoriansa ”kattavasta lisääntymismenestyksestä” (inclusive fitness) 1960-luvun alussa. Näin ollen Westermarck itse ansaitsee tunnustuksen siitä, että hän tunnisti Smithin ajatuksen darvinistiseksi kymmeniä vuosia ennen kukaan muu Darwinin tieteellinen perillinen ymmärsi tällaisia asioita. Moni oli ajatellut jo ennen Smithiä, että Luonto – isolla alkukirjaimella – on taitava insinööri, hienomekaanikko, koristetaiteilija tai kemisti. Smith ymmärsi, että Luonto on myös pennintarkka taloustieteilijä, joka laskee äidinrakkauten tai läheisen kuoleman tuottaman surun oikean määrän jälkeläistuotannon jääkylmästä näkökulmasta. Nykyaikainen evoluutiopsykologia käsittelee lähisukulaisen kuoleman aiheuttamaa surua käyttäen täsmälleen samaa teoriaa kuin Smith (Pinker 1997; Segal 2000).

⁶Ajatusta voidaan viedä pitemälle. Muutaman päivän ikäinen viallinen sikiö ei ole kovin arvokas oman äitinsä geneettisten intressien kannalta. On arvioitu, että naisten elimistö abortoi 78 prosenttia hedelmöityneistä munasoluista. (Cartwright 2000.) Myös vanhuuteen liittyvä raihnaustuminen johtuu perimmältään siitä, että omat geenimme tarkastelevat meitä kylmästi omana lisääntymiskoneenaan. Geenimme ikään kuin ”vertaavat” eri ikäkausiemme edustamia lisääntymisnäkyviä keskenään ja suosivat sitten menestyksekkästä lisääntymiskautta heikomman kustannuksella. Niinpä luonnonvalinta suosii sellaisia geenejä, jotka parantavat lisääntymismenestystämme silloin, kun olemme 20-vuotiaita sillään uhalla, että tuolla samaisella geenillä on haitallinen vaikutus myöhemmällä ikäkaudella. (Alexander 1987; Williams 1996.) Ferrarin insinöörit rakentavat formulamoottorit kestäämään kaksi tuntia. Ei ole väliä, vaikka moottori aina räjähtäisi vanhuuttaan kolmen ajotunnin jälkeen. Ferrarin voitot ja tappiot tehdään ensimmäisten kahden tunnin aikana. Näin on myös meidän ihmisten elämässä. Geeniemme näkökulmasta me eliöt olemme niiden ajallisia ja väliaikaisia ajoneuvoja, joiden avulla ne pyrkivät ikuiseen koskaan päättymättömään kopioitumiseensa. Kone saa paukahtaa, kun geneettiset voitot on korjattu palkintokaappiin.

seämme yhtä itsekkään kylmien kannattavuuslaskelmien perusteella kuin kaikkia muitakin. Me sosiaaliset eläimet toimimme tietyissä tilanteissa (sekä fyysisesti että psyykkisesti) sen mukaan, kuinka arvokkaita olemme kullakin hetkellä kantamiemme tai, paremmin sanottuna, haltuumme uskottujen geenien kannalta. Eräät suurperheensä puolustamiseen erikoistuneet muurahaisyksilöt toimivat kirjaimellisesti itsemurhaterroristeina. Ne hakeutuvat vihollisen keskelle ja ”räjäyttävät” itseensä keräämänsä myrkyr ympärilleen. Itsensä räjäyttäneen yksilön menetys on keskimäärin pienempi kuin sen näin pelastamien sisarien edustamien lisääntymisnäkökymien summa. Eräät vain kerran elämässään lisääntyvät hämähäkkilajien äidit antautuvat syntyvien lastensa ensimmäiseksi ateriaksi. Näin hämähäkkiäiti uhraa elämänsä omien lastensa hyväksi. Siinä missä hämähäkkiäiti uhrautuu lastensa ruuaksi, vanheneva ihmisaaras uhraa oman hedelmällisyytensä omien jo olemassa olevien jälkeläistensä lisääntymismenestyksen hyväksi. Nainen tulee menopausiin. (Diamond 1998, 108–130.)

Usein esitetään, että me eliöt suosimme sukulaisiamme, koska tuo sukulainen ”kantaa samaa geenää”. Tarkasti ottaen tämä on virheellinen ilmaisu, sillä geenin kantaminen ei sinänsä riitä. Altruististen uhrilahjojemme vastaanottajan täytyy pystyä, tavalla tai toisella, edistämään yhteisesti jakamiemme geenien menestystä tulevaisuudessa.⁷

⁷Vaikka Westermarckin perheteoria perustuu Darwinin teoriaan, hän ei juuri lainaa Darwinia tämän aiheen yhteydessä. Syy on ilmeinen: Darwin jätti inhimillisen perheen psykologian pohtimisen kokonaan, koska hän taipui, joskin epäroiden, kannattamaan oman aikansa antropologeja, joiden mukaan ihmiset olisivat historian aamunkoitossa eläneet promiskuiteetissa ja harjoittaneet inestiiä (Darwin 1871). Nämä antropologit väittivät myös, että esi-isämme eivät huolehtineet mitenkään jälkeläisistään vaan jättivät lapsista huolehtimisen kokonaan esiäitiemme harteille. Suomalaisille tunnetuimmat tämän koulukunnan edustajat ovat Friedrich Engels ja hänen teoksensa ”Perheen, yksityisomistuksen ja valtion alkuperä” (1973). Nuoren Westermarckin teos ”Inhimillisen avioliiton historia” (1891) oli suunnattu näitä Darwinin kannattamia antropologian vakiintuneita käsityksiä vastaan. Ja sekös vanhaa Engelsiä harmitti. Darwinin virheellisten perhettä koskevien käsitysten takia Westermarck sai joissakin kysymyksissä evoluutioteoreettisesti parempia ideoita Aristoteleelta ja Adam Smithiltä kuin Darwinilta. Esiwestermarckilaiset perheteoriat elävät yhä yleisinä vasemistolaisen sivistyneistön helliminä uskomuksina.

Laajennettu avioliitto

Hamiltonin merkillisten ja merkittävien ajatusten jälkeen palaan takaisin ihmislajin suurperheen ominaispiirteisiin. Ihmislajilla, kuten muillakin kädellisillä, on erityisiä mielenmekanismeja, joilla vältetään sisäsiitos. Nämä tunteelliset syyt ovat viime kädessä selitys sille, että yksittäisiin ydinperheisiin, suurperheisiin ja avioklustereihin kuuluu aina yksilöitä, jotka eivät ole toistensa lähisukulaisia. (Dawkins 1989; Shepher 1983; Wolf 1995; Westermarck 1921 & 1936.) Puolisosi ei ole sukulaisesi, eikä äitisi ole isäsi sukulainen. Vastaavasti kälysi, vävyysi, miniäsi tai lankosi eivät ole sukulaisasi, vaikka lasketkin heidät tavallaan suurperheeseesi ja voit nähdä heitä yhteisessä joulupöydässä. Sen sijaan tällaiset perheenjäsenet ovat eräiden lähisukulaistesii isii ja äiteji, esimerkiksi miniäsi on poikasi lapsen äiti. Yksistään tämä Westermarckin löytämä sukusiitoksen vastainen mielenmekanismi jäsentää kaikkia inhimillisiä perheitä perustavalla tavalla.

Hamiltonin teoria selittää, miksi me suosimme geneettisiä sukulaisiamme. Mutta miksi meillä on voimakkaasti altruistisia tunteita myös perheemme niitä jäseniä kohtaan, jotka eivät ole sukulaisia? Vastaus on yksinkertainen. Biologian kannalta naisen ja miehen ”avioliitto” tai parisuhde on kahden ei-sukulaisen perustama tuotanto-osuuskunta, jonka avulla kumpikin osapuoli edistää omien geeniensä menestystä. Vaimolla ja miehellä on voimakas geneettinen intressi pitää toisistaan huolta, koska he lisääntyvät toistensa avulla. Minun kannattaa huolehtia toisesta yksilöstä, jolla on yhtä suuri motiivi kuin itselläni huolehtia lapsesta, joka on jälkeläiseni.

Ihmislajilla puolisoitten keskinäisestä altruismista on kehitynyt evoluution myötä yksi kaikkein voimakkaimmista ja tunteellisimmista motiiveista (Alexander 1979 & 1987). Vain identtisten kaksosten keskinäinen sidos on sitä voimakkaampi (Segal 2000). Tätä puolisorakkauden suurta tunnetta haittaa vain yksi biologinen tosiasi: sukulaiset ovat korvaamattomia, kun taas puolison voi vaihtaa toiseen. Ihmiset eivät hylkää omaa lastaan saadakseen hoitaa naapurista mahdollisesti löytyvää kauniimpaa ja fiksumpaa lasta. Sen sijaan monet ovat ottaneet naapurin puolison omaksi elämänkumppanikseen.

Samat syyt, jotka johdattavat miestä uhrautuvaisesti rakastamaan vaimoaan ja vaimoa miestä, auttavat ymmärtämään myös, miksi evo-

luution aikaisten esivanhempiemme on kannattanut kiintyä tiettyssä määrin myös puolisoitensa lähisukulaisiin. Aviomiehen kannattaa suosia vaimonsa lähisukulaista sitä enemmän, mitä läheisempää sukua tämä on miehen vaimolle ja heidän yhteiselle lapselleen. Rakasta anoppiasi, sillä hän rakastaa vaimoasi, joka on hänen tyttärensä, ja vaimosi lasta, joka on (mahdollisesti) sinun lapsesi. Vastaavasti miehen kannattaa kiintyä avuliaisuuden tuntein myös vaimonsa muihin lähisukulaisiin: isään ja sisariin. Yhteisten lasten projekti ei yhdistä ainoastaan miestä ja vaimoa ydinperheeksi, vaan vetää keskinäisen altruismin piiriin anoppeja, appiukkoja ja muita puolison lähisukulaisia, kuten kyttyjä ja natoja.

Ajatus laajenevasta perherakkaudesta voidaan ulottaa mutkien kautta vieläkin pitemmälle. Yksilön kannattaa suosia myös omien lähisukulaisten puolisoita ja näiden sukulaisia. Suosi esimerkiksi siskosi miestä, lankoasi, ja tämän lähimpiä sukulaisia, sillä heillä kullakin on intressi suosia siskoasi ja tämän lasta, eli lasta, joka on sinun lähisukulaisesi. Ydinperheistä koostuvan avio-klusterin yleinen ohje kuuluu seuraavasti: ”Tue kaikkia lähisukulaistesi puolisoita ja näiden lähisukulaisia siinä suhteessa kuin heillä on oma geneettinen intressinsä tukea sinun lähisukulaistasi ja hänen lastaan.” Tästä yleisestä perherakkauden kehotuksesta ei kannata innostua liikaa, sillä avioliiton kautta saatujen perheenjäsenten intressi ja into suosia omien geeniemme menestystä laimenee porras portaalta ja mutka mutkalta nopeasti olemttomiin. Arvelisin, että puolison serkut alkavat olla jo kannattavan altruismin äärirajalla.

Yleisesti ottaen anoppeja kannattaa rakastaa. Mutta myös anopin resurssit, kunto ja perhetilanne ratkaisevat, kuinka paljon häneen kannattaa uhrata. Sairaalloinen vanha anoppi, jolla sattuu olemaan 15 muuta lastenlasta, ei luultavasti kykene hyödyttämään sinun lapsiasi yhtä paljon kuin nuorekas ja reipas, jonka ainoa lapsenlapsi sattuu olemaan juuri sinun oma lapsesi. Tällaista erotte- lukykyä meillä suosii paitsi laskelmoiva järkemme, jonka laskelmointikyky on ”tarkoitettu” juuri tällaisiin tilanteisiin, myös tunteittemme spontaani toiminta, joka tukee lisääntymisnäky- miemme kannalta oikeansuuntaisia ratkaisuja niin anopin kuin muiden aviosukulaisten suhteen.⁸

Avio-klusterit muodostavat perhesiteiden ristikkäisiä verkostoja. Koska sukulaisiemme tekemien naimakauppojen mukana tulleet aviosukulaistemme ovat yleensä kotoisin useista eri suvuista ja

perheistä, niin kahden eri suvun keskinäiset avioliitot, tai paremminkin yhteiset lapset, punovat yhteen hyvinkin monimutkaisia ja monenkeskisiä perhesuhteita ja yhteistyön rakenteita. Käytännössä kulttuuriset määritelmät ja taloudelliset olosuhteet pilkkovat, kokoavat ja valikoivat toisia perhesuhteita yhteen ja jättävät taas toisia evoluutiopsykologisesti yhtä voimakkaita altruististen tunteiden ”optioita” vaille huomiota. Westermarck (1921, vol. I, 255) huomautti aikoinaan, että vaikka sukulaisiin kohdistamamme tunteet olisivat porrastettu sukulaisuuden aste- en mukaisesti, niin meidän perhesuhteemme saavat ”sosiaalisen voimansa” viime kädessä siitä, ketkä sukulaisistamme ja perheenjäsenistämme ovat kiinteässä kanssakäymisessä meidän kanssamme.⁹

Kaksinaismoraalin biologinen perusta

Parisuhteessa elävien naaraiden ja urosten suhde syrjähyppyihin on erilainen. Yleisesti ottaen naaras ei voi lisätä jälkeläistensä lukumäärää ottamalla itselleen lisää rakastajia. Naaraat tavoittelevat parisuhteen ulkopuolisista seksisuhteista jälkeläisilleen parempia geenejä kuin vakiopuoliso pystyy tarjoamaan. Uros sen sijaan saa sitä enem-

⁸Eräät ”aviosukulaisuutta” koskevat johtopäätökset ovat kiinnostavia vertailevan perhesosiologian kannalta: Esimerkiksi minun kannattaa suosia jossain määrin vaimoni muiden miesten kanssa tekemiä jälkeläisiä. Ovathan nämä lapset minun ja vaimoni yhteisten lasten sisarpuolia, minkä takia heillä on voimakkaat omat intressit tukea vaimoni minulle synnyttämiä lapsia. Vaimoni muille miehille synnyttämät lapset ovat minun ”aviosukulaisiani”.

⁹Westermarck (1921, vol. I, 72–75) korostaa useassa yhteydessä, että avioliiton alkuperä on yhteisestä jälkeläisestä huolehtiminen: ”Siksi voimmekin sanoa, että avioliitto perustuu pikemminkin perheeseen kuin perhe avioliittoon. On tosiaankin niin, että monien kansojen keskuudessa ei vihityn tai kihlatun parin todellinen avioliittona pidetty elämä ala ennen kuin heille on syntynyt lapsi tai raskaus näyttää ilmeiseltä. Toisenlaisissa tapauksissa, joissa seksuaalinen suhde on johtanut raskauteen tai lapsen syntymään, pidetään sääntönä, että kyseinen pari solmii avioliiton tai että sitä pidetään jopa pakollisena.” Oman aikamme Suomessa avioliitto muuttuu usein viralliseksi avioliitoksi, kun yhteinen jälkeläinen ilmoittaa tulostaan. Minusta tuntuu, että äitien ja isien usein kriittinen suhtautumisen lastensa avopuolisoon muuttuu vauvan myötä kuin taikaiskusta myönteisemmäksi ja uhrautuvaisemmaksi. Meitä liikuttavat sukulaisiemme ja jopa täysin tuntemattomien henkilöiden häät, mutta myös läheistemme uudet vauvat ja uudet raskaudet. Ehkäpä nämä onnen tunteet ja liikutukset ovat jonkinlaisia leimaantumisi- miöitä, eräänlaisia perhesuhteita solmivia sukulaisien ja perheenjäsenten välisiä ei-seksuaalisia ”rakastumisia”?

män jälkeläisiä, mitä useamman naaraan kanssa se onnistuu parittelemaan. Kukasta kukkaan pöräävä ihmisuros voi saada käyttöönsä *useamman* naisen synnytysresurssit. Siinä missä naaras tavoittelee laatua, uros yrittää lisätä parittelukomppaniensa määrää. Hedelmällinen syrjähyppy lisää miehen henkilökohtaista jälkeläistuotantoa – mutta samalla syrjähyppy lisäävät myös hänen sukulaistensa ”jälkeläistuotantoa”. Saattaa kuulostaa yllättävältä, että myös naiset lisääntyvät isiensä, veljiensä, enojensa, setiensä ja vaariensa syrjähyppyjen ansiosta. Mutta hamiltonilaisen biologian kannalta tämä on itsestään selvää. Äitien kannattaa tukea jopa isää enemmän poikiensa seksuaalisia seikkailuja, sillä Lemminkäisten äidit voivat olla aina varmoja biologisesta vanhemmuudestaan poikansa suhteen.

Esiäitimme ovat siis tavoitelleet avioliiton ulkopuolisista suhteista ensisijaisesti jälkeläiselleen parempia geenejä kuin vakituinen aviokomppani on pystynyt tarjoamaan (Barash & Lipton 2001; Buss 2000). Naisen uskottomuuden hedelmistä hyötyivät tietenkin myös kaikki uskottomien naisten lähisukulaiset, sillä saavathan myös he vauvasukulaiselleen paremmat geenit. Siksi mumujen ja vaarien, äitien ja isien, veljien ja siskojen, enojen, setien ja serkkujen on kaikkien kannattanut tukea naiskulaistensa avioliiton ulkopuolisia suhteita. Tämä sukulaisten yhteinen intressi on realisoitunut muun muassa vaistomaiseksi ja valikoivaksi seksuaaliseksi salailuksi. Teoria ennustaa esimerkiksi, että nainen on taipuvainen paljastamaan omalle pojalleen tietonsa miniänsä uskottomuudesta, mutta salaa miniältään poikansa uskottomuuden. (Sarmaja 2002b.)

Aviomiehen sen sijaan kannattaa vartioida vaimoaan mustasukkaisesti, sillä käenpojan ruokkimisesta on suuret kustannukset miehen omalle lisääntymismenestykselle. Samasta syystä myös aviomiehen lähisukulaisilla on intressi varmistaa, että heidän miessukulaistensa vaimot ovat uskollisia, sillä heidän panostuksensa sukulaislapselle on vaarassa mennä harakoille eli käki-isän eduksi. Vaikka anoppi on periaatteessa miniän rakas perheenjäsen, niin anopin kannattaa olla mustasukkainen, sillä myös isoäidistä voidaan tehdä ”aisankannattaja”. Mitä läheisemmän miessukulaisten vaimosta on kyse, sitä enemmän on esivanhempiemme kannattanut pitää tuota epäilyttävää olentoa silmällä. – Olitpa itse nainen tai mies, niin olet tilaisuuden tullen veljesi vaimon vartija. Isänpuoleisen isoäidin ja isoisän altruistisia tun-

teita lapsenlapsiinsa tai anopin ja apen kiintymystä miniäänsä ei olisi koskaan voinut syntyä, ellei miniöiden vahtiminen olisi ollut tehokasta ja vuosimiljoonan ajan.

Tällä aviomiehen lähisukulaisten muodostamalla ”yhteisten geneettisten intressien liitolla” on tietenkin vastassaan sukuun naitujen miniöiden sukulaisten etuja ajava vastavoima, joka puolustaa oman naiskulaistensa oikeutta myös avioliiton oloissa valita seksuaalikomppaninsa omien mieltymystensä mukaan. Vaikka vaimon ja miehen sukujen välillä vallitsevat voimakkaat yhteiset intressit, niin keskinäistä perherakkautta räsittävät mustasukkaisuus, salailu ja juonittelu.

Edellä esitetyn perusteella voidaan muodostaa kolme periaatetta, joita noudattamalla ihmislajin yksilö voi rykelmäperheen oloissa edistää geneettistä menestystään:

1. Kaikkien keskenään lähisukua olevien yksilöiden kannattaa yksin ja liitossa – omasta sukupuolestaan riippumatta – tukea kaikkien omien naiskulaistensa avioliiton ulkopuolisia suhteita eli yrityksiä hankkia lapsilleen parhaat mahdolliset saatavilla olevat geenit. (Säännöstä on yksi poikkeus, oma äiti.)

2. Kaikkien keskenään lähisukua olevien yksilöiden kannattaa yksin ja liitossa – omasta sukupuolestaan riippumatta – vahtia kaikkien omaan sukuun naitujen miniän asemassa olevien naisten mahdollisia syrjähyppyjä.

3. Kaikkien yksilöiden kannattaa suosia yksin tai liitossa – omasta sukupuolestaan riippumatta – omien sukulaismiestensä uskottomuuspyrkimyksiä.

Useat tutkijat ovat puhuneet siihen suuntaan, että ”miehet kontrolloivat naisen seksuaalisuutta”. Jopa sellainen evoluutiobiologian hyvin tunteva feministi kuin Sarah Blaffer Hrdy ajattelee (1999, 260–261), että naisten miehiä suurempi seksuaalinen häveliäisyys on luonnonvalinnan rakentama vastastrategia, jolla esiäitimme ovat vastanneet miessukupuolen harjoittamaan seksuaaliseen kontrolliin. Tällainen ajatus on osittain oikea: naisen seksuaalisuuteen kohdistuu monin verroin kovempi kontrolli kuin miehen. Mutta tuota kontrollia harjoittavat miesten lisäksi *myös naiset!* Ainoa naisten ja miesten välinen ero johtuu siitä, että naisilta puuttuu kaikkein voimakkaimman asteen syy naisen seksuaalisuuden kontrolloimiseen: naisilla ei ole vaimoja. Jos oikein tarkkoja ollaan ja katsotaan asiaa geenien näkökulmasta, niin naiset kontrolloivat itse ja omista syistään omaa seksuaalisuuttaan paljon tarkemmin

kuin miehet omaansa. Eliönaaraiden suurempi valikoivuus suhteessa seksuaalisuuteen selittää oleellisen osan myös ihmisnaaraiden harjoittamasta oman seksuaalisuutensa itsekontrollista.

Miehen kannalta hänen vaimonsa synnyttämä lapsi on hänelle sukua joko 50-prosenttisesti tai ei lainkaan; anopin ja aviomiehen siskon kannalta tuo sama lapsi on heille sukua joko 25-prosenttisesti tai ei lainkaan. Näin ollen anopilla ja aviomiehen siskoilla on täsmälleen samansuuntainen, mutta puolta heikompi syy poikansa ja veljensä vaimon mustasukkaiseen ”ruumiillisuuden” kontrolloimiseen kuin aviomiehellä itsellään. Seksuaalisuuteen liittyvällä kaksinaismoraalilla on selkeät biologiset juuret. Evoluutiopsykologisesti kysymys ei ole sukupuolten välisestä kiistasta, vaan *eri sukuihin* kuuluvien yksilöiden välisestä taistelusta. Tästä on kyse myös silloin, kun mies kokee mustasukkaisuutta vaimostaan. Joissakin kulttuurihistoriallisissa oloissa miehet voivat liittoutua säättämään yleisesti kaikkien naisten seksuaalisuutta kontrolloivia lakeja. Palaan tähän artikkelin lopussa.¹⁰

Sääntöön ”suosi naissukulaistesi syrjähyppyjä” sisältyy yksi merkittävä poikkeus. Vaikka oma äiti on läheinen naissukulainen, niin jälkeläisen kannattaa yrittää estää hedelmällisyyssikäisen äitinsä syrjähyppy. Itsekkään geenin näkökulmasta yksiviainen hedelmällinen äiti näyttätyy ”täyssisaruksia tuottavana koneena”. Laskennallisesti äiti on lapsen geenien kannalta yhtä arvokas ”lisääntymiskone” kuin lapsi on itse itselleen tai tämän identtinen kaksonen on. Äitisi, identtinen sisesäsi ja sinä itse pystytte kaikki tuottamaan jälkeläisiä, jotka kantavat 50 prosentin todennäköisyydellä sinun geeniesi kopioita. (Dawkins 1989, 315.) Tämän lapsensa geneettisen option äidit voivat pilata olemalla uskottomia lapsensa biologiselle isälle.

¹⁰Häveliäisyyden alkuperää koskevassa artikkelissani väitin, että seksuaalinen salailu on vastastrategia, joka yrittää tehdä tehottomaksi toisten yrityksiä manipuloida seksuaalisuuttamme. Häveliäisyyden yhteydessä mainitsin, että seksiaiheet viitsit ovat hauskoja tai kiusallisia riippuen seuran kokoonpanosta. (Sarmaja 2002a.) Omien lähisukulaisten seurassa eivät seksivitsit paljoa naurata, mutta myös puolison sukulaisten läsnäolo pilaa tehokkaasti tämän alan huumorin. Westermarckin mukaan kansatieteelliset vertailut todistavat, että häveliäisyys on kaikkein suurinta suhteessa – anoppiin! (Westermarck 1921, vol. III, 439–434.) Anopin herättämä erityinen häveliäisyys on aivan teorian mukaista.

Äidin kannalta kaikki hänen synnyttämänsä jälkeläiset ovat hänen lähisukulaisiaan ($r = 50\%$) riippumatta siitä, onko lapsen isä aviomies vai rakastaja. Lapsen näkökulmasta katsottuna äiti voi tuottaa joko oman isän siittämiä täyssisaria ($r = 50\%$) tai vieraan miehen siittämiä sisarpuolia ($r = 25\%$). Lapsen lisääntymisintressien näkökulmasta tämä kahdenlaisten sisarien ”geenipitoisuuksien” ero on dramaattinen, sillä yksi täyssisar on kaksi kertaa arvokkaampi kuin yksi sisarpuoli. Äidin ja lapsen välillä on selkeä ja voimakas geneettinen intressikonflikti.

On erittäin todennäköistä, että luonnonvalinta on rakentanut ihmisen kaltaisen monogaamisen lajin lapsille mielenrakenteita, joiden avulla he vahtivat ja varmistavat, ikään kuin isänsä ja tämän sukulaisten tukena, omien äitinsä uskollisuuden geneettiselle isälle. Vastaavasti äitien edun mukaista olisi kiertää lastensa kontrolloiyritykset. Äidit ovat esimerkiksi ”häveliäitä” ja salaavat seksuaalisuutensa omilta lapsiltaan huolellisemmin kuin isät. Ennustaisin, että esimerkiksi teini-ikäiset lapset, joilla on vielä hedelmällinen kolmekymppinen äiti, suuttuvat enemmän äitinsä avioliiton ulkopuolisista suhteista kuin isänsä vastaavista seikkailuista. Äidin rakastaja uhkaa vähentää lapsen lisääntymismenestystä tuntuvasti, kun taas isän uskottomuus lisää lapsen kantamien geenien lisääntymisnäkyviä. Ehkäpä pienet lapset, jotka kokevat suurta ”eroahdistusta”, jos äiti katoaa vain hetkeksikin näköpiiristä, mutta vilkuttavat reippaasti, kun isä katoaa kodin näköpiiristä, varmistelevat näillä tempuilla itselleen äidinpuoleisia täyssisaria ja isänpuoleisia sisarpuolia?

Lasten ja äidin välinen konflikti ennustaa myös, että lapset voivat käyttäytyä biologisten vanhempiensa avioerotilanteessa kiihkeämmin kuin äiti ja isä. Tilanteessa, jossa (hedelmällisellä) äidillä ja isällä on kummallakin hyvät syynsä lopettaa epäedulliseksi osoittautunut avioliitto, heidän yhteisillä lapsilla on voimakas geneettinen intressi varmistaa, että äiti lisääntyy jatkossakin *vain* isän kanssa. Biologisten vanhempien avioero ei uhkaa ainoastaan lasten nauttimia hoivaresursseja vaan myös tulevien sisarusten ”geenipitoisuutta”. Oikeastaan lapsilla olisi hyvä syy syyttää sikari aina, kun he ovat pystyneet psykologisella sodalla manipuloimaan äidin ja isän seksisuhteelle jatkoaikaa. Tilanteessa, jossa leskeksi jääneellä äidillä on uusi aviomies, lapsi tietenkin liittoutuu äitinsä uskottomuuden puolesta isäpuoltaan vastaan, sillä onhan se myös lapsen etu, että uusilla sisarus-

puolilla olisi paremmat geenit kuin ne, jotka isäpuoli pystyy tarjoamaan.

Käly-efekti

Inhimilliset suurperheet ovat luonnonvalinnan tuottamia jälkeläistuotantoon erikoistuneita osuuskuntia. Tällainen suurperheen muodostama osuuskunta on toisten suurperheiden näkökulmasta houkutteleva kohde strategialle, jota biologiassa kutsutaan ”lajin sisäiseksi pesäloisimiseksi”. (Barash & Lipton 2001.)

Sekä miehet että naiset voivat toimia ihmiskäen roolissa. Mies, joka onnistuu siittämään vieraaseen suurperheeseen kuuluvalla naisella lapsen, saa geeniperillisensä huoltajiksi paitsi huijatus aviomiehen myös tämän avuliaat lähisukulaiset. Toisaalta nainen, joka saa aviomiehensä ja tämän sukulaiset hoitamaan rakastajansa siittämää lasta, onnistuu loisimaan aviomiehensä pesässä ja sukulaisissa. Voisi myös olettaa, että mitä paremmat jälkeläishuollon resurssit jollakin suurperheellä on, sitä houkuttelevampia tuon perheen hedelmälliset naiset ovat ulkopuolisten urosten silmissä. Ehkäpä varakkaassa perheessä vaimona oleva nainen näyttää potentiaalisten rakastajien mielestä seksikkäämmältä kuin hänen täsmälleen samannäköinen identtinen kaksoisisarensa, jonka kohtalona on olla köyhän miehen vaimo. Keskiajan ritarinuorukaiset, jotka palvoivat romanttisesti feodaaliherransa vaimoa, eivät olleet aivan väärässä omien käkeilyintressiensä kannalta.¹¹

Miesten käkeilyt voidaan jakaa kahdeksi luokaksi. Ensinnäkin miesten kannattaa yrittää viettellä juuri hedelmällisyydeltään tulleita kokemattomia ja hyväuskoisen lapsellisia neitosia valheellisin avioliittolupauksin. Näin siitetyn jälkeläisen

¹¹Yleisesti tiedetään, että kodin varakkuus tekee perheen pojasta seksikkään naisten silmissä. Mutta perheen varakkuus ja asema tekevät myös rouvasnaisen seksikkääksi. Naimattomat nuoret naiset esittelevät hedelmällisyyttään ja sileää ihoa. Omana elinaikanani olen todistanut seuraavia muotivillityksiä: reidet paljastavat hameet, läpinäkyvät paidat, rintaliivittömyys trikoopaidan kanssa, yläosattomat uimarannat, push-upit ja avarat kaula-aukot. Juuri tänä kesänä on meneillään paljaan lantiokaaren ja navan kansainvälinen esittely. Gloria-lehden mainoksista voisi päätellä, että vielä hedelmällisyydessä olevat rouvasnaiset esittelevät ikään kuin aviomiehensä varallisuutta, komeita koteja, kalliita asuja – ”tyylilykyttä”. Rouvasnaisten viesti lisääntymismarkkinoille on seuraava: ”Hello, sinä geneettisesti laadukas uros. Täällä kypsä ja varakas nainen, jonka aviomies kykenee hoitamaan myös sinun jälkeläistäsi. Onni suosii rohkeaa...”

huolto jää nuoren äidin ja tämän syntymäperheen hartioille. Tätä strategiaa kutsutaan biologiassa ”siitä ja livistä” -strategiaksi, ja sitä tavataan eräiden muidenkin parisuhteessa elävien eläinten keskuudessa. (Trivers 1985, 268.)¹²

Huijattu neito ja hänen sukulaisensa kärsivät lisääntymiskilpailun tappiota myös siksi, että lapsi vähentää ”neitosen” arvoa aviomarkkinoilla. Perheen laadukas tytär joudutaan luovuttamaan vaimoksi jollekin keskinkertaisuudelle. Vaikka keskenään sukua olevilla on yleisesti ottaen yhteinen intressi suosia naissukulaistensa seksiseikkailuja eli saada olosuhteisiin nähden parhaat mahdolliset geenit sukulaislapselleen, niin sukulaisneito täytyy ensin saada naitettua vaimoksi ja ”hyviin naimisiin” johonkin toiseen sukuun. Siksi sukulaisien kannattaa yrittää estää omien neitonsa joutuminen ”siitä ja livistä” -strategian huijattavaksi ja vastaavasti suosia omien miesten huijausyrityksiä. Sääntö on sama kuin jalkapallossa: tee maaleja vastustajan verkkoon, mutta estä toisten yritykset omassa päädyssä.

Perinteiset karjalaiset suurperheet muodostuivat usein siten, että veljekset vaimoineen ja lapsineen asuivat samassa isossa talossa ja hoitivat talouden yhteisvoimin (Voionmaa 1915). Urokset kilpailevat kiihkeästi naaraista, mutta kilpailivatko veljekset suurperheen olosuhteissa toistensa vaimoista? Mitkään sukusiitokseen luonnostaan liittyvät vastenmielisyyden tunteet eivät voi estää miestä hinkumasta veljensä vaimoa, sillä eihän veljen vaimo ole geneettinen lähisukulainen. Kannattaako miehen siis pyrkiä siittämään veljensä vaimolle jälkeläinen?

Asia mutkistuu, kun ryhdymme laskemaan veljen vaimon viettelemisestä saatavia geneettisiä kustannuksia ja hyötyjä. Kuinka paljon minun kannattaisi nähdä vaivaa ja uhmata riskejä päästäkseni lisääntymään oman identtisen kaksoisveljeni ($r = 1$) vaimon kanssa? Vastaus on – ei yhtään. Miksi näkisin vaivaa, kun identtinen kaksoisveljeni siittää täsmälleen yhtä tehokkaasti omat gee-

¹²Muidenkin parisuhteita muodostavien eläinten keskuudessa urokset harrastavat ”häppäisemistä” (desertion after copulation). Antautunut naaras kantaa seuraukset ja lastenhoidon kustannukset, kun taas vääriellä avioliittolupauksilla huijannut uros saa pienellä vaivalla itselleen jälkeläisen. Tämän vuoksi monien lajien naaraat lykkäävät paritteluun suostumistaan, kunnes ovat varmistautuneet kosijan kunniallisista aikomuksista. (Trivers 1985, 268.) Näin on myös meidän ihmisten elämässä.

nini kälyni tulevalle lapselle? Entä kuinka paljon vaivaa ja riskejä minun kannattaisi nähdä estääkseni identtistä kaksoisveljeäni parittelemasta oman vaimoni kanssa? Ei yhtään, sillä meidän identtisten veljesten näkökulmasta on aivan sama, kumpi meistä on vaimoni lasten tuleva isä. Tätä järkeilyä kannattaa verrata siihen, kuinka suuri geneettinen intressi minulla on vietellä jonkun ei sukua olevan ($r = 0$) miehen vaimo tai tuntea mustasukkaisuutta siitä, että joku ei sukua oleva mies parittelee vaimoni kanssa. Geneettinen voittoni ja tappioni olisivat näissä tapauksissa täysimääräisiä.

Esitän hypoteesin, että miehen mieli on rakentunut viettelemään täydellä teholla vain geneettisesti vieraiden miesten vaimoja ja vastaavasti vahvistamaan täydellä teholla omaa vaimoa geneettisesti vieraiden siittäjien lähentelyltä.

Edellä esitetyistä kysymyksistä ja vastauksista voidaan tehdä seuraava johtopäätös. Miehen kannalta hänen täysi veljensä ($r = 1/2$) asettuu tällaisessa vertailussa identtisen kaksoisveljen ($r = 1$) ja ei sukua olevan miehen ($r = 0$) puoliväliin. Pidän todennäköisenä, että miehiltä löytyy sellainen erityinen mielentoiminto, että heidän silmissään *veljen vaimo näyttää vain puoliksi niin seksikkäältä kuin jos kyseinen nainen olisi jonkun vieraan miehen vaimona*. Kutsun tässä esittämäni hypoteesia ”käly-efektiksi”.

Mikäli käly-efekti on olemassa, se koskee myös kahta muuta perhesuhdetta: Myös isien silmissä heidän poikiensa vaimot muuttuvat huomattavan epäseksikkäiksi. Vastaavasti isän uusi ja nuori vaimo menettää aviomiehensä poikien silmissä puolet seksuaalisesta vetovoimastaan pelkästään siksi, että hän sattuu olemaan isän uusi vaimo. Mikäli näin on, toisilleen läheistä sukua olevien miesten välinen seksuaalinen kilpailu olisi huomattavasti laimeampaa verrattuna siihen, mitä se on ei sukua olevien miesten välillä.

Mitä läheisempi sukulainen, sitä vähemmän voi korjata itselleen geneettisiä pelimerkkejä hänen riistämisehellään tai huijaamisellaan. Mikäli siittäisin veljeni vaimolle lapsen, niin käenpoika söisi veljeni isyysresursseja verrattuna tilanteeseen, että onnistuisin tekemään lapsen vieraan miehen vaimolle. Täysimääräistä käenpoikahyötyä ei voi saada loisimalla oman sukulaisen pesässä, siksi eivät myöskään tunteelliset motiivit tällaiseen tekoon ole rakentuneet evoluution kuluessa täysitehoisiksi. (Trivers 1985, 52–53.)

”Käly-efekti” saattaa vaikuttaa liian uskomatto-

malta ollakseen totta. Miten kaunis ja nuori nainen voisi menettää ”seksikkyyttään” miehen silmissä vain siksi, että hän sattuu olemaan veljen, oman pojan tai isän vaimo? Mielestäni tämä ei olisi sen kummallisempaa kuin se, että nuori ja kaunis nainen menettää seksikkyytensä kokonaan – tulee vieläpä seksuaalisesti vastenmieliseksi – vain siksi, että tuo ihanuus sattuu olemaan oma sisko tai tytär. Eikä seksikkyyden mainituissa perhesuhteissa ainoastaan katoa, vaan siirtyy vastenmielisyyden puolelle. Seksikkyyden katoamistempu johtuu lapsuuteen liittyvästä leimautumisesta, jonka biologinen tehtävä on estää sisäsiitoksen haitat. (Westermarck 1921; Wolf 1995.)

Miksi miehellä ei voisi olla vastaavaa ”leimautumista” lähisukulaisen vaimoon? Ehkäpä ”käly-efekti” toimii seuraavasti. Tunnista ensiksi, kuka on veljesi, poikasi ja isäsi; toiseksi, älä koe näiden vaimoja seksikkäiksi. Ehdottamani käly-hypoteesi on eri asia kuin miehen kyky nähdä veljensä kauniin vaimon ulkonäkö realistisesti. Näkevät-hän isätkin oman tyttärensä kauneuden – ehkä kuvittelevat jopa liikoja – mutta isien aistien havainto ei aiheuta isissä seksuaalisia haluja.

Mikäli miesten seksuaaliset tunteet toimisivat tässä ennustamallani tavalla, niin tällainen mielenmekanismi vaikuttaisi tapaamaan, jolla inhimilliset suurperheet rakentuvat. Westermarck-efekti selittää, miksi me ihmiset emme perusta perheitä lähisukulaistemme kanssa. ”Käly-efekti” puolestaan selittäisi, miksi lähisukua olevat miehet ikään kuin vaistomaisesti ”kunnioittavat” toistensa avioliittoja.¹³

¹³Mooseksen laki määrää kuolemanrangaistuksen niille, jotka syyllistyvät biologisten lähisukulaisten välisiin seksisuhteisiin. Näitä suhteita laki luonnehtii ”inhottaviksi”. Kuolemalla rangaistaan myös, mikäli mies on suhteessa poikansa, veljensä tai isänsä vaimoon (joka ei ole syyllisen miehen oma äiti). Myös nämä ”käly-hypoteesin” mukaiset seksisuhteet mainitaan ”iljettäviksi” (!) ja lisäksi ne luokitellaan yhteen biologisen sukulaisen kanssa harjoitetun seksin kanssa. Vieraan miehen vaimon viettelystä säädetään myös kuolemantuomio, mutta sitä ei sanota ”iljettäväksi” teoksi. Laki kieltää miestä naimasta vaimonsa siskoa vaimon vielä eläessä. Vaimon siskon toiseksi vaimoksi ottamisen yhteydessä Raamattu ei puhu inhontunteesta, vaan toteaa sellaisen monivaimoisuuden ”tuovan riidan” taloon. (Moos. 3:18.) Monissa kulttuureissa ”insestitabu” koskee myös henkilöitä, jotka eivät ole toistensa biologisia sukulaisia. Käly-efekti voisi selittää, miten perheen sisäiset ei-sukulaisen väliset seksisuhteet, kuten miehen suhde kälyynsä, herättävät ulkopuolisissa vastenmielisyyttä ja rankaisuvia tunteita?

Eräiden muiden perheenjäsenten seksikkyyden

Onko olemassa muita ”käly-efektiä” vastaavia suurperheeseen liittyviä psykologisia ilmiöitä? Kuinka seksikäs miehen silmissä on hänen vaimonsa sisko? Teoreettisesti tarkasteltuna kyseinen perheside ei vaikuta vaimon siskon seksikkyyteen, sillä mies korjaa vaimonsa siskon viettemisestä täysimääräisen geneettisen sadon. Ja mikäli asiat ovat niin hyvin, että vaimon sisko sattuu olemaan vielä hyvissä naimisissa, niin mies saa lapselleen kaupanpäälliseksi vielä elättäjänkin. Vaimon siskon viettemisessä on kuitenkin yksi ongelma: vaimon sukulaiset sattuvat olemaan juuri niitä henkilöitä, joilta miehen kannattaa yrittää salata omat syrjähyppynsä. Miten vietellä vaimon sisko ja samalla teeskennellä, että on hänen sisarensa uskollinen aviomies? Ongelma on todellinen, mutta ei ratkaisematon.

Naisten ja miesten lisääntymisstrategiat ovat erilaisia. Tämä voisi ilmetä myös siten, että naisen geneettisten intressien silmin katsottuna miehen seksikkyyden hyvien geenien metsästyksen kannalta ei juuri vähene siitä, että tuo mies sattuu olemaan oman siskon aviomies. Ehdotan, että vaikka kälyn seksikkyyden vähenee oleellisesti, niin lankomiehen seksikkyyden pysyy ennallaan. Entä kannattaako aviovaimon olla mustasukkainen siskolleen? Kyllä ja ei. Mikäli nainen on vaarassa joutua jakamaan aviomiehensä rajallisia lapsenhuoltoresursseja oman siskonsa kanssa, niin jonkinasteiselle mustasukkaisuudelle on tilausta.

Kahden sisaruksen keskinäinen mustasukkaisuus yhteisesti jaetusta aviomiehestä on huomattavasti pienempi kuin kahden toisilleen vieraan naisen mustasukkaisuus vastaavassa tilanteessa. Tämä tunteellinen seikka vaikuttaa monivaimoisten perheiden elämään. Westermarckin (1921, vol. III, 94–97) tekemän kulttuurien välisen vertailun yleisenä tuloksena on, että ”kotoiset ongelmat voidaan helpoimmin välttää, mikäli vaimoiksi otetaan naisia, jotka ovat samasta perheestä, mikä onkin suhteellisen yleinen käytäntö.” Myös Namibian savannilla asuva !kung-kansa on kokemuksesta päätenyt samaan tulokseen. Miehen kaksi vaimoa elävät suhteellisen sopuisasti, mikäli ovat keskenään siskoksia. (Shostak 1983, 156–157.) Televisiodokumentissa englantilaisista identtististä siskoksista naiset ilmoittivat etsivänsä aviomiesehdokasta, joka haluaisi ottaa heidät molemmat vaimokseen. Läheinen sukulaisuus vähentää naisten keskinäistä mustasukkaisuutta.

Tällä havaitulla siskosten sopuisalla kanssavi-

moisuudella on useampia syitä. Ensinnäkin yhteisen aviomiehen siskoksille siittämät lapset ovat keskenään läheisiä sukulaisia ($r = 3/8$) eli sisarpuolen ja täyssiaren puolivälistä. Teorian mukaan näin läheiset sukulaiset tulevat toimeen paremmin keskenään kuin kahden toisilleen ei sukua olevan vaimon lapset, jotka ovat toisilleen vain sisarpuolia ($r = 2/8$). Toiseksi siskosvaimot suhtautuvat perherakkauden sitein toistensa lapsiin ($r = 1/4$) verrattuna toisilleen ei sukua olevien vaimojen lapsiin, joiden sukulaisuus on kanssavaimon kannalta nolla. On selvää, että ”omat lapset ja toisten kakarat” -asetelma on voimakkaasti laimentunut, kun siskokset ovat saman miehen vaimoina. Ja koska siskosvaimojen välinen geneettinen intressikonflikti on pieni, he ovat myös luontaisia liittolaisia useimmissa perheriidoissa yhteistä aviomiestänsä vastaan. Tämä mahdollisuus lisää varmasti vaimojen keskinäistä viihtyvyyttä. Sitä paitsi, eikö naisen kannata rakastaa aviomiestänsä myös siitä syystä, että tämä rakastaa hänen siskoaan?^{14, 15}

Monivaimoisen miehen vaimoilla on kuitenkin myös jonkinasteinen yhteinen intressi, vaikka he eivät olisikaan sisaria keskenään, sillä ovathan heidän lapsensa toistensa sisaruspuolia. Yhden vai-

¹⁴Talvella 2003 oli Suomen kansalla tilaisuus seurata televisiosarjaa, joka kertoo siskosten Vennyn ja Tillyn sekä heidän yhteisen miehensä Juhaniin suomalaisittain epätavallisesta perheestä. Näkyi jotakuinkin toimivan, kuten se toimii valtaosassa maailman kulttuureista. Alkutaistelujen jälkeen Juhani Aho ja vaimot sopeutuivat tilanteeseen ja päättivät rakastaa toisiaan sopuisasti. Nuorempaa sisarta Tillyä näyttelevä Minna Turunen arveli Iltta-Sanomille (14.1.03), ettei itse pystyisi vastaavaan asetelmaan: ”Mutta jos oma rakas pitäisi jakaa jonkun kanssa, niin mieluummin sitten siskon kuin jonkun tuntemattoman kanssa.”

¹⁵Menestyvien miesten monivaimoisuus on ympäri maailman yleinen ilmiö. Sen vastakohtaa – menestyneiden naisten monimiehisyyttä – ei juuri tunneta. Sen sijaan tunnetaan erittäin harvinaista ”monimiehisyyttä” siinä muodossa, että usealla miehellä on yhteinen vaimo. Suurin osa tapauksista on sellaisia, että veljekset jakavat yhteisen vaimon, eli kyseessä on ”yhteisvaimoisuus”. (Westermarck 1921, vol. III, 116–131.) Westermarck huomautti, että veljekset suostuvat jakamaan yhteisen vaimon, koska aviomiesten kesken vallitsevat ”yhteisyyden ja kumppanuuden tunteet”. Sitä paitsi veljesten yhteisen vaimon lapsi ”ei ole koskaan muukalainen”. (Westermarck 1921, vol. III, 197.) Hamiltonin teoria sukulaisuudesta tukee hyvin Westermarckin huomioita monimiehisyydestä. Veljesten yhteinen vaimo voi olla toimiva sopuratkaisu, mutta onko sellainen seksikäs, on kokonaan toinen kysymys. Eikö veljesten yhteinen vaimo ole pikemminkin yhteinen käly!

mon kannattaa siis tukea kanssavaimoan periaatteella ”tue naista, jonka lapsi on lapseni sisarpuoli”. Toisen vaimon lapset ovat aina toisen vaimon aviosukulaisia, samoin kuin vaimon toisen miehen kanssa tekemät lapset ovat tuon vaimon aviomiehen aviosukulaisia. Koska merkittävä osa esivanhemmistamme on elänyt monivaimoisuuden oloissa, on erittäin todennäköistä, että naisilla ja miehillä on mielenominaisuuksia, jotka ovat luonnonvalinnan tuottamia adaptaatioita monivaimoisuuden oloihin. (Meidän kristilliseurooppalaisissa oloissamme nämä mielen optiot eivät ole yleisessä käytössä, vaikka Raamatusta ei löydy yhtäkään monivaimoisuuden kieltoa, päinvastoin.)

Perhesuhteiden asymmetria

Kahden yksilön keskinäinen sukulaisuuden aste on sama laskettiinpa se kumpaan suuntaan tahansa. Äidin sukulaisuus lapseensa on sama ($r = 1/2$) kuin tuon lapsen sukulaisuus äitiinsä. Sukulaisuuden asteen kannalta lapsella ja äidillä on yhtä suuri geneettinen intressi suosia toinen toistaan. Kahdella sukulaisella on kuitenkin varsin erilaisia intressejä suhteessa johonkin kolmanteen saman perheen jäseneseen. Esimerkiksi minun siskontyttäreni on minulle sukua ($r = 1/4$), mutta omalle pojalleni tuo samainen siskon tytär on puolta kaukaisempi sukulainen eli vain serkku ($r = 1/8$). Näin ollen minulla on selvä geneettinen intressi yrittää manipuloida poikaani suosimaan minulle läheistä siskontytärtä enemmän kuin mihin poikani olisi omien puolta vähäisempien geneettisten intressiensä mukaan taipuvainen. (Dawkins 1989, 126–158; Trivers 2002, 123–154.)

Se, miten yksilö suhtautuu isän- ja äidinpuoleisiin sukulaisiinsa, on vieläkin ankaramman perhepoliittisen köydenvedon kohteena. Esimerkiksi miehen kannattaa manipuloida lastaan vähentämään äitinsä puoleisten sukulaisten suostamista ja vastaavasti painostaa lastaan kohdistamaan huolenpitoa isän omille sukulaisille enemmän kuin mihin lapsi olisi omien optimaalisten lisääntymiseturjensa kannalta taipuvainen. Tutuin ja rankin epäsymmetria vallitsee tietysti avio-
puolisoiden välillä, kun kumpikin haluaisi suosia omia sukulaisiaan toisen sukulaisten kustannuksella. Näitä perhesuhteiden epäsymmetrioita saamme kiittää siitä, että perheissä käydään päätymätöntä riitaa siitä, kuinka kenenkin toisen tai toisten mielestä kohdella muita perheenjäseniä.¹⁶

Geenisukulaisten ja perheenjäsenen tunnistaminen

Mitkään edellä kuvatut käyttäytymisstrategiat eivät toimi, elleivät yksilöt pysty tunnistamaan riittävän tarkasti, kuka on hänen sukulaisensa ja missä määrin. Omien sukulaisten tunnistaminen auttaa tietysti myös tunnistamaan miniät, vävyt ja kälyt, jotka eivät ole sukulaisia. Kun tunnistaa veljen, pystyy myös tunnistamaan veljen vaimon. Sukulaisten tunnistaminen on ollut haaste luonnonvalinnalle. Käytössä on useita erilaisia keinoja. (Trivers 1985, 130–135.)

Ihmisiäidit ”painavat mieleensä” synnyttämänsä pienokaisen hajun, kasvopiiirteen ja äänen. Äidin sosiaalinen ympäristö puolestaan tunnistaa tietyn äidin ja lapsen yhteyden ja päättelee sitten siitä eteenpäin, kuka on kenenkin äiti, tati tai isoäiti. Tämä äitilinja seuraava sukulaistunnistaminen on helppoa ja siksi eliömaailmassa tavattavat suurperheet kulkevat melkein aina äitilinjassa. (Hrdy 1999.) Näin on muurahaisten, mehiläisten, maaoravien ja monien muiden suurperheinä elävien eläinten keskuudessa.

Isyyteen liittyy aina kysymysmerkki. Ennen geenitestejä eivät esi-isämme koskaan tienneet *ai-
van varmasti*, kuka on heidän geneettinen lapsensa ja kuka on heidän vaimonsa avioliiton aikana synnyttämien lasten isä. Sukulaisuussuhde ”isänpuoleinen isoisä” sisältää kaksi kysymysmerkkiä, koska tällöin sukulaisuustunnistusta vaarantaa kahden naisen, oman vaimon ja miniän, mahdollinen uskottomuus. Isyysvarmuuden ikuisista porsaanrei’istä – tai paremminkin käenkoloista – huolimatta lajimme yksilöt tuntevat voimakasta kiintymystä veljiensä ja poikiensa vaimojen synnyttämiin lapsiin. Tämä on epäsuora, mutta vahva todistus siitä, että evoluution aikaiset esi-isämme ja heidän sukulaisensa ovat onnistuneet kohtuullisesti varmistamaan vaimojensa ja miniöidensä uskollisuudesta. Kyky tunnistaa myös isälinjainen sukulaisuus on erittäin harvi-

¹⁶Jonakin päivänä darvinistisesti orientoituneen perheterapeutin vastaanotolle tulevalle asiakkaalle sanotaan: ”Kerro sinä minulle, millaisista, minkä ikäisistä jne. perheenjäsenistä ja sukulaisista sinun omaistesi joukko sattuu koostumaan, niin minä kerron, miten ja miksi kukakin liittoutuu tai riitelee kenenkin kanssa.” Periaatteessa olisi rakennettavissa tietokoneohjelma, joka laskisi kaikkien mahdollisten suurperherypäiden kaikki mahdolliset perheongelma-asetelmat ja juonenkäänteet ”kauniit ja rohkeat” -tyyliseen viihteeseen. Tällöin puhutaan erittäin suurista luvuista.

nainen eläinmaailmassa. Silmiini ei ole sattunut tietoa siitä, että jollakin muulla eläinlapsella olisi turvanaan hoivaava isänpuoleinen isoisä. Afrikan villikoiran pennuilla on huolehtivia setiä, mutta ei niilläkään taida olla isänsukuista isoisää? (Vrt. Trivers 1985.)

Naaraan seksuaalisuuden vartiointi on isyysvarmistuksen pääasiallinen menetelmä. Isyysvarmistus käyttää myös rauhanomaisia ”make love, not war” -keinoja. Rakastuneiden ja jo vakiintuneidenkin parien hellä ja tiivis yhdessäolo ja seurustelu – ja ahkera parittelu – toimivat isyyden varmistamisesta vastuussa olevan vartiointiliikkeen pääasiallisena työmenetelmänä. Myös avioparin rakkautta sivusta seuraavat aviomiehen sukulaiset voivat tämän kuhertelun pohjalta tehdä omia johtopäätöksiä ja sukulaisvarmistuksia. Vaikka aviomiehen äiti ja isä eivät tiedä, kuinka usein heidän poikansa parittelee vaimonsa kanssa, he voivat muodostaa käsityksen siitä, kuinka onnellinen miniä on avioliitossaan. Arvelisin, että onnellisten vaimojen ja miniöiden synnyttämät lapset saavat osakseen enemmän aviomiehen ja tämän sukulaisten kiintymystä, koska onnelliset vaimot ovat uskollisempia kuin mieheensä tyytymättömät. Ehkäpä vaimot vaistomaisesti esittävät anopille ja appiukolle olevansa rakastuneempia heidän poikaansa kuin sielunsa kätköisiä ovat. Voi olla, että myös aviomiehet ovat samantapaisen huijauksen kohteena.

Ihmislajin tapauksessa on vaikea vetää rajoja tiedostamattomien ja tietoisien, vaistomaisten ja kielen avulla välittyvien, sukulaistunnistusten välille. Eräiden toisten kädellisten suurperheet koostuvat yksilöistä, jotka ovat toisilleen eriasteisia sukulaisia tai miniöitä ja vävyjä. On osoittautunut, että nämä suurperheinä elävät kädelliset pystyvät tunnistamaan yhteisönsä yksilöiden sukulaisuusasteen ja perhesuhteet. (Hrdy 1999.) Eli tällaisten monimutkaisilta vaikuttavien asioiden tunnistamiseen ja ”ymmärtämiseen” apinat eivät siis tarvitse inhimillisen tietoisuuden tai sukulaisuussuhteita määrittelevän puhutun kielen apua.

Me ihmiset tunnistamme toisemme lähinnä kahdesta asiasta, kasvojen piirteistä ja äänestä. On luultavaa, että pystymme jossain määrin tunnistamaan isänpuoleisen sukulaisuuden myös kasvonpiirteiden perusteella. Evoluutiopsykologien keskuudessa kerrotaan puolivakavasti, että nimenomaan vastasyntyneen lapsen äidinpuoleiset sukulaiset ovat innokkaasti vakuuttamassa vävyllään ja tämä sukulaisille, että uusi vauva ”on aivan

isän näköinen”. Toisaalta on varmaa, että mikäli lajillamme olisi täydellisen tehokas systeemi tunnistaa isyys, niin se tekisi kummankin sukupuolen syrjähyppyt kannattamattomiksi. Kaikesta päätellen aisankannattajiksi joutuneet aviomiehet eivät erota vaimojensa uskottomuuden hedelmiä omista geneettisistä jälkeläisistään.

Lapsi voi käyttää perheyhteyttä hyväkseen tunnistessaan sukulaisiaan: ”Äitini on se, joka minua imettää” on käyttökelpoinen arvaus. ”Sisariani ovat ne lapset, jotka päivittäin ovat ympärilläni, syövät ja nukkuvat samassa pesässä ja joille äiti osoittaa erityistä kiintymystä.” Edelleen lapsen aistit ja aivotoiminnot voivat ”päättellä”: ”Isäni on se aikuinen mies, joka eniten hellii minua ja on paljon yhdessä äidin kanssa sekä syö ja nukkuu kanssamme.” Tällä menetelmällä lapsi tunnistaa oman perheensä jäsenet kiintymyksensä kohteeksi, ja samalla käynnistyvät aivotoiminnot, jotka estävät lasta rakastumasta tai kokemasta oman kotiperheen jäseniä seksuaalisesti viehättävinä. (Lieberman & Tooby & Cosmides 2003; Shepher 1983; Westermarck 1936.)¹⁷

Toisaalta vauvan ei tarvitse tehdä kovin tarkkaa sukulaisuuden määrittystä kustakin ympäristönsään elävästä yksilöstä, sillä nuo häntä kauemmin maailmaa nähneet sukulaiset ja perheenjäsenet hän *jo tietävät*, millainen sukulainen tuo vauva on suhteessa kehenkin. Uuden pienen perheenjäsenen tarpeeseen riittää yksinkertainen toimintaohje: ”Kiinny jokaiseen, joka rakastaa sinua. Kiinny erityisesti niihin, joiden kanssa syöt ja nukut samassa taloudessa.” Ei ole suurtakaan haittaa, että tällä menetelmällä kiintymyksen piiriin otetaan joitakin lähiympäristön ei-sukulaisia ja muutama koira.

Suurina perheyhteisinä eläneille esivanhemmillemme on ollut hyötyä kyvystä muistaa kun-

¹⁷Tässäkin kulttuuriset tavat eli se, kuka on kenenkin ulottuvilla, voivat vaikuttaa siihen, miten sukulaiseen leimautuminen käynnistyy. Sigmund Freud -nimisellä vauvalla oli imettäjä. Siksi hänen tunteensa leimautuivat pitämään imettäjä äitinä, ja siksi Sigmund saattoi tuntea myöhemmin lapsuudessaan eroottisia tunteita omaa biologista äitiään kohtaan. Tämä Freudin varhaislapsuuden yksityiskohta puolestaan selittää, miksi hän myöhemmin kuvitteli, että myös muut miehet kokevat äitinsä seksikkäiksi – ja jos eivät koe, niin se johtuu siitä, että he ”torjuvat halunsa” alitajuisen. Teoria ”oidipuskompleksista” voidaan selittää westermarckilaisesti viittaamalla Freudin varhaislapsuuden poikkeukselliseen äitisuhteeseen. ”Westermarckin teoria on freudittanut Freudin.” (Pinker 1997, 460.)

kin yksilön sukusiteen luonne ja henkilöhistoria: kuka on kenenkin äiti, isä, sisko ja veli, ja kuka sisaruksista on kenenkin isän lapsi, kuka on kenenkin lanko, miniä jne. Steven Pinker (1997) on vakuuttunut, että lajillamme on myötäsytynen uteliaisuus tällaisiin asioihin ja että muistimme on näissä asioissa erityisen hyvä.

Suurperheiden "ilmastoa" koskeva yleinen teoria

Olen edellä esitellyt niitä ihmismielen yleisiä psykologisia valmiuksia ja strategioita, jotka liittyvät erilaisiin perhesuhteisiin. Käytän näitä aineksia suurperheiden "ilmastoa" koskevan yleisen teorian luonnosteluun.

Seuraava ajatus on tässä erittäin tärkeä: Koska inhimillisillä suurperherykelmillä on aina yksilöllinen kokoonpano, ne voivat erota dramaattisesti toisistaan sen suhteen, kuka on kenenkin rakkauten, vahtimisen tai manipuloinnin ulottuvilla tai millaisia mahdollisuuksia liittoutumiseen kenellekin avautuu kenenkin kanssa. Pohdin seuraavassa, miten erilaiset kulttuurit luovat erilaiset yleiset puitteet sille, millaisia perhesuhteita tarjoutuu kenenkin toteutettavaksi ja manipuloinnin ulottuville.

Jokaisessa suurperheessä on kullakin hetkellä aivan erityinen yksilöiden ja perhesuhteiden kokoonpano, jonka rajoissa nämä yleisen ihmislunnon "optiot" käynnistyvät. Esimerkiksi meillä kaikilla on kyky rakastua, mutta me kaikki emme ole tällä hetkellä rakastuneita. Artikkelisani seksuaalisesta häveliäisyydestä (Sarmaja 2002a) kerroin, että ne 8-vuotiaat lapset, jotka eivät olleet vielä kokeneet henkilökohtaisesti rakastumista, eivät ymmärtäneet, mistä toiset puhuvat. Vastaavasti mies, jolla ei ole veljeä, ei tiedä, millaisia tunteita sellainen perheenjäsen kuin veli tai veljen vaimo herättää. Mies, jolla ei ole siskoja, ei tiedä omakohtaisesti, että oma sisko kuuluu seksuaalisesti vastenmielisten naisten joukkoon. Mies, jolla ei ole lasta, ei tiedä, millaisen isyydentunteen lapsi voi herättää. Isoisä, joka ei ole koskaan kuullutkaan lapsenlapsistaan, ei tunne tätä kohtaan samoin kuin joku toinen isoisä, joka elää lapsenlapsensa kanssa päivittäin.

Jokaisella yksilöllä on siis sattumalta joukko sukulaisia kulloinkin käsillä tai ulottuvilla. Vastaavasti kullakin yksilöllä on virittyneenä aivoissaan joukko erityisiä tunteita, jotka koskevat näitä su-

kulaisia ja perheenjäseniä. Edellä sanottu ei ehkä kuulosta merkittävän mullistavalta, mutta itseleni tämän "itsestään selvän" näkökulman systemaattinen tarkastelu avasi aivan uuden oivalluksen siitä, mitä on sukulaisuus, mitä on ihmislajille ominainen suurperhe ja miten moninaisia ilmiöitä avioklusteri saattaa kätkeä sisäänsä.¹⁸

Darwinin ja Westermarckin vertailevan metodin mukaisesti on hyödyllistä verrata oman lajimme perhe-elämää muiden lajien vastaavaan. Häveliäisyyttä koskevassa artikkelissa vertasin parisuhdetta talitaisen parisuhteeseen, mutta kun kysymys on suurperheestä ja avioklusterista, on maaoravien perhe-elämä vertailun kannalta opettavaisempi.

Maaoravat ovat suloisen pörröisiä otuksia, jotka elävät suurina yhteisinä. Myös niillä on monipuolinen perherakenne. Yksi maaoravien kiinnostavin käyttäytymispiirre on niiden tapa varoittaa lajitovereitaan petoeläimistä. Yksi huomaa lähestyvän saalistajan, vinkaisee varoitukseksi ja muut vilahtavat piiloon maanalaisiin käytäviin. Varoittamiseen sisältyy suuri riski, sillä nuo urheat kiinnittävät pedon huomion itseensä ja päätyvät suhteellisesti useammin petojen kynsiin.

Maaoravien uhrautuva käyttäytyminen on selkeä esimerkki hamiltonilaisesta sukulaisaltruismista, sillä varoittaja ottaa kantaakseen kustannuksen auttaessaan sukulaisissaan asuvia omien geeniensä kopioita turvaan. Yksilön into varoittaa sukulaisiaan riippuu siitä, kuinka paljon tuolla yksilöllä *sattuu* olemaan sukulaisia lähipiirissä. Koska maaoravien perheyhteisöissä naarailla on enemmän sukulaisia lähiympäristössä kuin uroksilla, ovat varoittajat yleensä naaraita. Nuorukaisiässä urokset noudattavat kiltisti Westermarckin neuvoa ja välttävät sisäsiitosta vaeltamalla kauaksi syntymäkodistaan. Uusissa ympäristöissä ne sitten yrittävät päästä itselleen ei sukua

¹⁸Tässä artikkelissa en ole käsitellyt niitä syitä, miksi ympäristönvalinta on tuottanut ihmislajille monogamian klusteriperheen. Olen päätenyt hypoteesiin, että ihmislajin monogamian evoluutio on tapahtunut "vastavuoroisen altruismin rinnalla" ja sen yhtenä edellytyksenä. Vastavuoroisuus ja siihen liittyvät "moraalitunteet" jakavat yhteistyön osakkeille yhteistyön hedelmät oikeudenmukaisesti. Monogamia taas ikään kuin jakaa urosten yhteistyön hedelmät ja lisääntymismahdollisuudet tasan yhteistyön osakkaiden kesken. Näitä ajatuksia olen kehitellyt yksityiskohtaisemmin artikkelissani "Moraalitunteet ja etujen ristiriita" (Sarmaja 2003). Käsitellen aihetta laajemmin tekeillä olevassa väitöskirjassani.

olevien naaraiden parittelukumppaniksi. Maaoravanaaraat parittelevat yleensä useamman uroksen kanssa, ja yhdessä pesueessa on yleensä useamman uroksen jälkeläisiä. Tällaisissa olosuhteissa ei vierailevilla kotivävyillä ole koskaan suurta omien lähisukulaisten yhteenlaskettua kertymää ympärillään. Siksi aikuisten urosten ei kannata ottaa kantaakseen varottamisesta koituvaa kustannusta. Hamiltonilaisen vaa'an toisessa kupissa ei ole riittävää määrää uroksen geenien kantajia vastaanotamassa uhrauksen tuottamaa lisääntymishyötyä.

Kotiseutu-uskollisilla aikuisilla rouvaoravilla on melkein aina suuri joukko lähisukulaisia ympärillään. Jokainen naaras on kuitenkin yksilö. Jollakin naaraalla voi olla paljon enemmän hedelmällisiä ja lupaavia lähisukulaisia ympärillään kuin jollakin toisella. Onkin osoittautunut, että mitä enemmän jollakin naaralla on lähisukulaisia lähellään, sitä uhrautuvammin se varoittaa. Eli yksilön altruistinen käyttäytyminen riippuu siitä, kuinka monia tai minkä laatuista lähisukulaista yksilöllä *sattuu* kulloinkin elämään tuossa perheyhteisössä. Se, että jokin naaras käyttäytyy altruistisemmin kuin toiset, ei ehkä johdu ollenkaan tuon yksilön suuremmasta myötäsyttyisistä altruismista, vaan siitä, että sillä sattuu tuona ajankohtana olemaan ympärillään enemmän sukulaisia kuin toisilla naarailla. (Trivers 1985, 110–114.) Maaoravilta puuttuu joitakin sukulaissuhteita koskevia synnynnäisiä valmiuksia, joita meillä ihmisillä on. Me pystymme tunnistamaan ja rakastamaan lähisukulaisiamme sekä äiti- että isälinjassa, siksi meidän klusteriperheemme ovat paljon monimutkaisempia kuin maaoravilla. Niin suloisia kuin pikkuoravat ovatkin, eivät ne koskaan saa isänsä hoivaa tai suojelusta. Ihmisten perheklusterit ovat erilaisia.

Maaoravien esimerkki auttaa ymmärtämään, millaisista liittoutumista ja ristiriidoista ihmislajin suurperhe voi rakentua. Vaikka myötäsyttyisten perhetunteiden repertoaari on yhteinen koko ihmislajille, niin erilaiset kulttuuriset, historialliset ja taloudelliset olot vaikuttavat voimakkaasti siihen, millaisten suurperheiden kokoonpanot ovat kulloinkin mahdollisia tai todennäköisiä ja millaisia tunnesuhteita yksilön on mahdollista missäkin viljellä. Eräissä kulttuureissa nuorukaiset muuttavat syntymäperheistään toisiin perheisiin kotivävyiksi neitosten jäädessä syntymäkodin suurperheeseen. Tällaista maaoravien tapaista perhesysteemiä voi kutsua ”matrilokaaliseksi”. Useimmissa kulttuureissa miehet kuitenkin py-

syttelevät syntymäperheessään ja sukukypsät neitokset jättävät syntymäkotinsa muuttaakseen ”miehelään”. Tällaista simpanssien ja vanhojen karjalaisten suurperheiden käytäntöä sanotaan ”matrilokaaliseksi”.

Seuraava johtopäätös on tärkeä koko inhimillistä suurperhettä koskevan teorian kannalta: Nämä kaksi ”sukupuolipaikallista” perhesysteemiä ovat kuin yö ja päivä sen suhteen, millaisia tunteita kullakin yksilöllä on mahdollisuus käynnistää tai ilmaista ja millaisiin liittoutumiin kullakin on mahdollisuus ottaa osaa. Sekä matri- että matrilokaalinen suurperherykelmä tuottaa itselleen ominaisen yleisen ”tunteiden ilmaston”. Asia käy ilmi, kun tarkastelemme, keitä niissä on kenenkin ulottuvilla ja kuka voi liittoutua kenenkin kanssa. Suurperheet ja avioklusterit ovat yksilöllisiä, mutta kulttuurihistorialliset ratkaisut määräävät varsin systemaattisella tavalla sen, mitkä perhettä jäsenävät myötäsyttyiset tunteiden optiot realisoituvat ja millaiseksi ”tunteiden ilmasto” jossakin kulttuurissa muodostuu.

Matrilokaalinen perhe

Matrilokaalisissa suurperheissä toisilleen läheistä sukua olevat naiset voivat aina olla varmoja, että jokainen perheeseen syntyvä lapsi on heidän geneettinen sukulaisensa. Sukulaismuuden saamiseksi ei naisten tarvitse vahtia kenenkään toisen naisen seksuaalisuutta; naisen oman siskon tai äidin synnyttämä lapsi on automaattisesti hänen sukulaisensa, oli lapsen isä kuka tahansa. Koska matrilokaalisen suurperherykelmän kaikki naiset ovat toistensa sukulaisia, kannattaa heidän eri tavoin tukea toistensa lisääntymisponnisteluja, avustaa toisiaan lasten hoidossa, jakaa ruokaa, tukea toistensa syrjähyppyjä jne.

Kotivävyjen kannalta tällainen perherykelmä näyttää aivan toiselta. Matrilokaalisessa perheessä vain kotivävyyn omat lapset ovat hänen sukulaisiaan. Näin ollen kotivävyyn kannattaa keskittää perhepoliittinen tukensa lähinnä omalle vaimolle ja tämän lapsille. Kotivävyillä ei ole alkuunkaan niin suurta intressiä kuin vaimolla tukea matrilokaalisen perherykelmän muodostamaa taloudellista kokonaisuutta. Voimme sanoa, että aviomiehelle tarjolla olevat geneettiset osakesalkut ja optiot eivät sido miestä käsillä olevaan suurperheeseen. Jos hän olisi maaoravauros, niin hän ei ottaisi varoittavien vinkaisujen riskiä. Miehellä ja vaimolla on vahvasti epäsymmetrinen intressiristiriita.

Itse asiassa kotiväyryn taakseen jättämässä syntymäkodissa asuu usein suurempi kertymä omien geenien kantajia, kun lasketaan yhteen hänen siskojensa ja heidän lastensa edustamat lisääntymisnäköymät. Ehkä kotiväyryn kannattaisi mieluummin olla enona syntymäkodissaan kuin isänä matrilokaalisessa aviokodissa! Edellä sanotusta johtuu myös, että matrilokaalisen perherykelmän kotivävyt eivät muodosta tiivistä keskinäiseen sukulaisuuteen perustuvaa miesten liittoutumaa. He voivat olla ystäviä, mutta eivät kuin veljiä keskenään. Matrilokaalisessa suurperheessä eivät isänpuoleiset isoisät (teoriassa) asu koskaan samassa perhetaloudessa poikansa lasten kanssa. Eli lapsilla ei ole sosiaalisessa mielessä isänpuoleista isoisää.

Kunkin kotiväyryn kannattaa tietenkin yrittää estää oman vaimonsa syrjähyppy. Tässä isyysvarmistuksen tärkeässä työssä hän ei voi luottaa vieraan apuun, sillä noilla suurperheen toisilla kotivävyillä on ehkä omat intressinsä hänen vaimonsa viettelemiseksi. Jokaisen kotiväyryn näkökulmasta matrilokaalisen suurperheen hedelmälliset naiset (paitsi omat tyttäret, jotka ehkä eivät olekaan omia) ovat potentiaalisia lisääntymiskumppaneita. Vaimon siskothan eivät menetä mitään seksikkyydestään. Matrilokaalisessa suurperheessä asuvat isämiehet eivät muodosta luontevaa liittoutumaa käsillä olevien hedelmällisten naisten uskottomuuspyrkimyksiä vastaan, vaan ovat pikemminkin toistensa kilpailijoita. Lapsilla on tietysti omat intressinsä estää äitiään lisääntymästä muiden kuin oman geneettisen isänsä kanssa, mutta lapsen epävarmuus isästään tekee tämänkin kontrolli-intressin heikoksi. Matrilokaalisessa suurperheessä eivät naisen seksuaalisuutta valvo muut kuin hänen oma aviomiehensä.

Koska kontrolli on heikkoa, voi jonkun naisen lapsilla olla kaikilla eri isät, eli sisarukset ovat usein vain sisarpuolia keskenään. Teoriassa sisarten välinen uhrautuva kiintymys on tällöin vähäisempää. Eräs paviaanilaji pystyy tunnistamaan sisarpuolen täyssidareista. Tällaisetkin seikat voivat vaikuttaa matrilokaalisen suurperheen ”tunteiden ilmastoon”.¹⁹

Patrilokaalinen tyyppi

Patrilokaalinen suurperheklusteri on monessa suhteessa vastakkainen. Tässä tapauksessa keskenään tiiviissä yhteistyössä olevan perherykelmän rungon muodostaa mieslinjan sukupuu. Perheeseen eri aikoina muuttaneet miniät puolestaan eivät ole toistensa lähisukulaisia. Patrilokaalisen

suurperheen kaikilla miehillä ja heidän lähisukulaisillaan on selkeä intressi, yksin ja yhdessä, vahvia kaikkien miniän asemassa olevien hedelmällisten naisten avioliiton ulkopuolisia suhteita. Miniöiden seksuaalisuutta valvovat myös hänen omat lapsensa isänpuoleisten geneettisten intressiensä valppaina apujoukkoina. Tällaisessa ”tunteiden ilmaston” oloissa miniän asemassa oleva nainen jää aivan yksin mahdollisten syrjähyppy-yrkimystensä kanssa. Yksistään tämä on draamaattinen ero edellä kuvattuun matrilokaaliseen suurperheeseen verrattuna. Miniän asemaa heikentää myös se, että miniän omat lapset, sukupuolesta riippumatta, suosivat isänsä syrjähyppyä ja yrityksiä hankkia muita vaimoja.

Hyvin vahditussa patrilokaalisessa suurperheessä kaikki siinä syntyneet lapset ovat perheen miesten lähisukulaisia, joita kohtaan suvun miesten kannattaa tuntea uhrautuva sukulaiskiintymystä. Patrilokaalisessa perheessä, päinvastoin kuin matrilokaalisessa, ovat sedät ja isänpuoleiset isoisät tärkeitä henkilöitä lapsen hyvinvoinnin ja menestyksen kannalta. Sellaiset lähisukulaiset kuten eno tai äidinpuoleiset isovanhemmat eivät ole tässä perhemuodossa läheisessä yhteydessä lapseen, eivätkä nämä sukusiteet ja tunteiden optiot kehity läheisiksi.

Miesten keskeisestä perhesolidaarisuudesta on toki etua myös suurperheen miniälle, sillä pitävähän aviomiehen sukulaiset hänen lapsistaan hyvää huolta. Miniän asemassa olevan naisen kannalta vain henkilökohtaiset lapset ovat hänen lähisukulaisiaan, siksi vaimon kannattaa keskittää sukulaisaltruistiset tunteensa omiin lapsiinsa. Vaimon ja aviomiehen välillä on tällaisessa yhdessä asumisen muodossa jatkuva intressikonflikti ja

---

¹⁹*Matri- ja patrilokaaliset perhesysteemit eivät liity mitenkään selväpiirteisesti perheen kehitysmuotoihin, kuten Westermarckia edeltävät antropologit ja esimerkiksi Friedrich Engels kuvittelivat. Useimmat metsästäjä-keräilijäkansat ylläpitävät tiiviitä perhesuhteita sekä äidin- että isänpuoleisen sukulaisuuden mukaan. Naisen asema avioklusterissa on paras silloin, kun hän saa tukea sekä syntymäperheensä että avioperheensä jäseniltä. Pohjoismaisella naisella on ollut varsin tasa-arvoinen asema jo pakanuuden aikana. Keskeinen syy tähän on ollut se, että vaimoksi naidulla naisella säilyi tiivis yhteys syntymäkotinsa ja sukulaisiinsa. Saagoista käy ilmi, että mikäli aviomies löi vaimoaan, saattoi ovelle eräänä päivänä ilmestyä vaimon veli, joka vaati miekan kanssa hyvitystä sukunsa naiseen kohdistuneesta loukkauksesta. Myös syntyvän vauvan etu on parhaiten turvattu siellä, missä lapseen kiintyvät sekä äidin- että isänpuoleiset sukulaiset.*

pyöryvä perheriidan aihe. Vaimon mielestä mies uhraa liikaa aikaa ja vaivaa käsillä olevien sukulaistensa perheiden auttamiseen, ”vaikka kotona asiat ovat rempallaan ja lapset näkevät nälkää”. Näissä oloissa nainen tekee paljon jyrkemmän eron ”omien lasten ja muiden kakaroiden välille” kuin mies. Miniän asema kohentuu huomattavasti, mikäli hänellä on poikia, joiden avulla hän voi aikanaan saavuttaa itse anopin aseman. Näin entisestä vahtimisen kohteesta tulee itse omien miniöidensä vartija.²⁰

Mikäli edellä esittämäni ”käly-hypoteesi” pitää paikkansa, eivät patrilokaalisen perheen miehet juuri kilpaile toistensa vaimojen seksuaalisesta suosioista. Ulkoapäin patrilokaalisen perheen naiseen voi sen sijaan kohdistua suuri kiinnostus, sillä tällainen suurperheklusteri on tehokas lapsenhoitoyksikkö ja siksi houkutteleva pesäloisinnan kohde vieraan suvun urosten silmissä. Samassa määrin kuin patrilokaalisten miesten silmissä kaikki perheyhteisössä asuvat naiset (paitsi oma vaimo) vaikuttavat epäseksikkäiltä, niin toisten perheiden tyttäret ja vaimot tuntuvat sitäkin ha-

---

20”Patriarkaalisista yhteiskunnista on olemassa useita esimerkkejä, joissa nainen käyttää selkeästi instrumentaalista väkivaltaa. Ajatelkaamme vaikkapa klassisia patriarkaalisia suurperheitä Kiinassa ja Japanissa. Miniöiden täytyi jättää lapsuuden kotinsa ja muuttaa aviomiehensä kotiin, jossa he joutuivat anoppiensa tiukan ja rangaistuksia käyttävän vallan alaisuuteen. Väkivaltaa, johon kuuluivat alituinen kiusaaminen, huono kohtelu ja lyöminen, käytettiin näiden onnettomien naisten ’opastamiseen’ uuden talon tavoille. Miehillä ei ollut käytännöllisesti katsoen mitään tekemistä tämän ’opastuksen’ kanssa. Miniä saattoi ainoastaan toivoa saavansa poikia, jotka tulisivat ennen pitkää nostamaan hänet itsensä anopin asemaan, jossa hän voisi vuorostaan itse olla väkivallan käyttäjä. Hyvin vastava tilanne on ollut yleinen kautta itäisen Aasian ja itse asiassa useimpien isänpuoleisuuden perustuvien suurperheiden kohdalla, jotka ovat tyyppillisiä peltoviljelyyn perustuvalla maataloudelle. Esimerkkejä voisi jatkaa. Itse ajatus on kuitenkin se, että naiset voivat osallistua ilmiselvästi instrumentaaliseen väkivaltaan toisiaan kohtaan patriarkaalisissa kulttuureissa – ja erityisesti juuri niissä.” (Fox 1999, 225.)

Myös Karjalan kaskimailla patrilokaaliseen perheeseen, ”miehelään”, lähtevä neito tunsu sydämessään tämän artikkelin ja Robin Foxin mainitsemat teemat. Tee itsellesi psykologinen koe: Lue Kalevalasta runot ”Morsiamen hunnutus ja itkettäminen” ja ”Morsiamen jäähyväiset”. Tarkkaile, missä vaiheessa silmäsi kostuvat. Kun morsian itkee sitä, että ei ehkä koskaan enää saa nähdä rakasta äitiä, isää ja sisaria? Vai siinä kohdassa, jossa hän kertoo rakkaista pihapuista? Vai vasta silloin kun hän itkee eroa rakkaista lehmistä? On ihmetelty, miten itkijänaiset saivat oikeasti kyöneleet silmiin. Suurempi ihme olisi ollut, jos posket olisivat pysyneet kuivina.

luttavammilta! Ehkäpä tämä selittää patriarkaalisten yhteiskuntien usein vainoharhaista suhdetta oman katon alla asuvien naisten seksuaalisuuden vartiointiin? Ehkäpä miehet tietävät omasta kokemuksestaan, kuinka paljon vihreämpää ruoho on naapurin muurin takana?

Kulttuurisesti ja historiallisesti syntyneet matrilokaaliset ja patrilokaaliset perhejärjestelyt kutsuvat eri tavoin esiin tunteita ja yksilöiden välisiä liittoja sekä tukahduttavat toisia mahdollisuuksia. Mikäli jossakin kulttuurissa valtaosa perheiden ryhmittymisistä on matri- tai patrilokaalisia, niin tämä historiallisesti syntynyt ”valinta” vaikuttaa siihen, millainen ”tunteiden ilmasto” tuossa kulttuurissa on.

Missä patrilokaaliset rykelmäperheet ovat vallalla, miehet päätyvät ikään kuin luonnostaan kontrolloimaan yhdessä kaikkien naisten uskotomuusstrategioita. Ääritapauksissa tämä tarkoittaa naisten hunnuttamista, sulkemista kodin muurien sisäpuolelle tai heihin kohdistettuja äärimmäisiä rangaistuksia. Matrilokaaliset perhe-rykelmät yleisenä ympäristönä taas takaavat sen, että miehet eivät liittoudu kontrolloimaan naisten seksuaalisuutta. Siinä missä afganistanilainen burkha on äärimmäisen miesvallan ilmentymä, on jokin Rion sambakarnevaali osoitus kulttuurista, jossa naissukupuoli mainostaa hedelmällisyyttään koko seikkailuihin taipuvaisen sielunsa riemusta.

Köyhyyden kulttuuri ja matriarkaatti

Tässä yhteydessä ei ole mahdollista käsitellä lähemmin sitä, missä määrin edellä esitellyillä suurperheen kahdella erilaisella tyyppillä on vastineensa todellisissa olemassa olevissa kulttuureissa. Patrilokaalinen suurperhe löytyy monista kulttuureista: vanhat kreikkalaiset, juutalaiset, arabialaiset, kiinalaiset ja japanilaiset perheet ovat esimerkkejä sellaisesta. Naislinjan ympärille koostuvat perinteiset suurperheet ovat varmasti päivä päivältä yhä harvinaisempia. Matrilokaalisen, tai sitä muistuttavan, perheen ongelmana on se, että se ei pysty ”sitouttamaan” kotivävyjä, koska miehille ei koskaan selviä, kummassa on suurempi geenisukulaisten kertymä, taakse jätetyssä syntymäkodissa vai vaimolassa.

Nykykaikaisen yhteiskunnan taloudelliset tulokset tuottavat kuitenkin joukkoimitassa matrilokaalista suurperhettä muistuttavia perherakenteita. Antropologi Oscar Lewis tutki 1950-luvulla Meksikon pääkaupungin köyhälistöön

kuuluvaa suurperhettä (Lewis 1989). Lewis määrittelee erityisen ”köyhyyden kulttuurin”, jonka taloudellisia oloja kuvaavat sellaiset tekijät kuin jatkuva kamppailu toimeentulosta, työttömyys, sekalaista ammattitaitoa vaativat työt, kädestä suuhun kulkeva talouden pito, lapsityövoima jne. ”Köyhyyden kulttuurilla” on myös eräitä sosiaalisia ja psykologisia ominaispiirteitä, kuten ahdas asuminen, oman rauhan puuttuminen, alkoholismien yleisyys, väkivaltaisuus riitojen ratkaisemisessa, lasten pahoinpitelyt, vaimon hakkaaminen, varhainen perehtyminen sukupuolielämään ja vapaat suhteet tai avioliitot. Miehet hylkäävät myös suhteellisen usein lapsiaan ja näiden äitejä. Siksi ”köyhyyden kulttuuriin” kuuluvat Lewisin mukaan myös ”suuntaus kohti äitikeskeisiä perheitä sekä paljon suurempi äidinpuoleisten sukulaisten tuntemus, ydinperheen vallitsevuus, voimakas taipumus autoritaarisuuteen ja vahva perhesolidarisuuden korostaminen – ihanne, joka vain harvoin saavutetaan.” (Lewis 1989, 22.)²¹

”Köyhyyden kulttuurin” taipumus tuottaa eräänlaista naislinjaista perhettä johtuu siitä yksinkertaisesta tosiasiasta, että ankeissa taloudellisissa oloissa suuri osa miehistä ei pysty huolehtimaan vaimostaan ja lapsistaan. Tällöin lastenhoito jää sen sukupuolen harteille, jolla on voimakkaammat siteet lapsiin – ja jolla on vähemmän vallinnan varaa. Koska kurjaliston keskuudessa isyyden altruismille ei ole riittäviä ulkoisia edellytyksiä, isälinjainen perhe jää heiveröiseksi. Nämä tendenssit ovat tunnistettavissa myös suomalaisesta ”köyhyyden kulttuurista”.²²

Kaikkien kulttuurien ihmisillä on oma henki-

²¹Lewis korostaa, että hänen määrittelemänsä historiallinen ilmiö ei koske alkukantaisia luokattomia yhteiskuntia ja kansoja, joiden takapajuisuus on seurausta niiden eristäytyneisyydestä ja kehittymättömyydestä teknologiasta. ”Köyhyyden kulttuuri” ei myöskään tarkoita työväestöä tai talonpoikia, sillä kehittyneiden maiden työväenluokka voi elää ”kuin eliitti” verrattuna kehitysmaiden alimpiin yhteiskuntaluokkiin. ”Köyhyyden kulttuurin” jakavat ne, jotka löytyvät sosioekonomisen skaalan pohjalta. ”Köyhyyden kulttuuri” syntyy spontaanisti erilaisissa historiallisissa oloissa, kun perinteinen taloudellinen järjestys hajoaa, ”kuten siirryttäessä feodalismin kapitalismiin”. Mutta se voi syntyä myös heimojen hajoamisprosessin tuloksena kuten Afrikassa, jossa kaupunkiin muuttaneet ovat kehittäneet Lewisin mukaan silmiinpistävästi samantapaista kulttuuria kuin Mexico Cityn köyhälistökorttelit. ”Köyhyyden kulttuuriin” liittyy näin ollen yleismaailmallisia piirteitä ja sen ilmenemismuotoja voi tunnistaa niin Lontoossa, Harlemissa kuin Mexico Cityssä. (Lewis 1989, 21.)

lökohtainen muilta salattu maailmansa, jonka vain he itse tietävät (Brown 1991). Oscar Lewisin 500-sivuinen perhekronikka perustuu pitkiin luottamuksellisiin haastatteluihin, jotka tarjoavat mielestäni kiinnostavaa todistusaineistoa evoluutiopsykologisen perheteorian kannalta. Lewisin tutkimus kertoo kaikesta siitä, mitä yleensä kätetään toisten katseilta ja uteliaisuudelta. Päähenkilöiden elämäntarinat kertovat sisarten keskeisestä solidaarisuudesta ja lähisukulaisten uhratuvasta auttamisesta, rakastumisiin liittyvistä haaveista, rakkaudesta sukulaislapsiin. Mutta ne kertovat myös väkivaltaisista perheriidoista, lasten isyyttä koskevista epäilyistä, kaksivaimoisuudesta, uskottomuudesta, mustasukkaisuudesta ja muista voimakkaan tunteellisista asioista, jotka jäsentävät inhimillistä perhettä Mexico Cityn köyhissä kortteleissa.

Mexico Cityn ”köyhyyden kulttuuri” painaa vaakaa naislinjaisten perherakenteiden puoleen. Mutta yhden yksilön, Jesus Sánchezin, päättäväinen lujuus ja järjestelmällinen elämänsänsä pysyivät pitämään yllä mieslinjaisen perheen ydintä isyydelle vihamielisessä ympäristössä. Isoisä-ikään ehtinyt harmaatukkainen ihmisuro kertoo elämänsä tarkoituksen näin (Lewis 1989, 531):

”Minä ponnistelin ja tein töitä päivät ja yöt rakentaakseni kodin, on minulla onnellisikin hetkiä lastenlasteni seurassa. Ensiksi Jumalan ja sitten lastenlasteni tähden minä raadan ja uurastan. Kun olen keskustassa, varon liikenteessä. Minun iässäni se ei johdu minusta itsestäni, vaan lapsista. – – Haluan jättää niille perinnöksi asunnon; se on minun tavoitteeni; rakentaa sen pienen talon, yksi tai kaksi huonetta niin että jokaisella lapsella on koti ja he voivat elää yhdessä. – – Olen rukoillut Jumalaa, että Hän antaisi minulle voimia niin että en murtuisi kesken vaan saisin sen pienen talon valmiiksi. Sellaisen ihan vaatimattoman, josta heitä ei heitetäisi ulos. Laitan aidan sen ympärille, ettei kukaan häiritse heitä. Se on suojana heille silloin kun minä kaadun enkä enää nouse.”

²²Saska Snellman esitteli artikkelissaan (HS 1.12.2002) Marianne Backlénin romaania ”Karma”. Romaani perustuu tekijänsä omakehtaisiin kokemuksiin jamaikalaisesta kulttuurista ja aviomiheestä. Snellman kuvaava: ”Jamaikalla perheet ovat hyvin löyhiä. Miehet liikkuvat omassa porukassa, naiset omassa – ja lapset kuuluvat äidin maailmaan. Yksinhuoltajaiteitä on paljon, samoin miehellä on usein lapsia monen eri naisen kanssa.” Annetusta yhtälöstä voi laskea, että kuvatussa kulttuurissa myös naisilla on lapsia usean miehen kanssa. Miesnäkökulma voisi tehdä seuraavat kysymykset: Missä on se vaimo ja lapset, joista miehen kannattaisi pitää huolta? Missä on se miniä ja lapsenlapset, joihin isänpuoleisen isoisan hoivaavat tunteet voisivat kiinnittyä? Missä on se oman pojan perustama perhe, jolle isoisä haluaisi antaa perintönsä?

Kaikkialla maailmassa ihmiset haluavat jättää omaisuutensa, mikäli heillä sitä on, perinnöksi lähimmille sukulaisilleen – eivät esimerkiksi valtiolle tai hyväntekeväisyyteen. Matt Ridley (1996, 30) on huomauttanut, että tämä vanhusten voimakas motiivi näyttää käsittämättömältä perinteisten taloustieteilijöiden näkökulmasta: ”Taloustieteilijöiden on pakko hyväksyä se ja ottaa se huomioon. Mutta taloustieteilijät eivät kykene sellittämään tätä ilmiötä, koska se ei tuota mitään hyötyä yksilölle.”

Samaa voidaan sanoa koko perheinstituutiosta.

Se ei tuota yksilölle mitään hyötyä, sillä eiväthän vanhemmat saa lapsiltaan koskaan takaisin heihin investoimiaan uhrauksia. ”Ainoastaan ihmisen hyveellisyys estää sen, ettei vanhuuden heikkoja halveksita, tai että he eivät herätä vastenmielisyyttä” (Smith 1976). Mummut ja vaarit, äidit ja isät, tädit, sedät ja enot noudattavat tunteittensa kutsua; niillä luonnonvalinta on ohjannut esivanhempiamme palvelemaan kantamiensa geenien itsekkäitä ”pyrkimyksiä” tuottaen itsestään uusia kopioita. He kaikki ovat luonnostaan nepotisteja ja he kaikki lisääntyvät lähisukulaistensa avulla.

KIRJALLISUUS

ALCOCK, JOHN: The triumph of sociobiology. USA: Oxford University Press, 2001
 ALEXANDER, RICHARD D.: The biology of moral systems. USA: Aldine de Gruyter, 1987
 ALEXANDER, RICHARD D.: Darwinism and Human Affairs. USA: University of Washington Press, 1979
 ARISTOTELES: Nikomachoksen etiikka. Helsinki: Gaudemus, 1989
 BARASH, DAVID P. & LIPTON, JUDITH EVE: The myth of monogamy. Fidelity and infidelity in animals and people. USA: W. H. Freeman and Company, 2001
 BROWN, DONALD E.: Human universals. USA: McGraw-Hill Inc., 1991
 BUSS, DAVID M.: The dangerous passion. Why jealousy is as necessary as love or sex. GB.: Bloomsbury, 2000
 CARTWRIGHT, JOHN: Evolution and human behavior. USA: The MIT Press, 2000
 CRONK, LEE: That complex whole. Culture and the evolution of human behavior. USA: Westview Press, 1999
 DARWIN, CHARLES: The descent of man, and selection in relation to sex. London: J. Murray, 1871
 DAWKINS, RICHARD: Geenin itsekkyyden. Jyväskylä: Art House, 1989
 DIAMOND, JARED: Miksi seksi on hauskaa. Juva: WSOY, 1998
 ENGELS, FRIEDRICH: Perheen, yksityisomaisuuden ja valtion alkuperä. Neljäs painos. Marx-Engels – valitut teokset kolmessa osassa. Osa 3. Edistys 1973
 FOX, ROBIN: Defending the young: Female aggression, resources, dominance, and emptiness of patriarchy. (Referee-kommentti Anne Campbellin artikkeliin: Staying alive: Evolution, culture and women's intrasexual aggression.) Behavioral and Brain Sciences 1999: 22, 203–252
 HAMILTON, W. D.: Narrow roads of gene land. Collected papers of W. D. Hamilton. Vol. I. Evolution of social behavior. USA: W. H. Freeman and Company, 1996
 HRDY, SARAH BLAFFER: Mother nature. A history of

mothers, infants, and natural selection. USA: Pantheon Books, 1999
 LEWIS, OSCAR: Sánchezin lapset. Juva: WSOY, 1989
 LIEBERMAN, DEBRA & TOOBY, JOHN & COSMIDES, LEIDA: Does morality have a biological basis? An empirical test of the factors governing moral sentiments relating to incest. Proc. R. Soc. Lond. B. DOI 10.1098/rspb.2002.2290
 PINKER, STEVEN: How the mind works. USA: W. W. Norton & Company, 1997
 RIDLEY, MATT: Jalouden alkuperä. Juva: Art House, 1996
 RIDLEY, MATT: Nature via nurture. Genes, experience and what makes us human. GB.: Fourth Estate, 2003
 SARMAJA, HEIKKI: Seksuaalisen häveliäisyyden alkuperä. Yhteiskuntapolitiikka 67 (2002): 2, 105–121. 2002a
 SARMAJA, HEIKKI: Aika on geneettistä menestystä. Duodecim 118 (2002): 23, 2433–2439. 2002b
 SARMAJA, HEIKKI: Moraalitunteet ja etujen ristiriita. Teoksessa: Kanninen, Vesa & Sintonen, Matti (toim.): Etiikka ja talous. Vantaa: WSOY, 2003
 SEGAL, NANCY L.: Entwined lives. Twins and what they tell us about human behavior. USA: Plume, 2000
 SEGERSTRÅLE, ULLICA: Defenders of the truth. The battle for science in the sociobiology debate and beyond. USA: Oxford University Press, 2000
 SHEPHER, JOSEPH: Incest, a biosocial view. USA: Academic Press, 1983
 SHOSTAK, MARJORIE: Nisa. Kung-naisen tarina. Keuruu: Otava, 1983
 SMITH, ADAM: The theory of moral sentiments. Oxford University Press 1976
 TRIVERS, ROBERT: Social evolution. USA: The Benjamin/Cummings Publishing Company Inc., 1985
 TRIVERS, ROBERT: Natural selection and social theory. Selected papers of Robert Trivers. USA: Oxford University Press, 2002
 WESTERMARCK, EDWARD: The History of Human Marriage. 5th edition. Vol. I, II, III. London: MacMillan, 1921

- WESTERMARCK, EDWARD: The Origin and Development of the Moral Ideas. Vol. II. London: MacMillan, 1926
- WESTERMARCK, EDVARD: Äktenskapets framtid. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1936
- WILLIAMS, G. C.: Plan and purpose in nature.

- Guernsey, Channel Islands: Phoenix, 1996
- VOIONMAA, VÄINÖ: Karjalaisen heimon historia. Helsinki 1915
- WOLF, ARTHUR P.: Sexual attraction and childhood association: a Chinese brief for Edward Westermarck. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995.

ENGLISH SUMMARY

Heikki Sarmaja: The evolutionary base of human family formation (Ihmislajin perheenmuodostuksen evoluutiopsykologinen perusta)

Marriage is a universal human institution. Its universality is based upon a certain repertoire of emotions and other psychological adaptations. The most important of these emotions are maternal and paternal care, matrimonial and filial love, sexual jealousy and incest aversion. All these family emotions were already considered in Edward Westermarck's colossal work *The History of Human Marriage*. Modern evolutionary psychology suggests that the human mind is also adapted to form clusters of related monogamous families which altruistically support one another's reproduction.

This article investigates some of the psychological adaptations that make possible human "cluster marriages". It elaborates upon Hamilton's kin selection theory and proposes some new hypotheses. How valuable are particular in-law relationships? What are the genetic payoffs of seducing your brother's or son's wives? The author concludes that the gains are only one-half of those of seducing the wife of a non-relative. How sexy is your wife's sister? Which family members have an interest in controlling the wife? The article proposes that the husband and all his relatives, both male and female, should seek to control the wife's fidelity.

Marriage is not only a rose garden, but also a battlefield. Each family cluster is individual. Within each cluster there are unique individuals with certain special relationships available to them. In a patrilocal cluster,

all husbands are related and they have a common genetic interest to control the sexuality of all wives living in that cluster. Compared to the matrilocal system, the patrilocal family system allows for the formation of a special set of alliances and conflicts. In the patrilocal system, the altruistic motives of paternal grandparents, especially grandfathers, are of vital importance. In the matrilocal family system, paternal grandfathers tend to be nonexistent.

Cultural and economic history determine what kind of marriage clusters are dominant in a certain culture. The dominant form of family living calls forth certain options of the human emotional repertoire and leave others in less use. The article suggests that because of this phenomenon, different cultures might have a special kind of family life and sexual moral climate. If the dominant form is patrilocal, then females will be under strict sexual control and males will be motivated to support the nuclear families of their close male relatives. If the matrilocal family type is common, then the males are less emotionally committed to their wives and their own children. The range of familial emotions is universally applicable to the whole human race, but different cultural surroundings develop and amplify different sets of emotions.

KEY WORDS

Family formation, evolution, patrilocal systems, matrilocal systems, cultural differences

Huumeiden käytön uusi sukupolvi

PEKKA HAKKARAINEN – LEENA METSO

Johdanto

Huumeiden käyttö lisääntyi 1990-luvulla ympäri maailmaa. Esimerkiksi Yhdysvalloissa marihuanan polttaminen 16–17-vuotiaiden koululaisten keskuudessa kääntyi vuonna 1993 voimakkaaseen kasvuun pitkään jatkuneen laskun jälkeen (Marijuana abuse, 2002). Vastaava kasvutrendi on todettu myös eurooppalaisissa ja pohjoismaisissa tilannekartoituksissa (Vuosisraportti Euroopan..., 2002; Kouvonen & Rosenqvist & Skretting 2001). Vuosituhannen vaihteeseen tultaessa kasvu näyttää joissakin maissa jo pysähtyneen (Ahlström & Metso & Tuovinen 2001; Vuosisraportti Euroopan..., 2002; Marijuana abuse, 2002).

Näkyvin huumeiden käytön lisääntymiseen liittynyt uusi piirre Euroopassa on ollut juhlimiskulttuurin muutos, jonka myötä huumeet ovat kytkeytyneet aiempaa tiiviimmin nuorten ihmisten huviaelämään. Tekno- ja ravekulttuurissa tanssimiseen yhdistetty stimulanttien käyttö on levinnyt klubeihin ja diskoihin. Kehitys on tuonut käyttöön koko joukon erilaisia uusia aineita, joista ekstaasi on tunnetuin ja levinnein. Samalla sellaiset perinteisemmät aineet kuten amfetamiini, kokaiini ja LSD ovat saavuttaneet uutta suosiota. Kehitys on muuttanut tilannetta oleellisesti. Kannabiksen polttamisesta ja muusta lähinnä viikonlopun juhlintaan liittyvästä huumeiden käytöstä on tullut monille nuorille tai nuorille aikuisille osa tavanomaista viikonlopun juhlintaa ja yöelämää (Calafat & al. 2001). Isossa-Britanniassa kehitys on virittänyt keskustelun, jossa jotkut tutkijat ovat alkaneet puhua jo nuorten huumeiden käytön normalisoitumisesta (Parker & Aldridge & Measham 1998; Parker & Williams & Aldridge 2002).

Uuden huumeitrendin myötä käyttö on monissa maissa noussut korkeammalle tasolle kuin koskaan aikaisemmin. Tähän joukkoon kuuluu myös

toisen huumeaaltonsa 1990-luvulla kokenut Suomi (Partanen & Metso 1999). Kannabiksen käytön yleistymisen rinnalla näkyvin muutos Suomen huumeitilanteessa on ollut amfetamiinin ja opiaattien ongelmakäyttäjien lukumäärän kasvu (A. Virtanen 2001). Kansainvälisiä virtauksia seuraten myös ekstaasin käyttö on rantautunut Suomeen, joskin sen levinneisyys on toistaiseksi jäänyt varsin rajalliseksi (Seppälä 1999; Hakkarainen & Metso 2001; Salasuo & Rantala 2002).

Huumeiden käytön kehitystä Suomessa on kymmenen viime vuoden aikana seurattu toistuvilla väestöön kohdistetuilla kyselytutkimuksilla (Kontula & Koskela 1992; Partanen 1994; Hakkarainen & al. 1996; Kontula 1997; Partanen & Metso 1999; Hakkarainen & Metso 2001). Edellisen kerran huumeiden käytön yleisyyttä selvitettiin vuonna 2000. Tulokset viittasivat siihen, että voimakkain kasvukehitys olisi jo taittunut (Hakkarainen & Metso 2001). Tuolloin todettiin, että kertamittauksen valossa oli mahdotonta sanoa, oliko kysymys pysyvämmästä käänteestä vai ainoastaan väliaikaisesta pysähdyksestä ennen uutta nousua. Vuoden 2000 tutkimus, jonka aineisto koottiin juomatapatutkimuksen haastattelujen yhteydessä, poikkesi metodeiltaan edellisestä, vuonna 1998 suoritetusta tutkimuksesta, minkä vuoksi ajalliseen vertailuun sisältyi myös teknisiä epävarmuustekijöitä. Uusimman, vuonna 2002 toteutetun päihdetutkimuksen aineisto on kerätty postikyselynä, mikä mahdollistaa metodisesti yhdenmukaisen aikasarjan muodostamisen ajallista vertailua varten. Huumeiden käytössä viime aikoina tapahtuneita muutoksia voidaan arvioida nyt sekä pidemmästä perspektiivistä että aikaisempaa luotettavammin. Tässä artikkelissa esiteltävät tulokset tarjoavat yleiskuvan huumeiden käytön kehityksestä ajalla 1992–2002. Lisäksi eritellään muutoksia toisen huumeaallon takana.

Päihdetutkimus 2002

Tutkimuksen aineisto kerättiin postikyselynä syksyllä 2002. Syyskuun alussa tutkittavat saivat postitse kyselylomakkeen, joka pyydettiin palauttamaan mukana seuranneessa kirjekuussa määräkokoona mennessä. Tutkittavia muistutettiin palautuspäivästä erillisellä muistutuskortilla. Niille, jotka eivät olleet vastanneet, lähetettiin uusi lomake lokakuun alussa. Lomakkeet palautettiin nimetöminä. Lomakkeeseen sisältyi kuitenkin kohdenumero, jonka perusteella karhulomakkeet voitiin lähettää niille, jotka eivät ensimmäisellä kierroksella vastanneet. Aineiston keräsi Tilastokeskus Stakesin alkoholi- ja huumeitutkimusryhmän tilauksesta. Tutkittavien henkilötiedot eivät ole olleet tutkijoiden tiedossa prosessin missään vaiheessa.

Tutkimuksen kohdejoukon muodostivat 15–69-vuotiaat suomalaiset. Ahvenanmaa rajattiin tutkimuksen ulkopuolelle, samoin kuin laitoksissa asuva väestö ja vailla vakituista asuntoa olevat. Kohdejoukosta otettiin 4 053 henkilön suuruinen otos, joka poimittiin satunnaisotannalla Tilastokeskuksen Suomen väestöä koskevasta väestötietojärjestelmästä. Koska huumeiden käyttö ja kaantuu väestössä epätasaisesti, otoksessa painotettiin 15–35-vuotiaita siten, että 3 000 otokseen valittua edusti koko kohdejoukkoa, jonka lisäksi poimittiin vielä 1 000 hengen otos 15–35-vuotiaista. Tällä yliotannalla haluttiin kohdistaa kyselyä erityisesti huumeiden käytön kannalta aktiivisimpaan ikäryhmään ja varmistaa siten käyttäjätapauksen riittävä määrä aineiston tilastollisten analyysien tarpeisiin. Suomalaisissa huumeekyselyissä menettelyä ei ole aikaisemmin sovellettu, mutta eurooppalaisissa tutkimuksissa se on vallannut alaa viime vuosina, ja sen soveltamiseen ohjaa myös Euroopan huumeseurantakeskuksen EMCDDA:n huumeekyselyjen tekemistä koskevat ohjeet. Analyysissa nuorten yliotanta tasapainotettiin painokertoimilla.

Kyselyyn vastasi 2 541 henkilöä. Vastausprosentiksi muodostui 63, joka on hiukan vähemmän kuin vastaavassa kyselyssä vuonna 1998 (66 %). Tulosta voidaan kuitenkin pitää verraten hyvänä, kun otetaan huomioon tutkimuksen arkaluonteisuus ja postikyselyiden vastausosuuksien hienoinen laskusuunta viime vuosina. Vertaamalla vastanneiden jakaumia otosta koskeviin tietoihin voidaan todeta, että totuttuun tapaan naiset (68 %) olivat miehiä (57 %) aktiivisempia vas-

taajia. Ikäryhmittäin erot olivat suhteellisen pienet. Miehistä yli 50-vuotiaat vastasivat jonkin verran nuorempiaan aktiivisemmin. Ruotsinkielisten vastausosuus (64 %) oli hiukan suomenkielisiä (62 %) suurempi. Äidinkielenään muuta kuin suomea tai ruotsia puhuvia sisältyi otokseen satakunta henkilöä. Heille lähetettiin suomenkielinen lomake. Se, että heidän vastausosuutensa jäi 45 prosenttiin, heijastaa todennäköisesti kielellisiä vaikeuksia. Alueellisesti vastaamisaktiivisuudessa oli jonkin verran eroja. Huumeiden käytön kannalta keskeisen pääkaupunkiseudun vastausprosentti oli verraten hyvä, 59 %. Aineiston edustavuutta on tarkennettu käyttämällä analysissa painoja, jotka korjaavat ikä-, sukupuoli- ja aluejakaumat koko väestön mukaisiksi.

Vuoden 2002 kysely on ensimmäinen osa suunniteltua päihdetutkimusten sarjaa, jossa on tarkoitus seurata kahden vuoden välein toteutettavien tiedonkeruiden avulla huumeiden käytön ja alkoholin kulutuksen muutoksia väestössä vuosina 2002–2008. Tiedonkeruut on ajateltu toteuttaa niin, että joka toinen kerta tutkimuksessa painottuvat huumeet, joka toinen kerta alkoholi. Tutkimussarja palvelee näin sekä nopeille muutoksille alttiin huumeetilanteen monitorointia että edessä olevan alkoholipoliittisen murrosvaiheen vaikutusten seuranta.

Vuoden 2002 päihdetutkimuksessa painottivat huumeekysymykset. Lomakkeeseen ”Päihdetutkimus 2002 ja mielipiteet huumeista” sisältyi suppeahko peruspatteri juomatapoja koskevia kysymyksiä, mutta valtaosaltaan kysymykset koskettelivat huumeisiin liittyviä asioita. Vastaajilta tiedusteltiin, onko heille tarjottu huumausaineita, tuntevatko he huumeita käyttäviä ihmisiä ja ovatko he itse kokeilleet tai käyttäneet huumausaineita. Vastaajia pyydettiin nimeämään käyttämänsä aineet ja ilmoittamaan, ovatko he käyttäneet niitä myös viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana ja viimeksi kuluneiden 30 päivän aikana. Samat kysymykset esitettiin lääkeaineiden (uni-, kipu- ja rauhoittavat lääkkeet) käytöstä ei-lääkinällisiin tarkoituksiin ja teknisten liuottimien käytöstä päihtymistarkoituksiin. Laittomien huumausaineiden osalta tiedusteltiin, minkä ikäisinä vastaajat olivat käyttämiään aineita ensimmäisen kerran kokeilleet. Samoin kysyttiin ensimmäisen humalan ja säännöllisen tupakoinnin aloittamisen ikää. Käyttökysymysten muotoilussa noudatettiin Euroopan huumeseurantakeskuksen EMCDDA:n asiantuntijatyöryhmän laatimaa mallilomaketta

Taulukko 1. Vastaajien lukumäärät ja vastausprosentit vuosien 1992, 1996, 1998 ja 2002 tutkimuksissa

Tutkimusvuosi	Vastaajien lukumäärä	Vastausprosentti
1992	3 457	71
1996	3 009	68
1998	2 143	66
2002	2 541	63

Lähteet: Kontula & Koskela 1992; Kontula 1997; Partanen & Metso 1999; Pähdetutkimus 2002

(EMQ). Niiden lisäksi suomalaisen lomakkeeseen sisältyi lukuisia kysymyksiä, joissa tiedusteltiin vastaajien mielipiteitä huumeista, huumeongelmista ja huume politiikasta. Tässä artikkelissa keskitytään käyttökysymysten analysointiin. Mielipide- ja asennekysymyksiä koskevat tulokset raportoidaan erikseen.

Huumeaineiden käytöstä on kerätty tietoja vuoden 2002 tutkimusta vastaavalla tavalla aikaisemmin vuosina 1992 (Kontula & Koskela 1992), 1996 (Kontula 1997) ja 1998 (Partanen & Metso 1999), mikä tarjoaa hyvän lähtökohdan ajallisten vertailujen tekemiselle. Vertailukelpoista tietoa saadaan erityisesti huumeaineiden käytön elinikäisprevalenssista (onko koskaan elämässään käyttänyt), vuosiprevalenssista (käyttö viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana) ja kuukausiprevalenssista (käyttö viimeksi kuluneiden 30 päivän aikana). Sen sijaan ensimmäistä käyttökertaa ei ole aikaisemmin kartoitettu samassa laajuudessa kuin vuonna 2002. Kaikkien mainittujen tutkimusten aineistot on kerätty postikyselyinä, mikä arkaluonteisissa aihepiireissä on tärkeä vertailukelpoisuuteen vaikuttava tekijä. Huume tutkimuksissa yksityisesti täytettävien postikyselyiden on todettu antavan luotettavimpia vastauksia. Menetelmissä, joihin sisältyy henkilökohtaista vuorovaikutusta aineiston kerääjän kanssa, prevalenssilukemat tahtovat jäädä postikyselyjä alhaisemmiksi (Partanen & Metso 1997). Tämä on nyt jälkeenpäin nähtävissä myös vuoden 2000 juomatapatutkimuksen yhteydessä kerätyn huumeaineiston tuloksissa (Hakkarainen & Metso 2001): aineiston keruuseen sisältynyt henkilökohtainen kontakti tutkittavan ja aineiston kerääjän välillä näyttäisi tuottaneen tuloksiin jonkin verran aliraportointia. Tästä johtuen systemaattisia vertailuja tehdään tässä artikkelissa ainoastaan

edellä mainittujen postikyselyaineistojen välillä. Vuoden 2000 tutkimuksen tuloksia kommentoidaan kuitenkin tekstissä. Yhdenmukaisuuden vuoksi vuoden 1998 tutkimukseen sisällytetty puhelinhaastatteluna kerätty pienehkö osa-aineisto on jätetty pois tarkastelusta. Vertailukelpoisuuden varmistamiseksi painokertoimet, joilla aineistojen sukupuoli-, ikä- ja aluejakaumat on saatu vastaamaan koko väestön jakaumia, on laskettu vuoden 2002 tapaan myös vuosien 1992, 1996 ja 1998 aineistoille, mikä on saattanut aiheuttaa pieniä muutoksia näiden tutkimusten aikaisemmin esitettyihin tuloksiin.

Taulukossa 1 esitetään vastaajien lukumäärät ja vastausprosentit vertailtavissa tutkimuksissa. Vastaajien lukumäärä on pienin vuoden 1998 aineistossa, mutta siinäkin mukana on yli 2 000 henkilöä, mitä voidaan Suomen oloissa pitää analyysin kannalta vähintäänkin kohtuullisena. Vastausprosentti on pienentynyt tasaisesti vuodesta toiseen, mikä kuvastaa yleistä tendenssiä kyselytutkimuksiin vastaamisessa.

Ennen tulosten tarkastelua on syytä huomauttaa vielä siitä, että väestökyselyiden käytäntö rajata laitoksissa asuvat ja vailla vakituista asuntoa olevat aineistonkeruun ulkopuolelle merkitsee sitä, että monet sosiaalisesti huonossa asemassa olevat huumeiden ongelmakäyttäjät jäävät pois tutkimuksesta jo otantavaiheessa. Vaikeasti huumeriippuvaiset henkilöt saattavat myös olla keskimääräistä haluttomampia osallistumaan tutkimukseen. Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, että kovien huumeiden ongelmakäyttäjät jäävät koko väestöön kohdistuvissa tutkimuksissa aliedustetuiksi (Reuband 1990). Kyselytutkimusten heikkouksiin kuuluu myös se, että ihmiset saattavat salailla tai unohtaa omia käyttökertojaan. Tästä huolimatta koko väestöä koskevat tutkimukset ovat tärkeä väline maan huumeolojen seurannassa. Ne antavat yleiskuvan huumeiden käytön ja huumekokemusten levinneisyydestä väestötasolla. Vertaamalla eri aikoina samoilla menetelmillä saatuja tuloksia voidaan kartoittaa tilanteen kehitystä.

Kasvua ja tasaantumista

Vuoden 2002 tutkimuksessa 12 prosenttia vastaajista ilmoitti kokeilleensa tai käyttäneensä joskus elämässään jotain huumeainetta, kuten hasista, marihuanaa, amfetamiinia, heroiniä tai muuta laitonta ainetta. Valtaosalla kysymys oli

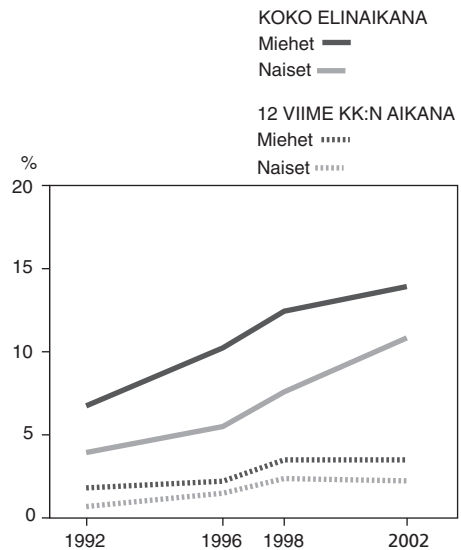
vähintäänkin vuoden takaisesta käytöstä. Viimeksi kuluneen vuoden aikana tapahtuneesta käytöstä raportoi kolme prosenttia vastaajista. Viimeksi kuluneiden 30 päivän aikana käyttäneiden osuus vastaajista jäi yhteen prosenttiin. Tutkimuksen tietojen perusteella voidaan arvioida, että vuonna 2002 karkeasti ottaen noin 450 000 suomalaista oli joskus elämässään kokeillut jotain huumausainetta. Viimeksi kuluneen vuoden aikana käyttäneiden lukumäärä liikkui 100 000:n ja viimeksi kuluneiden 30 päivän aikana käyttäneiden lukumäärä 40 000:n tietämällä.

Kun vuoden 2002 prevalenssilukuja verrataan aikaisempien tutkimusten lukemiin, voidaan käytön yleisyyttä kuvaavissa luvuissa todeta sekä kasvua että tasaantumista. Oman ilmoituksensa mukaan joskus kokeilleiden tai käyttäneiden määrä on lisääntynyt jatkuvasti. Luvut, jotka kuvaavat viimeaikaista käyttöä, näyttävät sen sijaan pysytelleen vuonna 2002 samalla tasolla kuin neljä vuotta aiemmin. Kuviossa 1 esitetään huumausaineita käyttäneiden miesten ja naisten elinikäis- ja vuosiprevalenssien muutos kymmenen viime vuoden ajalta.

Jotain laitonta huumausainetta kokeilleiden osuus väestössä kohosi vuoden 1992 viidestä prosentista kahdeksaan prosenttiin vuonna 1996 ja siitä edelleen kymmeneen prosenttiin vuonna 1998 ja 12 prosenttiin vuonna 2002. Kuvioista 1 nähdään, että vuoden 1998 jälkeen lisääntyminen on ollut voimakkainta naisten keskuudessa. Muutos on tilastollisesti merkitsevä ($p < 0.05$). Miehillä huumekekoilut lisääntyivät tilastollisesti merkitsevästi vuosien 1992 ja 1996 välillä. Neljän viime vuoden aikana kasvu näyttäisi sen sijaan hidastuneen, joskin muutos vuodesta 1996 vuoteen 2002 on edelleenkin tilastollisesti merkitsevä. Tämän mukaan 1990-luvun huume-trendi lähti voimakkaammin liikkeelle miesten keskuudessa. Naisilla kasvuvauhti kiihtyi selvemmin vasta vuosikymmen puolivälin jälkeen. Se on merkinnyt miesten ja naisten välisen eron kaventumista huumekekoemusten yleisydessä. Vuonna 2002 noin 14 prosenttia miehistä ja noin 11 prosenttia naisista ilmoitti kokeilleensa tai käyttäneensä ainakin kerran elämässään jotain huumausainetta. Luottamusvälit (95 %) ovat luvuissa kahden prosenttiyksikön luokkaa ylös- ja alaspäin.

Viimeaikaisen käytön osalta kuva on toisenlainen. Vuosiprevalenssi kasvoi sekä miehillä että naisilla vuosien 1992 ja 1998 välillä, minkä jälkeen kasvukäyrissä tapahtui selvä pysähtyminen.

Kuvio 1. Jotain huumausainetta joskus elämässään ja viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana käyttäneiden osuudet miehillä ja naisilla 1992, 1996, 1998 ja 2002

Neljän viime vuoden aikana viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikainen käyttö on pysytellyt miehillä noin neljässä prosentissa ja naisilla noin kahdessa prosentissa. Luottamusvälit (95 %) ovat yhden prosenttiyksikön luokkaa ylös- ja alaspäin. Mutta vaikka kasvu viime vuosina näyttäisikin pysähtyneen, muutos vuoden 1992 tasosta on niin miehillä kuin naisillakin tilastollisesti merkitsevä ($p < 0.05$).

Juomatapa 2000 -tutkimuksen yhteydessä kerättyssä huume-kyselyssä elinikäisprevalenssia koskevat tulokset (10 %) viittasivat siihen, että huumekekoiluiden yleistymisen olisi taittunut (Hakkarainen & Metso 2001). Vuoden 2002 aineisto antaa tilanteesta kuitenkin toisenlaisen kuvan, jota paremman vertailukelpoisuutensa perusteella on pidettävä vuoden 2000 tuloksia luotettavampana. Tämän tutkimuksen mukaan suomalaisten laittomien huumeiden kokeilut ovat edelleen lisääntyneet, etenkin naisten keskuudessa. Aktiivisempaa käyttöä paremmin kuvaavissa vuosiprevalenssiluvuissa ei sen sijaan näyttäisi enää neljän viime vuoden aikana tapahtuneen kasvua. Se, että viimeaikaista käyttöä kuvaavissa luvuissa ei ole tapahtunut kasvua, viittaa siihen, että huumekekoilujen lisääntyminen neljän viime vuoden aikana ei ole tapahtunut tasaisesti, vaan painottunut enemmän vuoden 2001 syksyä edeltä-

välle ajalle. Tätä tulkintaa tukevat artikkelissa myöhemmin esitettävät ikäryhmittäiset tiedot. Tosin myös satunnaistekijöillä saattaa olla vaikutusta tulokseen.

Kannabiskokeilut yleisiä nuorilla

Huumeiden kokeilua ja käyttöä kuvaavat luvut koko väestön tasolla ovat verraten karkea mittari huumeitilanteen tarkasteluun. Tarkemman kuvan saamiseksi niitä on tarpeen eritellä erilaisten sosiaalisten taustatekijöiden mukaan. Seuraavassa tällaista erittelyä tehdään kannabiksen käytön suhteen. Cannabis kuvaa erinomaisesti myös kokeilujen kokonaislevinneyttä väestössä. Miltei kaikki laittomia huumeita kokeilleet ovat joskus elämässään käyttäneet kannabista. Ajallisten vertailujen kannalta cannabis on myös selkein ja yksiselitteisin kategoria. Puolet niistä 12 vastaajasta, jotka raportoivat huumeiden käytöstä, mutta eivät olleet käyttäneet kannabista, ei osannut nimetä käyttämäänsä ainetta, ja muutoinkin heidän kokemuksensa perustuivat hatariin muistikuviin.

Huumeiden käyttö jakaantuu iän mukaan epätasaisesti. Väestötason prevalenssilukuja on siten syytä tarkastella ikäryhmittäin eriteltyinä. Esimerkiksi huumeiden käytön elinikäisprevalenssillä on koko väestön tasolla tendenssi kasvaa, vaikka tilanteessa ei mitään erityistä tapahtuisikaan. Koska nuorten huumeikokeilut ovat tulleet suomalaiseseen yhteiskuntaan ja kulttuuriin merkittävämmiin vasta 1960-luvulla, prevalenssit ovat vanhemmissa ikäluokissa yleensä olemattomat. Koko väestöä koskeva prevalenssilukema kasvaa kohorttivaikutuksen vuoksi ikään kuin itseksensä, kun uusia, viime vuosikymmenten tapaan huumeita jonkin verran kokeilevia ikäluokkia tulee tutkimuksen piiriin, samalla kun vanhemmasta päästä poistuu niitä, joiden nuoruudessa huumeikokeilut olivat tuntemattomia. Taulukossa 2 eritellään joskus kannabista kokeilleiden osuuksia ikäryhmien sekä eräiden muiden taustatekijöiden mukaan vuosina 1992–2002.

Aivan omalle tasolleen nousevat taulukossa 20–29-vuotiaiden luvut. Tässä ikäryhmässä joskus kannabista kokeilleiden osuus kohosi tarkastelujaksolla 12 prosentista 29 prosenttiin. Muutos on huomattava ja kertoo kokeilujen aidosta yleistyemisestä. Vuonna 2002 tämän ikäryhmän miehistä noin joka kolmas ja naisista noin joka neljäs

ilmoitti kokeilleensa joskus elämässään kannabista. Viimeaikainen käyttö oli kuitenkin tässäkin ikäryhmässä selvästi joskus tapahtunutta kokeilua harvinaisempaa. Viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana käyttäneitä oli kahdeksan prosenttia, 10 prosenttia miehistä ja 6 prosenttia naisista. Viimeksi kuluneiden 30 päivän aikaisesta käytöstä raportoi 5 prosenttia miehistä ja 2 prosenttia naisista.

Kokeilleiden osuudet ovat nousseet myös 30–59-vuotiaiden ikäryhmissä. Luvut ovat kuitenkin jääneet selvästi edellistä ryhmää maltillisemmalle tasolle ja kuvastavat osin elinikäisprevalenssin kohorttivaikutusta. Ne kertovat lähinnä nuoruusvuosina tapahtuneista kokeiluista, sillä viimeaikaista käyttöä näissä ryhmissä ei kolmen- ja neljänkymmenen välillä olevia miehiä lukuun ottamatta enää juuri esiintynyt. Kuusikymmentä vuotta täyttäneiden keskuudessa kannabiskokeilukset olivat tuntemattomia.

Alle 20-vuotiaiden keskuudessa kokeilijoiden osuus kasvoi selvästi vuodesta 1992 vuoteen 1998, mutta jäi vuonna 2002 suunnilleen tälle tasolle. Vuosien 1998 ja 2002 välinen ero ei ole tilastollisesti merkitsevä, ja muutoinkin on huomattava, että havaintojen määrä tässä ikäryhmässä on muita pienempi, mikä lisää tuloksen satunnaisuutta. Nuorin ikäryhmä elää huumeikokeilujen ”etsikkoaikaa”, mitä kuvastaa se, että viimeaikaista käyttöä koskevat luvut olivat suurimmillaan juuri tässä ryhmässä. Joka kymmenes alle 20-vuotias vastaaja raportoi käytöstä viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana. Kuukausiprevalenssi oli neljä prosenttia.

Muut väestölliset erot

Tutkimuskirjallisuuden mukaan huumeiden käyttöä esiintyy eniten alueilla, joiden kaupungistumisaste on korkea ja väestötiheys suuri (Abraham & Kaal & Cohen 2002). Tähän suuntaan viittaavat myös suomalaisissa aineistoissa todettavat alue- ja asuinpaikkakunnan mukaiset erot. Siinä, missä pääkaupunkiseudulla asuvista runsas viidesosa ilmoitti joskus elämässään kokeilleensa kannabista, liikuttiin maaseudulla muutaman prosentin tasolla. Pääkaupunkiseudulla kannabista kokeilleiden osuus kasvoi tilastollisesti merkitsevästi vuosien 1992 ja 1998 välillä ($p < 0.05$), minkä jälkeen yleistymisvauhti on laantunut. Muissa yli 100 000 asukkaan kaupungeissa huu-

Taulukko 2. Kannabista joskus elämässään kokeilleiden osuudet eri väestöryhmissä 1992, 1996, 1998 ja 2002, %

	1992*	1996**	1998	2002
Kaikki	5	8	10	12
Sukupuoli				
miehet	6	10	12	13
naiset	4	5	7	11
Ikä				
15–19	6	12	18	17
20–29	12	18	21	29
30–39	7	11	12	14
40–49	3	6	7	9
50–59	1	2	2	5
60–69	0	0	0	0
Alue				
pääkaupunkiseutu	12	16	21	22
Etelä-Suomi	4	7	9	11
muu Suomi	3	4	5	7
Asuinpaikka				
pääkaupunkiseutu	12	16	21	23
yli 100 000 asukkaan kaupunki	5	7	10	15
muu kaupunki	5	7	9	11
asutuskeskus tai taajama	2	4	6	7
muu maaseutu	1	3	2	3
Ammatillinen koulutus				
ammattillinen koulu	6	8	9	10
ammattiopisto/ammattikorkeakoulu	6	8	7	11
korkeakoulu (akateeminen)	10	10	11	14
ei mitään näistä	4	7	11	14
Toimi				
palkansaaja	6	8	9	12
yrittäjä	4	6	11	7
työtön tai lomautettu	8	13	11	13
eläkkeellä	1	1	1	1
opiskelija	10	13	18	25
Siviilisäätö				
naimaton	11	14	19	20
avoliitossa	7	10	13	18
naimisissa	3	4	4	6
eronnut, asuu erillään	7	10	9	12
leski	0	0	2	0

* 18–69-vuotiaat

** 16–69-vuotiaat

Lähteet: Kontulan & Koskelan vuoden 1992 aineisto; Kontulan vuoden 1996 aineisto; Huumekysely 1998 ja Päihdetutkimus 2002

metrendi käynnistyi myöhemmin, mutta kasvu on ollut tilastollisesti merkitsevää vuosien 1996 ja 2002 välillä. Neljän viime vuoden aikana Tampere, Turku ja Oulu ovat kaventaneet eroa pääkaupunkiseudun lukuihin. Pienemmissä kaupungeissa sekä asutuskeskuksissa ja taajamissa kasvu on ollut jatkuvaa, mutta maltillisempaa kuin suuremmilla paikkakunnilla. Maaseudulla tilanne on pysytellyt jokseenkin muuttumattomana. Luotamusvälit (95 %) ovat pääkaupunkiseudun ja yli

100 000 asukkaan kaupunkien kohdalla neljän prosenttiyksikön, muissa ryhmissä kahden prosenttiyksikön luokkaa ylös- ja alaspäin. Alueellisesti tarkasteltuna kannabista kokeilleiden määrä väheni siirryttäessä Etelä-Suomesta muuhun Suomeen.

Ammatillisen koulutuksen suhteen erot kannabiksen elinikäiskäytössä ovat suhteellisen pienet. Se voidaan todeta, että kasvu on ollut voimakainta niiden keskuudessa, joilta ammattikoulu-

tus puuttuu. Viimeksi kuluneen vuoden aikana tapahtunut käyttö on tässä ryhmässä selvästi yleisempää (5 %) kuin muissa ryhmissä (1–2 %), mikä kuvastaa nuorimpien, vielä koulua käyvien tai opiskelevien ikäluokkien käyttäytymistä. Vuoden 2002 lukujen luottamusväli (95 %) ovat ylempään korkeakoulun suorittaneiden kohdalla viiden, muiden kohdalla kahden prosenttiyksikön luokkaa ylös- ja alaspäin. Jos iän vaikutus vakioidaan, niin kannabiskokeilujen voidaan havaita olevan akateemisen loppututkimuksen suorittaneiden keskuudessa hieman yleisempiä kuin muissa ryhmissä.

Toimen mukaan tarkasteltuna kannabiksen käyttö näyttää olevan selvästi yleisintä opiskelijoiden keskuudessa. Vähiten kannabiksen käyttöä esiintyy tulosten mukaan eläkeläisillä. Nämä luvut kuvastavat ikävaikutusta, josta kertoo sekin, että noin joka kymmenes opiskelija raportoi käytöstä myös viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana. Palkansaajista noin kymmenesosa oli joskus elämässään käyttänyt tai kokeillut kannabista. Työpaikkojen huumausainetestausta koskevan keskustelun kannalta kiinnostavia ovat palkansaajien viimeaikaisen käytön lukemat. Vuoden 2002 tutkimuksessa 1–2 sadasta kokopäivä- tai osapäivätyössä olevasta palkansaajasta ilmoitti kokeilleensa tai käyttäneensä kannabista viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana. Käyttö viimeksi kuluneiden 30 päivän aikana oli tätäkin harvinaisempaa. Yleisellä tasolla huumeiden käyttö ei siten tämän tutkimuksen mukaan näyttäisi olevan suuri ongelma suomalaisessa työelämässä. Työsuhteessa olevien työntekijöiden testausten merkitys jää ilmeisen symboliseksi, jollaiseksi se yrityksissä usein mielletäänkin (Botas 2002).

Siviilisäädyn osalta voidaan todeta, että kannabista joskus elämässään kokeilleita löytyy muita ryhmiä enemmän naimattomien ja avoliitossa elävien joukosta. Sama havainto voidaan tehdä viimeksi kuluneen vuoden aikaisen käytön osalta, jossa naimattomien ryhmä (8 %) tosin erottuu vielä selvemmin muista (0–2 %). Huumeiden käytön jakautuminen siviilisäädyn mukaan kuvastaa iän vaikutusta: naimattomien ja avoliitossa elävien ryhmiin kuuluvat ovat keskimääräisesti muita nuorempia. Jos ikä vakioidaan, naimisissa olevat erottautuvat muista siinä, että he ovat kokeilleet kannabista vähemmän kuin muut leskiä lukuun ottamatta.

Bailuhomeiden esiinmarssi

Seuraavaksi otetaan tarkasteluun kannabiksen ohella myös muut laittomat huumeet sekä niiden rinnalla lääkkeiden ja teknisten liuottimien päihdekäyttö. Koska laittomien huumausaineiden käyttö on vanhemmissa ikäryhmissä harvinaista, tarkastelu tehdään rajautumalla alle 40-vuotiaiden vastauksiin. Näin saadaan myös muiden aineiden kuin kannabiksen prevalensseissa esiintyvä vaihtelu paremmin esille. Kuviossa 2 esitetään kannabiksen, amfetamiinin ja ekstaasin sekä lääkkeiden ja teknisten liuottimien päihdekäytön elinikäisprevalenssit 15–39-vuotiaiden keskuudessa vuosina 1992–2002.

Kannabis erottuu kuviossa selkeästi muista aineista. Vuonna 2002 noin viidesosa alle 40-vuotiaista vastaajista ilmoitti kokeilleensa kannabista ainakin kerran elämässään, kun muiden aineiden yleisyyttä kuvaavat luvut jäivät selkeästi alle 10 prosentin. Toiseksi yleisintä oli lääkeaineiden eiläkinnällinen käyttö, joka vuosien 1992 ja 1998 välisen stabiilin jakson jälkeen lisääntyi selvästi vuoteen 2002 tultaessa. Muutos on tilastollisesti merkitsevä ($p < 0.05$). Tähän on voinut osaltaan vaikuttaa se, että toisin kuin vuonna 1998 vuoden 2002 lomakkeessa lääkeaineiden ryhmässä mainittiin uni- ja rauhoittavien lääkkeiden lisäksi myös kipulääkkeet. Tämä on saattanut lisätä myönteisiä vastauksia, ja mahdollista on, että tuloksissa näkyy myös Subutexin lisääntynyt väärinkäyttö huumeidentällä (Partanen 2003). Kuvion ulkopuolelta mainittakoon, että yli 40-vuotiailla kokemukset lääkeaineiden väärinkäytöstä (6 %) olivat tavallisempia kuin kannabiksen (5 %) tai muiden laittomien huumausaineiden käyttö. Liimojen, tinnerin ja muiden teknisten liuottimien päihdekäytössä ei ole tapahtunut merkitsevää muutosta. Imppaamisen elinikäisprevalenssi on liikkunut 1–3 prosentin tietämällä läpi tarkasteluviuosien.

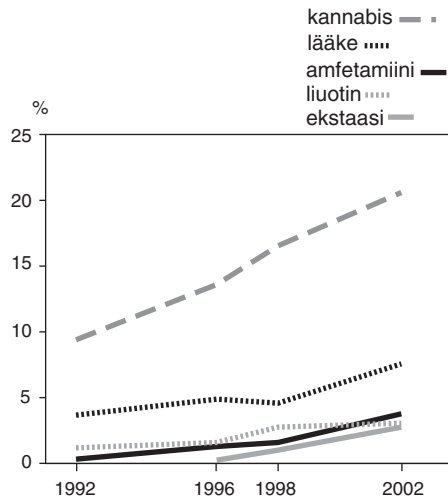
Merkittävä uusi piirre vuoden 2002 tutkimuksen tuloksissa on amfetamiinin ja ekstaasin käytön selvä lisääntyminen alle 40-vuotiaiden keskuudessa. Heistä 4 prosenttia ilmoitti joskus elämässään käyttäneensä amfetamiinia ja ekstaasin käytöstäkin raportoi 3 prosenttia. Osuuksien kasvu vuodesta 1998 on tilastollisesti merkitsevä ($p < 0.05$). Luottamusväli (95 %) vuoden 2002 luvuissa ovat yhden prosenttiyksikön luokkaa ylös- ja alaspäin. Yleisimmin näitä aineita olivat käyttäneet 20–29-vuotiaat, amfetamiinia 8 prosenttia

miehistä ja 4 prosenttia naisista, ekstaasia 8 prosenttia miehistä ja 3 prosenttia naisista. Kuvion ulkopuolelta voidaan todeta myös, että kokaiinin käytöstä raportoitiin vuonna 2002 aikaisempaa useammin. Senkin käyttö oli suurimmillaan ikäryhmässä 20–29-vuotiaat, joista runsaat 2 prosenttia kertoi kokeilleensa tai käyttäneensä sitä joskus elämässään. Tulokset viittaavat siihen, että teknomusiikin rytmittämään uuteen juhlimis- ja klubikulttuuriin kytkeytyvä stimulanttien käytötapa olisi alkanut saavuttaa Suomessakin aikaisempaa laajempaa levinneisyyttä. Lomakkeessa luokittelemattomina aineina joitakin mainintoja saivat myös eräät muut tässä yhteydessä esiintyvät aineet (GHB ja Poppers). LSD:tä, jonka käyttö on liitetty teknokulttuurin psykedeeliseen haaraan (Seppälä 2001), ilmoitti kokeilleensa runsaat 2 prosenttia 20–29-vuotiaista vastaajista. Huumaavien sienten käyttö ylsi samalle tasolle.

On todettava, että vaikka edellä mainittujen aineiden käyttö on lisääntynyt alle 40-vuotiaiden keskuudessa, niiden kokeilu koko väestön tasolla on edelleenkin vähäistä ja muutokset ovat pieniä. Vuoden 2002 tutkimuksessa amfetamiinia ilmoitti joskus elämässään kokeilleensa 2 prosenttia ja ekstaasia 1 prosentti kaikista vastaajista. Kokaiinin, LSD:n ja sienien prevalenssilukemat jäivät koko väestön tasolla alle yhden prosentin. Heroiinin ja muiden opiaattien käytössä liikutaan väestötutkimuksissa niin matalalla tasolla, että muutoksista on vaikea puhua edes ikäryhmittäin. Näiden aineiden elinikäisprevalenssi vaihteli puolesta prosentista koko väestössä yhteen prosenttiin 20–29-vuotiaiden keskuudessa. Lomakkeessa luokittelemattomana aineena Subutex sai pari mainintaa.

Viimeaikaiset huumekokemukset olivat vuoden 2002 tutkimuksessa selvästi joskus elämässä tapahtunutta käyttöä harvinaisempia kaikkien aineiden kohdalla, mikä kertoo siitä, että suurin osa huumeiden lisääntyneestä käytöstä on edelleenkin kokeilua tai verraten harvoin tapahtuvaa satunnaiskäyttöä. Aineiden järjestys käytön yleisyyden mukaan oli myös jotakuinkin samanlainen. Kannabista oli viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana käyttänyt 6 prosenttia ja viimeksi kuluneiden 30 päivän aikana 2 prosenttia alle 40-vuotiaista. Vastaavat luvut olivat lääkeaineiden kohdalla 3 prosenttia ja 1 prosentti. Lääkkeiden väärinkäytön vuosiprevalenssi oli kohonnut tilastollisesti merkittävästi vuoteen 1998 verrattuna ($p < 0.05$). Amfetamiinia ja ekstaasia ilmoitti vii-

Kuvio 2. Ainekohtaisia elinikäisprevalensseja 15–39-vuotiaiden keskuudessa 1992, 1996, 1998 ja 2002

meksi kuluneen vuoden aikana käyttäneensä yksi prosentti alle 40-vuotiaista vastaajista, viimeksi kuluneiden 30 päivän aikainen käyttö jäi pariin tapaukseen. Teknisten liuottimien viimeaikaista käyttöä ei esiintynyt nimeksikään. Niiden kokeilut rajautuvat yleensäkin tiukasti varhaisiin nuoruusvuosiin (Tirkkonen & Kontula 1991). Myös heroiniin ja muiden opiaattien säännöllinen käyttö jäi lähes olemattomiin, mikä kuvastaa vaikeutta tavoittaa tätä joukkoa väestökyselyihin.

Toisen huumeaallon noste

Kuten edellä on todettu, kannabiksen, amfetamiinin ja ekstaasin käyttö on lisääntynyt merkittävästi. Artikkelin loppuosassa keskitytään tähän. Lääkkeiden väärinkäytössä tapahtuneita muutoksia tullaan analysoimaan tarkemmin toisessa yhteydessä.

Kuvaa 1990-luvulla alkaneesta toisesta huumeaallosta voidaan tarkentaa tarkastelemalla vuoden 2002 aineiston perusteella sitä, milloin huumeita joskus elämässään käyttäneet olivat ensikokeilunsa näillä aineilla suorittaneet. Ensikokeilujen analyysi kertoo huumeikiinnostuksen kehityksestä. Kun kysymys on muistelusta, on huomattava, että mitä pidemmän aikaa ensikokeilusta on vierähtänyt, sitä huonommin se todennäköisesti muistetaan. 1960-luvun lopun ja 1970-luvun

alun ensimmäinen huumeaalto jää tässä tarkastelussa todennäköisesti todellista matalammaksi (ks. myös Partanen & Metso 1999), mutta toisen huumeaallon osalta vastauksia voidaan pitää tarkempina. Lomakkeessa vastaajilta tiedusteltiin ensikokeilun ikää, mikä ehkä muistetaan paremmin kuin tapahtumavuosi. Aineiston käsittelyssä kokeiluikä on muunnettu tapahtumavuodeksi.

Ensimmäisten kokeilukertojen ilmaisemaa uusien käyttäjien mukaan tuloa eli insidenssiä kuvaavia lukuja kannattaa tarkastella ikäryhmittäin. Kuviossa 3 tilannetta kuvataan sen mukaan, milloin eri vuosikymmenillä syntyneet vastaajat ilmoittivat huumekokeiluihin ryhtyneensä. Kumulatiiviset prosentit ilmaisevat, kuinka suuri osuus ikäluokasta oli kokeillut kyseistä ainetta tiettyyn ajankohtaan mennessä. On huomattava, että 1980-luvulla syntyneiden lukema saattaa vielä kohota, koska ikäluokan nuoruudesta johtuen jotkut heistä todennäköisesti ryhtyvät huumekokeiluihin vielä tutkimuksen aineiston keruun jälkeen. Erot käyrissä kertovat kannabiksen, amfetamiinin ja ekstaasin käytön asemasta eri syntymäkohorttien keskuudessa. Vertailun vuoksi kuviossa esitetään tietoja myös humalajuomisesta.

Joitakin havaintoja voidaan tehdä ensinnäkin siitä, miten maininnat ensikokeiluista jakautuvat eri vuosille. Kannabiksen vakiintunutta asemaa yleisimmin käytettynä laittomana huumeena kuvastaa se, että uusia käyttäjiä on rekrytoitunut mukaan läpi vuosien aina 1960-luvulta lähtien. Toisen huumeaallon nousu on kuitenkin selvästi nähtävissä ensikokeilijoiden määrän lisääntymisenä 1990-luvun alusta lähtien. Tähän on liittynyt amfetamiinin uusien käyttäjien mukaantulon vakiintuminen. Ennen 1990-lukua amfetamiinin ensikokeilijoita esiintyy aineistossa vain satunnaisesti. Mainintoja ekstaasin ensikokeiluista alkaa ilmaantua vasta vuodesta 1994 lähtien. Yksi henkilö, joka oli käyttänyt ekstaasia ennen tuota ajankohtaa, oli ulkomaalainen ja hankkinut kokemuksensa todennäköisesti muualla kuin Suomessa. Ekstaasikokeilut näyttäisivät siten liittyneen osaksi huumeiden käytön kasvutrendiä kannabista ja amfetamiinia myöhemmin.

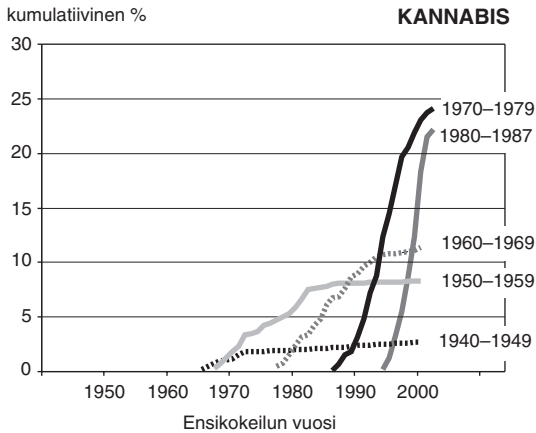
Toiseksi, vaikka erot huumeainekokeilujen yleisyydessä eri syntymäkohorttien välillä ovat jo aikaisemmin esitetyn perusteella etukäteen arvatavissa, tarkastelutapa tuo kuvaan joitakin uusia piirteitä. Nähdään, että vaikka kannabiskokeiluja esiintyy eri ikäryhmissä aina 1940-luvulla syntyneistä lähtien, niin 1990-luvun huumeitrendi on

houkutellut mukaansa uusia käyttäjiä lähes yksinomaan kahden nuorimman syntymäkohortin piiristä. Amfetamiinin kohdalla on havaittavissa sama ilmiö. 1990-luvun uusi huumebuumi ei herättänyt 1960-luvulla syntyneiden ja sitä vanhempien keskuudessa enää kiinnostusta amfetamiinin kokeiluun. Uutena 1990-luvun trendihuumeena tunnetun ekstaasin käyttö puolestaan rajautuu jokseenkin täydellisesti kahteen nuorimpaan syntymäkohorttiin. Kaiken kaikkiaan näyttää siltä, että 1990-luvun huumeaalto imaisi mukaansa uusia kokeilijoita lähinnä nuorista ikäluokista. Huumeiden ensikokeilut tehtiin keskimäärin 18-vuotiaina.

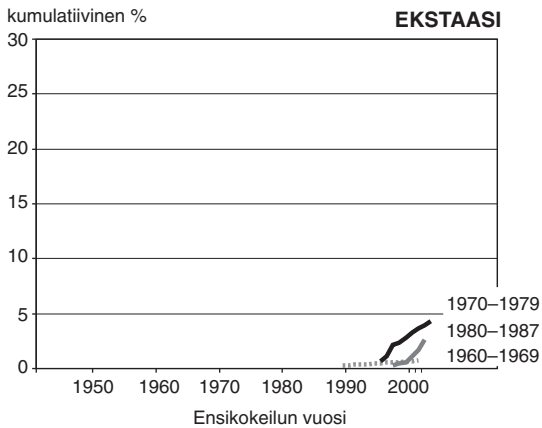
Kolmanneksi kuviossa kiinnittää huomiota kannabiskokeiluja ja ensimmäistä humalakertaa kuvaavien insidenssikäyrien muodon eräänlainen samankaltaistuminen. Ensimmäistä humalakertaa kuvaavat eri syntymäkohorttien insidenssit näyttävät kasvavan sitä jyrkemmin, mitä hyväksytyimmäksi alkoholin käyttö on suomalaisessa yhteiskunnassa tullut. Muutos näkyy selkeästi kolmen vanhimman syntymäkohortin kohdalla. Varsinkin naisten juomiseen suhtauduttiin kielteisesti aina 1960-luvun lopulle saakka (Mustonen 2003). Tilanteen, jossa ikäluokan nuoret hankkivat ensimmäisen humalakokemuksensa hyvin samanaikaisesti – ikään kuin yhtenä miehenä tai naisena – voidaan ajatella kuvastavan jollakin tavoin kulttuurisesti ja yhteisöllisesti mallinnettua toimintaa. Merkillie pantavaa on, että kannabiksen ensikokeiluja kuvaavissa insidensseissä on 1990-luvulla havaittavissa samankaltainen jyrkkenevistendenssi. Ne, jotka 1970-luvulla syntyneistä ryhtyivät kannabista kokeilemaan, hankkivat ensikokemuksensa 1990-luvun alkupuoliskolla. 1980-luvulla syntyneet seurasivat perästä vuosikymmenen jälkipuoliskolla. Tämän mukaan huumekokeilut alkoivat 1990-luvulle tultaessa saavuttaa nuorten ikäluokkien sisällä uudenlaista kulttuurista ja sosiaalista hyväksyntää.

On toki huomattava, että valtaosa 1970- ja 1980-luvulla syntyneisiin ikäluokkiin kuuluvista ei ole huumeita kokeillut. Aikaisempiin ikäluokkiin verrattuna kokeilijoiden osuudet ovat kuitenkin nousseet tasolle, noin neljäsosaan ikäluokasta, mitä voidaan pitää merkkinä huumeiden käytön kulttuurisen paikan muutoksesta tämän joukon keskuudessa. Alueellisesti muutos on lähtenyt liikkeelle suurimmista kaupungeista. Pienemmillä paikkakunnilla muutos on käynnistynyt myöhemmin, mitä osoittaa se, että siellä

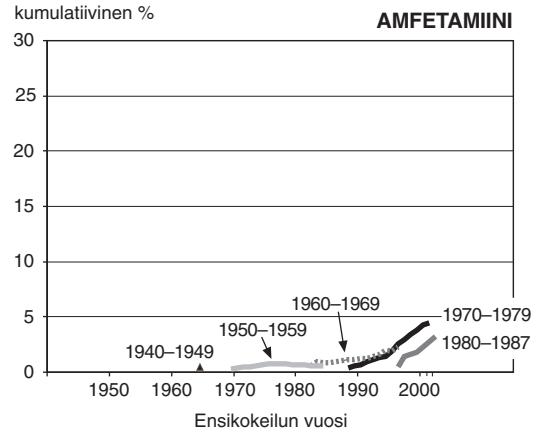
Kuvio 3a. Kannabista kokeilleiden kumulatiiviset prosenttiosuudet syntymäkohorteittain

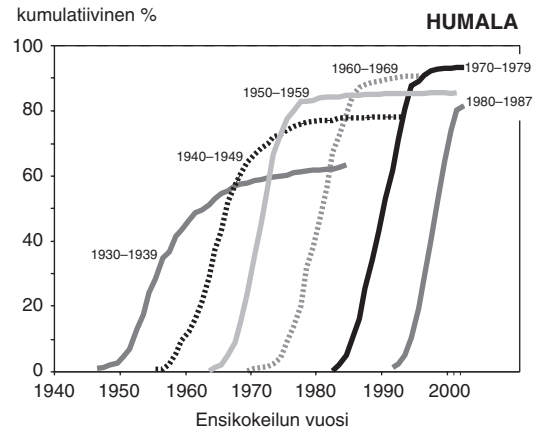
Kuvio 3c. Ekstaasia kokeilleiden kumulatiiviset prosenttiosuudet syntymäkohorteittain

Kuvio 3b. Amfetamiinia kokeilleiden kumulatiiviset prosenttiosuudet syntymäkohorteittain

Kuvio 3d. Humalassa olleiden kumulatiiviset prosenttiosuudet syntymäkohorteittain

1980-luvulla syntyneet ovat kokeilleet huumeita 1970-luvulla syntyneitä enemmän. Siitä, etteivät huumeet ole nuorten ihmisten elämässä enää muutoinkaan kovin vieraita asioita, kertovat myös vuoden 2002 tutkimuksen luvut, joiden mukaan noin puolella alle 30-vuotiaista vastaajista oli henkilökohtaisessa tuttavapiirissään huumeita käyttäviä ihmisiä. Melkein yhtä monelle oli myös joskus tarjottu jotain huumausainetta joko ilmaiseksi tai ostettavaksi.

Uusi sukupolvi

Huumeiden käytön lisääntyminen 1990-luvulla on ollut ennen kaikkea nuorisoilmiö. Uusia huumeiden kokeilijoita on tullut lähinnä 1970- ja

1980-luvulla syntyneistä ikäryhmistä. Tässä suhteessa Suomen toinen huumeaalto on mahdollista nähdä sukupolvi-ilmiönä. Huumeaallon tyrskyt ovat saaneet kantovoimansa 1990-luvulla nuoruuttaan eläneiden keskuudessa.

On vielä aikaista määrittää, miten tiukassa mielessä vuosituhannen taitteessa varttuneista nuorista voidaan puhua omalla erityisenä sukupolveinaan (M. Virtanen 2001). Suomalaisessa nuorisotutkimuksessa on kuitenkin kiinnitetty huomiota siihen, että 1990-luvun nuorten elinolosuhteet, arvomaailmat ja asenteet poikkeavat aikaisemmista. Tommi Hoikkalan ja Petri Pajun (2002, 27) mukaan ”nykynuoret ja koululaiset ovat olennaisesti kulutuskulttuureissa eläviä nuoria, mikä nostaa elämyksellisyyden, nautinnon ja mielihyvän, jopa hedonismien ja ylipäätään ruumiillisuu-

den keskeiseksi nuorten elämän orientaatiopisteiksi sekä riskien ja itsen hallinnan niitä vastaviksi minätekniikoiksi”. Helena Helven (2002) mukaan arvomaailmat rakennettiin aikaisemmin edellisten sukupolvien aatteiden ja ”suurten kertomusten” varaan. Nykynuoret edustavat hänen mukaansa toisenlaista sukupolvea, jonka moraalilla ja maailmankuva rakentuvat uuden tietoteknologian, monikulttuurisuuden ja jälkimodernin, globalisoituneen maailman kontekstissa. Nuorten huumekekoilujen lisääntyminen on luontevaa nähdä osana tämänkaltaista, laajempaa kulttuurista ja yhteiskunnallista muutosta. Kulutuskeskeisissä ajattelutavoissa, joissa erilaisten elämysten ja extreme-kokemusten hankkiminen nähdään tavoiteltavana, huumekekoilut saavat uusia sosiaalisia merkityksiä ja uudenlaista kiehtovuutta. Tällaisessa kontekstissa huumetietoudella ja -kokemuksilla voidaan saada arvonantoa ystävien ja tuttavien keskuudessa (Partanen 2002). Yhdenmukaistavien ydinarvojen murentuessa yksilöllistävän kulutuskulttuurin puristuksessa nuorille on sysätty aikaisempaa enemmän vastuuta omasta moraalisistaan (Helve 2002), mikä on luonut tilaa huumeiden sosiaalisen statuksen uudelleenarvioinnille. Samalla koulun, järjestöjen ja muiden julkisten tahojen jakama huumeinformaatio on joutunut kilpailemaan paitsi kaveripiirin myös Internetin tarjoaman monenkirjavan ja moniäänisen materiaalin kanssa (Rantala 2000; Salasuo 2000; Piispa 2002).

Sukupolvien ero on nähtävissä myös huume-kulttuurin sisäisissä muutoksissa. 1960-luvun hippikulttuurissa huumeilla tavoiteltiin aitoja, arkaaisia kokemuksia ja uusien sisäisten maailmojen avaamista. Jälkimodernin ajan sukupolven ideaalittyyppinen huumeiden käyttäjä on bailaaja, joka korostaa enemmänkin itsekontrollin ohjaamaa hallittua riskinottoa ja hakee huumekokemuksista nautintoa vapaa-ajan huvina ja arjen vastapainona (Salasuo & Rantala 2002).

Huumekekoilujen yleistyminen ja huumeiden kulttuurisen paikan muutos uuden sukupolven keskuudessa herättävät kysymyksen, pitäisikö meilläkin jo ryhtyä puhumaan huumeiden käytön normalisaatiosta? Jos huumeiden normalisaatiolla tarkoitetaan englantilaiseen tapaan tilannetta, jossa huumeita kokeilleita alkaa olla puolet ja säännöllisesti käyttäviä neljännes nuorista ikäluokista ja käyttö yleistyy lisäksi varttuneempien keskuudessa, niin siitä olemme kyllä kaukana. On tärkeätä korostaa, että suomalaisnuorten huu-

meiden käyttö on tutkimuksen tulosten mukaan edelleenkin valtaosaltaan satunnaista, yhteen tai joihinkin käyttökertoihin rajoittuvaa kokeilua. Säännöllisempää käyttöä kuvaavat 12 kuukauden ja 30 päivän prevalenssilukemat olivat 1970- ja 1980-luvulla syntyneiden joukossakin verraten alhaiset. Lisäksi uusien käyttäjien mukaantulosta vanhemmissa ikäluokissa ei ole merkkejä. Tässäkään suhteessa emme juuri näe perusteita puhua huumeiden käytön normalisoitumisesta Suomessa. Itse asiassa myös englantilaisessa keskustelussa näitä puheita on pidetty yliampuvina (Shiner & Newburn 1999). Se, että tällaiseen keskusteluun on ryhdytty, kuvastaa kuitenkin 1990-luvulla tapahtuneiden muutosten merkitystä (Hakkarainen & Tigerstedt 2002).

Vaikka muutokset viimeaikaisen käytön osalta ovat jääneet vähäisiksi, se ei merkitse sitä, etteikö uuden sukupolven lisääntynyt huumeikiinnostus voisi tuottaa myös lisää vakavia huumeongelmia. Väestökyselyn kautta näihin ei päästä käsiksi, mutta rekisteritietojen pohjalta voidaan todeta, että erilaiset huumehaitat (esim. rikollisuus, sairastavuus, tartuntataudit ja kuolemantapaukset) ovat lisääntyneet läpi 1990-luvun (A. Virtanen 2001). Huumeiden käytön uusi sukupolvi on näkynyt esimerkiksi Turun huumekuolemista (Hakkarainen 2002). Haittojen lisääntymisessä heijastuvat myös 1990-luvun talouslaman ja sen jälkeisen yhteiskunnallisen kehityksen syrjäytyneisyyttä ja huono-osaisuutta ruokkivat piirteet.

Lopuksi

Juomatapa 2000 -tutkimuksen yhteydessä kerätyn huumeekyselyn tulokset viittasivat siihen, että huumeiden käytön yleistyminen olisi ollut jo taittumassa. Vuoden 2002 päihdetutkimus, jonka vertailukelpoisuus aikaisempiin tutkimuksiin on edellä mainittua tutkimusta parempi, antaa tilanteesta kuitenkin osittain toisenlaisen kuvan. Huumeiden kokeilu on edelleen lisääntynyt ja tasaantumista on nähtävissä vain aktiivisempaa käyttötappaa kuvaavissa viimeaikaisen käytön luvuissa.

Huumeiden käytön lisääntymistä 1990-luvulla ei mikään tutkimus ole asettanut kyseenalaiseksi. Tässä esitetystä analyysistä Suomen toinen huumeaalto on osoitettu sukupolvi-ilmiöksi. Huumeiden uudet kokeilijat ja käyttäjät ovat tulleet 1970- ja 1980-luvulla syntyneistä ikäryhmistä, jotka ovat eläneet nuoruusvuosiaan 1990-luvulla

ja 2000-luvun alussa. Ajan nuorisokulttuureissa huumeiden käyttö on saanut kasvanutta hyväksyntää. Kehityksen myötä kansainvälisten trendien mukainen, nuorten ihmisten uuteen juhlimiskulttuuriin ja yöelämään kytkeytyvä stimulanttien käyttö näyttää saavuttaneen aikaisempaa näkyvämmän jalansijan myös Suomessa.

Se, että huumeiden käytön lisääntyminen pai-

kantuu niin selkeästi 1970- ja 1980-luvulla syntyneisiin ikäluokkiin, asettaa kysymyksiä tulevasta kehityksestä. Tuleeko 1990-luvulla syntynyt ikäluokka liittymään tähän sukupolveen ja sen huumeitrendiin vai ottaako se itselleen toisen suunnan? Miten yhteiskunnan taholta voitaisiin tähän vaikuttaa? Siinä on haastetta niin preventiivisen työn ammattilaisille kuin kaikille muillekin.

KIRJALLISUUS

- ABRAHAM, MANJA & KAAL, HENDRIEN & COHEN, PETER: Licit and illicit drug use in the Netherlands, 2001. Amsterdam: Cedro/Mets & Schilt, 2002
- AHLSTRÖM, SALME & METSO, LEENA & TUOVINEN Eeva Liisa: Nuorten päihteiden käyttö Euroopassa 1995 ja 1999. Yhteiskuntapolitiikka 66 (2001): 2, 149–158
- BOTHAS, HEIKKI: Huumeetstit suomalaisissa yrityksissä – lääke todelliseen vai kuviteltuun uhaan? Yhteiskuntapolitiikka 67 (2002): 1, 44–53
- CALAFAT, AMADOR & FERNÁNDEZ, CESÁREO & JUAN, MONSERAT & BELLIS, MARK & BOHRN, KARL & HAKKARAINEN, PEKKA & KILFOYLE-CARRINGTON, MARY & KOKKEVI, ANNA & MAALSTÉ, NICOLE & MENDES, FERNANDO & SIAMOU, IOANNA & SIMON, JOSEPH & STOCOCO, PAOLO & ZAVATTI, PATRIZIA: Risk and control in the recreational drug culture. Palma de Mallorca: IREFREA, 2001
- HAKKARAINEN, PEKKA: Huumeekulttuurin muutos ja huumekuolemat. S. 110–136. Teoksessa: Kaukonen, O. & Hakkarainen, P. (toim.): Huumeiden käyttäjä hyvinvointivaltiossa. Helsinki: Gaudeamus, 2002
- HAKKARAINEN, PEKKA & HÜBNER, LENA & LAURSEN, LAU & ØDEGÅRD, EINAR: Drug use and public attitudes in the Nordic countries. P. 125–164. In: Hakkarainen, P. & Laursen, L. & Tigerstedt, C. (eds.): Discussing drugs and control policy. NAD publication no 31. Helsinki 1996
- HAKKARAINEN, PEKKA & METSO, LEENA: Onko huumeiden käytön yleistymisen taittumassa? Vuoden 2000 huumeikyselyn tulokset. Yhteiskuntapolitiikka 66 (2001): 3, 277–283
- HAKKARAINEN, PEKKA & TIGERSTEDT, CHRISTOFFER: Ristiriitojen huumeipolitiikka – huumeongelman normalisaatio Suomessa. S. 250–269. Teoksessa: Heikkilä, M. & Kautto, M. (toim.): Suomalaisten hyvinvointi 2002. Helsinki: Stakes, 2002
- HELVE, HELENA: Arvot, muutos ja nuoret. Helsinki: Yliopistopaino, 2002
- HOIKKALA, TOMMI & PAJU, PETRI: Sukupolvitutkimus ja nuorisopolitiikka. S. 14–31. Teoksessa: Silvennoinen, Heikki (toim.): Nuorisopolitiikka Suomessa – 1960-luvulta 2000-luvulle. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, Nuorisosaian neuvottelukunta ja opetusministeriö, 2002
- KONTULA, OSMO: Huumeet Suomessa 1990-luvulla. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä, 1997
- KONTULA, OSMO & KOSKELA, KAJ: Huumeiden käyttö ja mielipiteet huumeista. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 8, 1992
- KOUVONEN, PETRA & ROSENQVIST, PIA & SKRETTING, ASTRID (red.): Bruk, missbruk, marknad och reaktioner – Narkotika i Norden 1995–2000. NAD-publikationer nr. 41. Helsingfors 2001
- MARIJUANA ABUSE. Research report. National Institute on Drug Abuse, 2002
- MUSTONEN, HELI: Sukupuolierot alkoholin käytössä. S. 236–250. Teoksessa: Luoto, R. & Viisainen, K. & Kulmala, I. (toim.): Sukupuoli ja terveys. Tampere: Vastapaino, 2003
- PARKER, HOWARD & ALDRIDGE, JUDITH & MEASHAM, FIONA: Illegal leisure – The normalization of adolescent recreational drug use. London: Routledge, 1998
- PARKER, HOWARD & WILLIAMS, LISA & ALDRIDGE, JUDITH: The normalization of 'sensible' recreational drug use: Further evidence from the North West England longitudinal study. Sociology 36 (2002): 4, 941–964
- PARTANEN, AIRI: Ökat missbruk av buprenorfin bland finska missbrukarvårdens narkomanklienter. Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift 20 (2003): 1, 57–62
- PARTANEN, JUHA: Märkä pilvi. Alkoholipolitiikka 59 (1994): 6, 397–411
- PARTANEN, JUHA: Huumeet maailmalla ja Suomessa. S. 13–37. Teoksessa: Kaukonen, O. & Hakkarainen, P. (toim.): Huumeiden käyttäjä hyvinvointivaltiossa. Helsinki: Gaudeamus, 2002
- PARTANEN, JUHA & METSO, LEENA: Cannabis Suomessa 1990-luvulla. Alkoholipolitiikka 62 (1997): 5, 350–355
- PARTANEN, JUHA & METSO, LEENA: Suomen toinen huumeaalto. Yhteiskuntapolitiikka 64 (1999): 2, 143–149
- PIISPA, MATTI: Jätetäänkö nettikeskustelut huumeista liberaaleille? Tiimi 2002: 2, 12–13
- RANTALA, KATI: Internet linkkinä huumeiden huvikäytölle. Nuorisotutkimus 18 (2000): 2, 52–55
- REUBAND, KARL-HEINZ: Research on drug use: a review of problems, needs and future perspectives. Drug and Alcohol Dependence 25 (1990), 149–152

- SALASUO, MIKKO: Miksi nuoret eivät usko valistukseen? *Tiimi* 2000: 5, 9–11
- SALASUO, MIKKO & RANTALA, KATI: Huumeiden viihdekäyttö ajankuvana. S. 38–67. Teoksessa: Kaukonen, O. & Hakkarainen, P. (toim.): Huumeiden käyttäjä hyvinvointivaltiossa. Helsinki: Gaudeamus, 2002
- SEPPÄLÄ, PAULIINA: Kielletyt aineet ja niiden merkitys teknokulttuurissa. *Yhteiskuntapolitiikka* 64 (1999): 4, 359–368
- SEPPÄLÄ, PAULIINA: Ravekulttuuri ja laittomat päihteet: yhteisöllisyyttä, etiikkaa ja identiteettiä. A-klinikkasäätöön raporttisarja nro 36. Helsinki 2001
- SHINER, MICHAEL & NEWBURN, TOM: Taking tea with Noel – the place and meaning of drug use in everyday life. P. 139–159. In: South, N. (ed.): *Drugs –*

cultures, controls and everyday life. London: Sage, 1999

- TIRKKONEN, JARKKO & KONTULA, OSMO: Impppaus nuorten ryhmätoimintana. Sosiaali- ja terveyshallituksen raportteja 1/1991. Helsinki 1991
- VIRTANEN, ARI: Huumausainetilanne Suomessa 2000. Tilastoraportti 1/2001. Helsinki: Stakes, 2001
- VIRTANEN, MATTI: Fennomanian perilliset. Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka. SKS:n toimituksia 831. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2001
- VUOSIRAPORTTI EUROOPAN UNIONIN JA NORJAN HUUMEONGELMASTA 2002. Lissabon: Euroopan huumeusaineiden ja niiden väärinkäytön seurantakeskus, 2002.

ENGLISH SUMMARY

Pekka Hakkarainen & Leena Metso: Drug use: the new generation (Huumeiden käytön uusi sukupolvi)

Drug use increased in the 1990s all around the world, including Finland. The article describes the results of a postal questionnaire survey in Finland in autumn 2002. The population of the survey consisted of Finnish people aged 15–69. The Ålands Islands were excluded from the study, as were the institutionalised population and people with no permanent residence. A random sample of 4,053 persons was drawn from the population data system maintained by Statistics Finland. The age group 15–35 was weighted in the sampling procedure. Weighting coefficients were used in the analysis to balance the overrepresentation of young people in the sample.

A total of 2,541 persons took part in the survey, giving a response rate of 63 per cent. This can be considered reasonably high in view of the sensitivity of the issues covered as well as the general tendency of participation in postal questionnaires to decline in recent years. A comparison of the results with the figures produced by surveys conducted in the same way in 1992, 1996 and 1998 provides a good indication of how the situation has developed over the past ten years.

In the 2002 survey, 12 per cent of the respondents said they had tried or used an illicit substance at some point in their life. The majority reported that this had happened one year ago or earlier. Three per cent reported drug use during the past 12 months, one per cent that they had used drugs during the past 30 days. A comparison of the prevalence figures for 2002 with those from earlier studies reveals trends in both directions. The numbers who indicated that they had sometimes tried or used drugs have increased, over the past four years particularly among women. By contrast the

figures describing recent use in 2002 do not seem to have changed since 1998.

The sharpest increase in the numbers trying drugs was seen in the age group 20–29. In 2002, around one in three men and around one in four women in this age group reported having tried cannabis at some stage in their life. In the age group under 40 the use of amphetamine and ecstasy also showed a statistically significant increase. The figures describing non-medical use of medical substances had also increased. In the metropolitan Helsinki region and in larger cities with a population of more than 100,000, drug use was more common than elsewhere in the country.

The increase in drug use during the 1990s has been described as the second drug wave. The analysis presented in this article shows that the second drug wave in Finland was a generational phenomenon. The new drug users and experimenters come from age groups who were born in the 1970s and 1980s and who lived their youth in 1990s and the early 21st century. Drug use has been enjoying growing acceptance in contemporary youth culture. It seems that the new culture of celebration that has arrived in Finland with trends of internationalisation and the use of stimulants that is associated with night-life have gained an increasingly firm footing in our country. As far as the future is concerned it is interesting to consider whether the age groups born in the 1990s will join this generation and its drug trends, or whether it will decide to move in a different direction.

KEY WORDS

Drug use, illegal drugs, medical substances, youth, adults, survey, Finland

Seulat ja ”huumenuoren ura”

Huume-testien saamat merkitykset hoitoyksikön asiakkaiden puheessa

ELINA VIROKANNAS

Julkista keskustelua huume-testien käytöstä työpaikoilla, oppilaitoksissa ja kouluissa on käyty vilkkaasti 1990-luvun loppupuolelta alkaen. Huumeiden käytön lisääntymisen myötä käytöstä aiheutuvat ongelmat ovat kasvaneet (Päihdetilastollinen vuosikirja 2001, 13–16). Huumeeseulontaa¹ on tarjottu yhdeksi lääkkeeksi ehkäistä ongelman laajenemista ja keinoksi pitää työpaikat ja koulut päihteettöminä. Huume-testaus vastoin testattavan tahtoa muutoin kuin pakkokeinolain (450/1987) mukaisessa tilanteessa vaatisi kuitenkin sellaista lainsäädäntöä, jollaista Suomessa ei vielä toistaiseksi ole. Voimassa olevat suositukset korostavat testien käyttöä ainoastaan erityistilanteissa, suunnatusti ja testattavan aidolla suostumuksella (Huume-ainetestien ..., 2002).

Huumeeseulontaa on vastustettu argumentein yksilön itsemääräämisoikeuden kunnioittamisesta, testien epäluotettavuudesta ja hoitomahdollisuuksien puutteesta. Itsemääräämisoikeuden kunnioittamiseen vedoten vastustetaan yhteiskunnan oikeutta puuttua kansalaisten yksityiselämään.

---

¹Huumeeseulonnalla tarkoitetaan yhdelle henkilölle tehtävää pikatestiä ilman etukäteistietoa henkilön mahdollisesta huumeiden käytöstä. Pikatesti on yleisin testausmuoto kouluissa, oppilaitoksissa, varuskunnissa ja työpaikoilla. Pikatesteillä tutkitaan tavallisimpien huumeiden, kuten kannabiksen, amfetamiinin, metamfetamiinin ja opiaattien, pitoisuuksia ja yleisimmin virtsanäytteestä. Kaikkia huume-ainetestien käytettyjä aineita ei saada esiin testeissä. Toisaalta pikatestit voivat antaa positiivisen tuloksen myös joistakin yskän- ja kipulääkkeistä. Positiiviset tulokset tulisikin suositusten mukaan varmistaa, mitä ei kuitenkaan aina tehdä. Yksi syy tähän lienee varmistustestien kallis hinta. (Huume-ainetestien ..., 2002.) Kun huume-testausta käytetään osana hoitoa, kyse ei ole enää seulonnasta vaan tiettyihin yksilöihin kohdistuvasta huumeiden käytön seurannasta ja testit ovat yleensä varmistettuja.

Testien epäluotettavuudella tarkoitetaan sitä, etteivät kaikki huume-ainetestit näy testeissä lainkaan ja eri aineet näkyvät eripituisia aikoja. Testeissä saadaan myös virheellisiä positiivisia tuloksia, jolloin huumeita käyttämättömät henkilöt voivat leimautua käyttäjiksi. Toisaalta vaikka testeillä tavoitettaisiin tehokkaasti huumeidenkäyttäjää, ainoastaan murto-osalle heistä voitaisiin järjestää tarpeenmukaista hoitoa. Tällöin positiivisen näytteen antaminen heikentäisi testattavien tilannetta, kun he saisivat huumeidenkäyttäjän leiman mutta jäisivät vaille hoidon tuomaa tukea.

Testausta puolustavassa ja vastustavassa keskustelussa voidaan nähdä joitakin samantyyppisiä piirteitä kuin väittelyssä huumeiden käytön kriminalisoinnista 60- ja 70-luvun vaihteessa ennen huume-ainelain asettamista vuonna 1972. Tällöin yksi keskeisin ero eri näkemysten välillä koski sitä, saadaanko yhteiskunnan kannalta parempia tuloksia panostamalla kontrolliin vai tukeen (Hakkarainen 1992, 131–150). Tuolloin kontrolli ja sanktiot ulottuivat kuitenkin ainoastaan huumeidenkäyttäjiin, kun taas huumeeseulontaa koskevassa säätelyssä kyse on ketä tahansa kansalaista – koululaista, opiskelijaa, varusmiestä, työnhakijaa, työntekijää – koskevasta kontrollista. Testausta koskevan keskustelun voisikin kiteyttää eettisesti jännitteiseksi väittelyksi kontrollin kiristämisen ja yksilön perusoikeuksien, kuten yksityisyyden suojan, säilyttämisen välillä (Lindqvist & Virokannas & Voutilainen 2001; ks. myös Hackman 2001).

Keskustelun vilkkaudesta ja aiheen ajankohtaisuudesta huolimatta huume-testaukseen liittyvää yhteiskuntatieteellistä tutkimusta ei ole tehty juuri lainkaan. Poikkeuksen muodostaa Heikki Botbaksen (2002) pro gradu -työ, jossa käsitellään testien käytön syitä yrityksissä. Kahdeksan yri-

tyksen henkilöstöjohdon ja työterveydenhuollon edustajien haastattelujen perusteella Bothas tuo esiin virallisista perusteluista poikkeavia syitä testien käytölle. Syiksi määrittyvät ennemminkin työntekijöiden luotettavuuden selvittäminen ja yrityksen julkisuuskuvan kiillottaminen kuin työturvallisuuden parantaminen ja testiposiitivisten hoitoon ohjaaminen.

Huumetestien käyttöä päihdehoidossa on pohdittu julkisuudessa huomattavasti vähemmän kuin kouluihin ja työpaikkoihin liittyvää testausta. Testien käyttöä ohjaavan lainsäädännön puute ja suositusten tulkinnallisuus jättävät runsaasti tilaa erilaisille käytännöille ja mielipiteille myös päihdehuollon sisällä. Esimerkiksi alaikäisten lasten ja nuorten päihdehoidossa testaus vastoin testattavan tahtoa vaatisi laintasoista säätelyä, mutta testien säännöllinen käyttö toimii useissa yksiköissä osana hoitomallia, jolloin testin antamisesta voi olla vaikea kieltäytyä.

Tässä artikkelissa tarkastelen tuen ja kontrollin eri puolia huumeestauksessa huumehoidossa olevien alaikäisten nuorten puheen kautta. Tarkoitukseni on tuoda esiin testauksen erilaisia ulottuvuuksia siitä näkökulmasta, *millaisia merkityksiä ja identiteettejä nuoret huumehoitoyksikön asiakkaat tuottavat puhuessaan huumeesteistä hoitoursansa eri vaiheissa, ja sitä, kuinka jännite kontrollin ja tuen välillä näyttäytyy tässä puheessa*. Identiteetillä tarkoitan konstruktionistisen näkemyksen mukaisesti vuorovaikutuksessa rakentuvia tilannekohtaisia minäkonstruktioita (Antaki & Widdicombe 1998; Jokinen 1995). Pyrkimykseni on tavoittaa puhujien tapoja jäsentää elämismailmaansa eikä niinkään arvioida merkitysten yleistettävyyttä ja puheen totuusarvoa (Silverman 1993, 107; Holstein & Gubrium 1997, 88–89; Jaatinen 2000, 14–15).

Tutkimusaineistoni koostuu 17 yksilohaastattelusta, jotka olen tehnyt erään pääkaupunkiseudulla sijaitsevan lasten ja nuorten huumehoitoyksikön asiakkaille vuoden 1999 kevään ja vuoden 2002 kevään välisenä aikana. Nuoret olivat sijoitettuna yksikköön lastensuojellisiin perustein osa enemmän ja osa vähemmän vapaaehtoisesti. Haastateltavat valikoituivat tutkimukseen siten, että yksikön omahoitajat kyselivät nuorilta halukkuutta haastatteluun, ja haastattelin kaikki suostumuksen antaneet. Nuorille kerrottiin etukäteen, että tutkimuksen tarkoituksena on tuoda esiin nuorten näkemyksiä elämästään ja päihteiden käytöstään ja että haastattelut nauhoitetaan.

Tyttöjä haastatelluissa on 9 ja poikia 8. Nuorin oli haastatteluhetkellä 14-vuotias, kaksi vanhinta oli juuri täyttänyt 18 vuotta ja loput olivat 16–17-vuotiaita. Haastatelluissa käsiteltiin nuorten harrastuksia, koulunkäyntiä, perhe- ja kaverisuhteita, päihteiden käyttöä ja tulevaisuuden suunnitelmia. Haastattelut kestivät keskimäärin vajaan tunnin ja litteroituna koko aineisto on pituudeltaan noin 250 liuskaa. En tuntenut ketään haastateltavistani etukäteen enkä ollut tutustunut heidän hoitodokumentteihinsa. Tavoitteenani oli lähteä keskustelemaan nuorten asioista mahdollisimman ”puhtaalta pöydältä” ja vapaamuotoisesti, jotta nuorten omat määritelmät elämästään ja päihteiden käytöstään saisivat tilaa.

Vaikka pyrin haastatelluissa mahdollisimman suureen vapaamuotoisuuteen, haastattelutilanteessa tuotettu puhe on aina luonteeltaan institutionaalista ja siten spontaanista arkikeskustelusta poikkeavaa. Institutionaalisella puheella on rajatumpi tarkoitus ja päämäärä kuin arkipuheella, vuorovaikutukseen kohdistuu enemmän odotuksia ja osapuolten roolit ovat rajatumppia (Peräkylä 1997; Ruusuvoori & al. 2001). Tilanne, jossa nuori kertoo elämästään, on muodostunut tutkijan aloitteesta, ja nuorta on pyydetty kertojaksi juuri sen vuoksi, että hän on hoidettavana huumeiden käyttönsä takia. Olen siis itse haastattelijana osallistunut nuorten kertomusten tuottamiseen ja kysymyksilläni – enemmän tai vähemmän voimakkaasti – ”houkutellessa” nuorta puhumaan juuri tietyistä asioista (ks. Raevaara & Sorjonen 2001). Kuitenkin vaikutukseni siihen, *miten* nuori puhuu elämästään ja *millaisia merkityksiä* hän puheessaan rakentaa, on pienempää (ks. Jaatinen 2000, 19). Vaikka esitin kaikille nuorille samantyyppisiä kysymyksiä, heidän antamansa vastaukset sekä identifioitumisen kohteet vaihtelivat. Nuoret saattoivat myös korjata aktiivisesti johonkin asiaan tarjoamiani määrittelyehdotuksia ja ottaa puheeksi kokonaan uusia teemoja. Sue Widdicombe ja Robin Wooffitt (1995, 73) luonnehtivatkin haastattelua ennemmin haastateltavan ”selontekokäytäntöjä esiin houkuttelevaksi” metodiksi kuin niitä rajoittavaksi tai tiettyyn muotiin pakottavaksi. Haastattelussa molemmat (tai kaikki) osapuolet vaikuttavat lopputulokseen. Tämän pyrin ottamaan huomioon tarkastelemalla nuorten puhetta huumeesteistä haastateltavan ja haastattelijan välisen yhteispelin tuloksena (ks. Widdicombe & Wooffitt 1995; Holstein & Gubrium 1995).

Koska haastatteleman nuoret itse käyttävät miltei poikkeuksetta huumeiteistä nimitystä seula, käytän artikkelissa jatkossa termiä seula tarkoittamaan kaikenlaisia huumeiteitä. Yleisimmin kyse on varmistetusta testistä, jolla joko saadaan ensimmäisen kerran tieto nuoren huumeiden käytöstä tai seurataan nuoren päihteiden käyttöä hoitoyksikön yhtenä toimintamuotona. Yhtä poikkeusta lukuun ottamatta tarkasteltava puhe koskee juuri kyseisen nuoren huumeiden käytön kartoitusta tai seurantaa varten tehtyä huumeiteistä. Tuen ja kontrollin välisen jännitteen tarkastelu kohdistuu tällöin kovin erilaiseen tilanteeseen kuin silloin, jos tarkastelun kohteena olisivat esimerkiksi uuteen työpaikkaan pyrkimisen vuoksi huumeiseulontaan joutuneiden henkilöiden kertomukset.

Seuloista puhuminen ”huumenuoren uran” eri vaiheissa

Miltei kaikki haastatteleman nuoret mainitsivat haastattelun jossain vaiheessa seuloissa käymisen tai kertoivat seulatuloksista ja tulosten vaikutuksista heidän tekemiinsä, vaikka en kysynyt heiltä huumeiteistukseen liittyviä asioita. Huumeiteistus oli siis haastatteluissani yksi sellainen teema, jonka nuoret itse nostivat puheenaiheeksi. Vain muutamassa viimeisessä haastattelussa tein myös itse aloitteita testeistä puhumiseksi.

Mikäli nuoren elämäntapahtumat asetettaisiin aikajärjestykseen, seulat mainitaan ensimmäisen kerran puhuttaessa laitoshoitoon tuloa edeltäneistä tapahtumista. Tähän vaiheeseen sisältyvät jonkun toisen osapuolen epäily siitä, että nuori käyttää aineita, kiinnijääminen esimerkiksi ”värkien” eli neulojen ja ruiskujen hallussapidosta ja lopulta positiivinen seulatulos jossain avohuollon toimipisteessä. Positiivisten seulojen voi ajatella olevan virallinen sinetti ”huumenuoren uran” alkamiselle hoitojärjestelmässä (vrt. Kaukonen 2000, 45), vaikka päihteiden käyttöä on tässä vaiheessa usein kestänyt jo pitkiäkin aikoja. Ura saattaa nuorten kertomusten mukaan jatkua uusina seulakäynteinä ja muiden avohoidon toimenpiteiden kohteeksi joutumisena, laitostarkkailuun jäämisenä muutamiksi päiviksi, sairaala- tai vieroitusjaksona tai pidempänä laitossijoituksena, johon saattaa liittyä nuoren huostaanotto, mikäli nuori vastustaa sijoitusta.

Toinen seuloista puhuminen vaihe sijoittuu hoi-

dossa olemisen aikaan kyseisessä yksikössä, jossa haastattelu on tehty². Seulatulokset voivat olla tässä vaiheessa sekä positiivisia että negatiivisia. Yksikön hoitomalliin kuuluvat säännöllinen huumeiteiden otto aina nuoren palattua lomalta tai itsenäiseltä poistumiselta hoitoyksiköstä sekä lomista riippumatta testaus kolmena päivänä viikossa. Lisäksi testi voidaan tehdä muulloinkin, jos nuorta epäillään päihteiden käytöstä. Testien tulokset käydään nuoren kanssa lävitse niin sanotuissa seulakeskusteluissa kahden yksikön työntekijän kanssa. Positiivisista tuloksista voi seurata lomakieltoja eli sisäjaksoja tai muita vapausrajoitteita. Negatiivisten tulosten kohdalla hoitoprosessi jatkuu ennalta suunnitellulla tavalla.

Kolmanteen seuloista puhuminen vaiheeseen lasken kuuluvaksi tulevaisuuteen suuntautuvan puheen, jossa arvioidaan nykytilanteesta käsin joutain ei vielä tapahtunutta. Keskiössä ovat negatiiviset seulatulokset tai niiden tavoittelu. Seuloista puhuminen liittyy tässä vaiheessa pyrkimykseen lopettaa huumeiden käyttö ja kohdistuu hoitoyksiköstä pois lähtemisen jälkeiseen aikaan. Tällaista puhetta aineistossani on vain muutaman episodin verran, kun taas kahteen edelliseen vaiheeseen sijoittuvaa puhetta on runsaammin. Suurin osa nuorista ei siis tuonut seuloja millään tavalla esiin tulevaisuuttaan pohtiessaan.

Edellä kuvaamani kolme seuloista puhuminen vaihetta muodostin aineistostani siten, että poimin ensin kaikki haastattelujen kohdat, joissa seulat mainitaan, järjestin kohdat nuorten elämäntapahtumiin pohjautuvaan aikajärjestykseen ja yhdistin samankaltaisiin tilanteisiin liittyvät episodit. Tarkemman analysoinnin kohteeksi valitsin tähän artikkeliin esimerkkioitteita kaikista vaiheista. Kaikki nuoret eivät siis puhuneet seuloista kaikissa kolmessa vaiheessa vaan saattoivat kertoa käyttönsä paljastumisesta, hoitoyksikössä olosta ja tulevaisuudensuunnitelmistaan mainitsemalla seulat vain jossain, ei missään tai kaikissa vaiheissa. Toisaalta taas kaikki haastatteluissa muodostunut puhe seuloista on sijoitettavissa jo-

²Yksikön hoitojakso kestää keskimäärin 4–6 kuukautta. Suurin osa haastatteluista oli ollut haastatteluhetkellä vähintään 2 kuukautta hoidettavana ja noin puolella hoito oli ylittynyt puolivälin. Haastatteluilla oli kuitenkin erilaisia ja eripituisia hoitojaksoja takanaan jo ennen kyseiseen yksikköön tuloa. Vain muutama oli ensimmäistä kertaa laitoshoidossa. Samoin hoitojakson päättymisen jälkeiseen aikaan kaikille oli suunnitella jonkinlaisia jatkohoitomuotoja.

honkin kyseisistä vaiheista. Vaiheiden luokittelun ”yksikkönä” ei siis ole ollut yksi nuori vaan yksi seuloja koskeva puhe-epiologi (ks. Juhila & Suoninen 1999, 243; Wood & Kroger 2000, 32–33, 78–79).

Aineisto-otteiden analysoinnissa käytän pääasiassa diskurssianalyysiä³, joka sopii erityisesti merkitysten ja identiteettien rakentumisen tarkasteluun toisin kuin esimerkiksi vuorovaikutuksen rakenteisiin ja sääntöihin keskittyvä keskusteluanalyysi (esim. Jokinen 1999a). Keskusteluanalyysiin nojautuvia havaintoja esitän lähinnä arvioidessani omien puheenvuorojeni vaikutusta siihen, mitä nuori sanoo (ks. Heritage 1996, 236–260). Otteiden tarkastelu tapahtuu määrittelemällä erilaisia merkityksiä, joita seuloille rakentuu, sekä katsomalla, millaisista puhujasemistä (Sulkunen & Törrönen 1997, 96–98; Jokinen 1999b, 127–130) käsin nuoret seuloista kertovat. Puhujasemien tarkastelun kautta erotellen, millaisia identiteettejä nuorille itselleen sekä muille puheessa esiintyville henkilöille tai tahoille muodostuu. Merkitykset vaihtelevat sekä eri vaiheiden välillä että myös niiden sisällä. Puhe seuloista alkaa yhtä otetta lukuun ottamatta (ote 7) nuoren omasta aloitteesta. Otteet on valittu 8 eri nuoren, 5 pojan ja 3 tytön, puheesta ja yksi nuori on äänessä kahdessa eri otteessa (otteet 1 ja 9).

Epäily ja kiinnijääminen – positiivinen seulatulos ”huumenuoren uran” käynnistäjänä

Seuloista puhuminen otteissa 1–4 sijoittuu tilanteeseen, jossa nuoret ovat kertomuksensa mukaan käyttäneet huumeita jo pidemmän aikaa mutta pystyneet hoitamaan jollain tavalla koulunkäynnin sekä toimimaan siten, että heidän päihteiden käyttöönsä ei ole puututtu tai käyttö on jatkunut puuttumisyriksistä huolimatta. Otteissa 1–3 nuoria epäillään päihteiden käytöstä ja heidät toimitetaan seuloihin. Positiivista seulatulosta seuraa sijoitus laitoshoitoon. Otteessa 4 seuloista puhu-

misen konteksti on sama kuin otteissa 1–3, mutta koska nuorelta otettavat seulat näyttävät virheellisesti negatiivista, hänen uransa hoitojärjestelmässä ei pääse alkamaan. Otteissa esiintyvistä nuorista kahdella hoitajakso siinä yksikössä, jossa haastattelut tehtiin, oli lopussa, yhdellä keskivaiheessa ja yhdellä alkupuolella.

Otteessa 1 keskustellaan nuoren huumeiden käytön paljastumisesta ensimmäistä kertaa opettajalle ja vanhemmille⁴. Nuori ei kuvaa kiinnijäämistään ”huumeita käyttävän nuoren” näkökulmasta vaan osana koko koululuokkaa koskevaa tapahtumasarjaa.

OTE 1

- 1 H joo (1) no tota (2) no missä vaiheessa sun vanhemmat alko (.) epäillä jotain tai
 2 kiinnittää siihen huomiota (1)
 3 N *no mä jäin (.) koulun seulas kiinni (.)*
 4 H teilloli koulussa seulat
 5 N *joo (.) ku mä olin semmosella XXluokalla (1) niinku (.) semmoses pienes luokas sillee (.) mikä se nyt onkaan sellanen joku (.) tuki (1) opetus tai joku sellanen vastaava*
 7 H joo (.)
 8 N *kuitenki sit siinä (1) otettiin seulat meiltä (1) niin (1)*
 9 *melkein koko luokal oli positiiviset ja hhh[hh (naurahdus)*
 10 H [hhh (naurahdus) just
 11 N *paitsi yhdellä (1) ei siel ollu ku joku (.) seittämän nuorta (.) tai kuus (.) niin kuitenkin niin (.) mitenkähän oisko se ollu kasilla tai ysillä (.) kasil varmaan (.)*
 13 H joo
 14 N *joo kasilla (1)*
 15 H eli ne (.) osas vissiin sit epäillä että teillon [käyttö
 16 N [joo vissiinki
 17 H joo (.) mut et tota (.) ei ne saa tehdä vai siis suostuutteks te vapaachtosesti menee niihin seuloihin eihän niillä oo lupa tehdä sitä väkisin (.)
 19 N *no ei me tietetty sitä (.)*
 20 H just
 17 N *no yks kaveri ei kyl menny ni ei se sit joutunu mennee sillee ees sanottu siit mitään*
 18 H joo
 19 N *ei sitä voinu tietää ku yhtäkkii vaa (.) opettaja tuli sanoo et mennäämpäs käymää tuolla ni (.) sit mentiin sinne terkkarille ja hhh (.) ei siit kehannu lähtee menemäänkään ku (1) sit ne ois alkanu epäillä*

³Diskurssianalyysi määrittellään kielenkäyttöä ja muuta merkitysvälitteistä toimintaa tutkivaksi teoreettiseksi viitekehikseksi, jossa analysoidaan yksityiskohtaisesti, kuinka sosiaalista todellisuutta tuotetaan erilaisissa sosiaalisissa käytännöissä. Diskurssianalyttisessä tutkimustavassa kiinnostus kohdistuu ihmisten väliseen kanssakäymiseen ja puhe ymmärretään sosiaalista todellisuutta rakentavana toimintana. (Jokinen & Juhila & Suoninen 1993, 10; Potter & Wetherell 1987, 6–8; Wood & Kroger 2000.)

⁴Lyhenne H tarkoittaa haastattelijaa ja N nuorta. Sulkeet tarkoittavat taukoa ja niiden sisällä oleva luku kertoo tauon pituuden sekunteina. Hyvin lyhyt tauko on merkattu pisteellä. Tyhjät sulkeet ilmaisevat epäselväksi jäänyttä puhetta. Hakasulut ilmaisevat selvästi havaittavan päällekkäispuheen alkamiskohtia ja hhh-merkintä pitkää uloshengitystä tai erikseen niin mainittaessa naurahdusta.

Ote alkaa kysymyksellä siitä, milloin nuoren vanhemmat alkoivat epäillä nuoren käyttävän huumeita. Nuori vastaa käyttönsä paljastuneen koulussa otetussa huumetestissä (rivi 3). Seulaan joutumisen merkityksellistyminen kiinnijäämiseksi jostain laittomasta tai väärästä teosta näyttäytyy sekä nuorelle että haastattelijalle selvänä asiana, jonka sisältöä ei tarvitse erikseen selittää. Sen sijaan huomio kiinnittyy haastattelijan aloitteesta paikkaan, jossa seula otettiin (rivi 4). Nuori tulkitsee haastattelijan puheenvuoron seulojen ottamisen paikasta vaativan lisäselvitystä (ks. Heritage 1996, 244–245) ja selventää seulan ottamista koulussa sillä, että hän kävi koulua erityisluokalla, jossa oli vain vähän oppilaita (rivit 5–6).

Nuori samastuu kertomustaan jatkaessa osaksi koululuokkansa oppilaita ”sit siinä (1) otettiin seulat *meiltä*” (rivi 8). Hän kertoo melkein koko luokan jääneen kiinni käytöstä, jolloin hänen itsensä kiinnijääminen ei näyttäydä poikkeavana vaan ennemminkin koomisena asiana. Haastattelija tukee asian määrittymistä hauskaksi yhtymällä nuoren nauruun (rivi 10). Tulkitseen naurun funktioksi (rivit 9–10) tässä sekä ”huvittavan näkökulman jakamisen” (Haakana 2001, 157) että nuoren normaaliuden korostamisen. Nuoren epäoikeavuutta luokkansa muista oppilaista tuotetaan loppukeskustelun ajan siten, että käsittelyn kohteena eivät ole nuorelle tapahtuneet asiat ja kokemukset vaan koko luokan tapahtumat: ”ne osas vissiin epäillä et *teillon* käyttö” (rivi 15), ”suostuitteks *te* vapaaehtoisesti” (rivi 17), ”ei *me* tietetty sitä” (rivi 19), ”sit *mentiin* sinne terkkarille” (rivi 20).

Nuori määrittäytyy – haastattelijan voimakkaalla avustuksella – osaksi oikeuksistaan tietämätöntä koululuokkaa, jonka opettajat vievät yllättäen terveydenhoitajalle ja joka ei kehtaa vastustaa epäilyksi tulemisen pelossa opettajien ja terveydenhoitajan toimintaa. Tietämättömän identiteetin korostamisen (rivi 19) nuoren puheessa voi tulkita myös puolustuksena ”hölhmöksi” määrittymistä vastaan; pähteiden käytön jatkamista haluavan nuoren näkökulmasta katsottuna olisi epäviisasta mennä vapaaehtoisesti testattavaksi, jos tietää jäävänsä kiinni. Opettajan koko luokkaan kohdistama voimakas kontrolli ei näyttäydä nuoren kertomuksessa hyvänä tai pahana asiana, vaan tapahtumat etenevät melko neutraalisti. Seulan positiivisuuden merkitystä eli sitä, että nuori on käyttänyt huumausaineita, ei pureta auki otteen missään vaiheessa. Haastattelija muuttaa positiiv-

visesta seulasta puhumisen ”käytöksi” (rivi 15), mutta puhe kääntyy nuoren lyhyen, osittain haastattelijan päälle puhutun vastauksen ”joo vissiin ki” (rivi 16) jälkeen taas haastattelijan puheenvuorossa (rivit 17–18) seulojen ottamiseen.

Seuloista puhuminen ja puheen sijoittuminen kouluun tapahtuvat otteessa nuoren aloitteesta, mutta keskustelun säilyminen koulussa on vahvasti haastattelijan ylläpitämää (rivit 4 ja 15, 17–18). Nuori ei vastusta puheenaiheen säilymistä kouluympäristössä eikä pyri siirtämään sitä muualle. Nuori tarttuukin otteen useimmissa kohdissa haastattelijan hänelle tarjoamiin puheenaiheisiin, kuten haastateltavan voi haastattelussa olettaa tekevänkin. Huumeiden käytöstä seulatulosten aiheuttajana tai käyttöön liittyvistä epäilyistä nuori ei kuitenkaan lähde puhumaan, vaan keskeyttää haastattelijan aloitteen suunnata puhetta näihin asioihin (rivit 15–16).

Myös otteessa 2 keskustellaan nuoren ensimmäisestä kiinnijäämisestä, joka tapahtuu positiivisen seulatuloksen välityksellä. Kiinnijääminen sijoittuu tässä otteessa avohuollon toimipisteseen, jonne nuoren vanhemmat ovat vieneet nuoren testattavaksi epäilyään tätä käytöstä.

OTE 2

- 1 H mimmonen se oli se tilanne sitte ku (.) sut vietiin ekan kerran hoitoon tai kun tähän
 2 asiaan puututtiin ja joku muu puuttu siihen
 3 N *mä menin eka (.) seuloihi sillo mä olin iha piri-päissäni ja sit mä oli sit vaan et*
 4 *joo emmä kumminkaan kiinni jää ku mä olin iha sekasi (.) jotain ihme kuvitelmi (.)*
 5 *sitte seuraavana päivänä ne (.) kävin psykiatril me mentiin semmoseen*
 6 *perhetapaamiseen sinne sit mä aattelin et ne seulat ei oo vielä saapunu*
 7 *mut ne olik saapunu (1) eli se (.) se tilanne oli sillai et mun vanhemmat meni sit*
 8 *ihan shokkiin ja sillai (.) sit ne (.) ajatteli et nyt (.) nyt psykiatri siirtää mut*
 9 *jonnekki hoitoon kurvissa ei ollu paikkoi ne vei XX:ään (sairaalan nimi) sit (.)*
 (pari riviä kyseiseen sairaalaan liittyvää selostusta)
 10 H joo no miks sä menit sinne (.) seuloihin haluksiks ite niinku (.)
 11 N *(kuiskaten itseironisesti) ei ku mä kuvittelin et mä näytän mun vanhemmille etten*
 12 *mä käytä huumeita eikä se varmaan näy ku o just (.) vetäny samana päivänä ei*
 13 *suinkaan näy mä olin iha sekasi kuvittelin (.)*
 14 H no miks sulla oli tarve näyttää sun vanhemmille et sä et vedä
 15 et oliksi niillä jotain epäilyksiä
 16 N *oli (.) ei se muuten se (.) (.) sen takii mut vie ne vei mut seuloihin ku mä olin (.)*
 17 *vetäny vähä liikaa heroiniin*

Haastattelija pyytää nuorta kuvailemaan tilannet-

ta, jossa tämän päihteen käyttöön puututtiin muiden taholta (rivit 1–2). Nuori kertoo menneensä seuloihin päihteen vaikutuksen alaisena luullen, ettei käyttö tule testissä esiin (rivi 3–4). Nuoren puheessa seuloissa käymisen tarkoitus on joko kiinnijääminen tai selviytyminen ilman kiinnijäämistä. Oman toimintansa hän määrittelee harkituksi – nimenomaan kiinnijäämisen suhteen (rivit 3–4) – tosin jälkepäin ajateltuna ei kovinkaan järkeväksi – edelleen kiinnijäämisen suhteen (rivi 4).

Tilanne jatkuu kuvauksella perhetapaamisesta psykiatrin vastaanotolla, jossa nuori määrittelee tehneensä jälleen seuloihin liittyvän virhearvion: ”mä aattelin et ne seulat ei oo vielä saapunu mut ne oliko saapunu” (rivit 6–7). Perhetapaamisessa seulat näyttävät pääosaa ja mukanaolijoiden reaktiot sekä nuoren tulevaisuus riippuvat seulojen tuloksista (rivit 5–9). Vanhemmat määrittyvät voimattomiksi ja avuttomiksi positiivisten seulatulosten edessä: ”mun vanhemmat meni sit iha shokkiin” (rivit 7–8). Sen sijaan psykiatri näyttäytyy tilanteen hallitsijana, ja psykiatrin päätös nuoren hoitoon siirtämisestä tapahtuu vanhemmilta ja nuorelta kysymättä (rivit 8–9). Nuori määrittelee otteen alussa itsensä omasta tahdostaan toimivaksi subjektiksi, joka meni itse seuloihin (rivi 3). Perheistunnon päättymistä kuvatesaan nuori vanhempineen asettautuu kuitenkin toisten määräysvallan objektiksi, kun positiiviset testitulokset oikeuttavat viranomaisten puuttumisen nuoren elämään.

Haastattelija jatkaa tilannetta kysymällä, miksi nuori alun perin meni seuloihin (rivi 10). Nuori pitää aluksi kiinni selityksestään, jonka mukaan hän meni omasta halustaan seuloihin todistaakseen päiheteettömyytensä (rivit 11–12). Kun haastattelija vaatii asiaan lisäselvitystä (rivi 14), nuori kääntää päälaelleen aikaisemman selityksensä, ja tilanne määrittyykin sellaiseksi, jossa nuori on viety liian heroiiniin käytön takia testeihin (rivit 16–17).

Toisin kuin otteessa 1 otteen 2 nuori arvioi omaa toimintaansa ja sen järkevyyttä sekä esittää tulkintoja omasta voinnistaan: ”mä olin iha piri-päissäni” (rivi 3), ”mä olin iha sekasi” (rivi 4), ”mä kuvittelin et mä näytän mun vanhemmille” (rivi 11), ”mä olin (.) vetäny vähä liikaa heroiiniin” (rivit 16–17). Samalla hän puhuu avoimesti päihteen käytöstään ja määrittelee positiivisten seulatulosten johtuvan huumeiden käytöstä. Seulat määrittyvät kautta linjan nuoren puheessa huu-

meiden käytön testimenetelmäksi ja testissä kiinnijäämisestä seuraa toimenpiteiden kohteeksi joutuminen. Näiden toimenpiteiden oikeutusta nuori ei kiistä.

Haastattelijan vaikutus nuoren seuloja koskevaan puheeseen näyttää otteessa 2 pienemmältä kuin otteessa 1. Otteessa 2 nuoren puheenvuorot ovat huomattavasti pidempiä ja hän kuvailee tapahtumia yksityiskohtaisemmin kuin otteen 1 nuori. Haastattelija asettaa ensimmäisellä kysymyksellään (rivit 1–2) puheen kontekstiksi tilanteen, jossa nuoren huumeiden käyttöön puututtiin ensimmäistä kertaa. Nuori kuitenkin itse valitsee kerronnan aloituskohdaksi juuri seuloissa käymisen ja määrittelee seulojen roolin merkittäväksi hänen hoitouransa käynnistymisen suhteen.

Myös otteessa 3 nuoren kiinnijäämisestä aletaan puhua haastattelijan aloitteesta, mutta seuloista puhuminen ja seulojen merkitysten määrittely tapahtuvat nuoren aloitteesta. Seuloihin joutumisen syyksi hahmottuu nuoren ilmiselvä kannabiksen polttaminen, mutta käytön jatkumisella ja useilla positiivisilla seulatuloksilla ei näytä olevan mitään tekemistä toistensa kanssa.

OTE 3

- 1 H kuka siihen puuttu ensimmäisenä tai mis vaiheessa se meni niinku joittenkin
- 2 vanhempien tai viranomaisten tietoon (2)
- 3 N *yyym (1) kai ne vanhemmat oli jo jonkun aikaa sitä epäilly mut miks (.) me syötiin semmosii pillereitä niin sit me oltiin vähä sekasi niin sit me jäätin kii siitä ybe*
- 4 *kaverin kaa yhtä aikaa (1)*
- 5 H eli jätite kiinni kelle
- 6 N *no sen kaverin mutsille (1)*
- 7 H no miten se reagoi siihen
- 8 N *emmää muista*
- 9 H hhhjoo no se ilmotti sit sun vanhemmille ja
- 10 N *joo (1)*
- 11 H no mitä mitä sit sun vanhemmat
- 12 N *no ei siihen mitenkään erityisemmin suhtautunu*
- 13 H ei mitenkään
- 14 N *niin no ensin (.) varmaan pariin viikkoon nei sanonu siit mitään vaik ne tiesi et mä*
- 15 *poltan kyllä ihan kotona (1) sit piti mennä jonnekin seuloihin (1) piti kyydä*
- 16 *seuloissa ja sit ku nei muuttunu negatiivisiks niin sit ilmeisesti tuln tänne*

Nuori kertoo vanhempiensa epäilleen nuoren käyttävän päiheteitä, mutta varsinainen kiinnijääminen oli johtunut nuoren ja hänen kaverinsa sekavasta käyttäytymisestä päihteen vaikutuksen alaisena (rivit 3–5). Nuori kuvailee sekä kaverinsa äidin että omien vanhempiensa suhtautumista käytön paljastumiseen epämääräisesti: ”emmää

muista” (rivi 9), ”no ei siihen mitenkään erityisemmin suhtautunu” (rivi 13). Käyttö jatkui kiinnijäämisen jälkeen vanhempien silmien alla kotona, kunnes nuori viedään seuloihin (rivit 15–16). Vaikka nuori on jäänyt kiinni käytöstä jo aikaisemmin, hän joutuu toimenpiteiden kohteeksi vasta positiivisten seulatulosten jälkeen (rivit 16–17).

Nuori määrittelee laitoshoitoon joutumisensa syyksi sen, etteivät seulat muuttuneet negatiivisiksi. Nuori kuvailee kyllä myös omaa toimintaansa ja vointiaan otteen alussa kiinnijäämiseen liittyen: ”me syötiin semmosii pillereitä niin sit me oltiin vähä sekasi” (rivit 3–4). Mutta pillerien syönti ja sekavuus eivät liity hoidon alkamiseen. Kaverin äidin sekä nuoren omien vanhempien toiminta näyttävät vähemmän merkittäviltä kuin seulatulokset. Laitoshoitopäätöksen ilmeisesti tehneeseen lääkäriin tai sosiaalityöntekijään nuori ei viittaa lainkaan. Ainoastaan positiiviset seulatulokset vaikuttavat uran alkamiseen hoitojärjestelmässä.

Otteessa 4 keskustellaan siitä, miksi nuori ei jäänyt kiinni käytöstä. Ote on leikattu kohdasta, jossa on juuri tullut esiin, että nuori oli käyttänyt huumeita vapaa-ajan lisäksi myös koulun oppitunneilla. Seulat toimivat tässäkin otteessa kiinnijäämisen välineenä, mutta väline itse osoittautuu epäluotettavaksi. Kun aikaisemmissa otteissa positiiviset seulatulokset ovat sinetöineet nuoren kiinnijäämisen huumeiden käytöstä ja käynnistäneet ”huumenuoren uran”, niin tässä otteessa negatiiviset seulatulokset ovat esteenä uran käynnistymiselle.

OTE 4

- 1 H no mite eiks ne huomannu sitä vai (.) vai niinku olikse kaikkien tiedossa
 2 et sä käytät vai
 3 N *kyl kaikki ties et mä käytän mutku mua ei saatu koskaan kiinni siitä (.)
 4 koska seulat näytti aina puhdasta*
 5 H no miten sä teit sen huijasit (.)
 6 N *mä en tiedä mikä niissä seuloissa oli vikana (.)
 7 nei näyttäny vaa (.)*
 7 H joo (1)
 8 N *meni luottamus noihin seuloihin (.)*

Nuori kertoo, että hänen päihteiden käyttönsä oli yleisesti tiedossa, mutta sitä ei voitu todistaa, koska seulatulokset olivat virheellisesti negatiiviset (rivit 3–4). Huumeiden käyttö näyttäytyy asiana, josta täytyy jäädä todistettavasti kiinni, ennen kuin siihen voidaan kontrolli- (tai hoito)toimenpitein puuttua. Seulojen otto sinänsä on jo inter-

ventio nuoren käyttöön, mutta tässä sillä ei näytä olevan mitään vaikutusta nuoren tilanteeseen. Myös haastatteli ja pitää testejä luotettavana todistusaineistona ja epäilee väärien tulosten johtuneen siitä, että nuori olisi manipuloinut näytteitä (rivi 5). Nuori kieltää epärehellisyytensä testien annossa ja määrittelee sen sijaan testit viallisiksi (rivi 6). Testien viallisuutta ja samalla omaa rehellisyyttään nuori korostaa vielä määrittelemällä seulat joksikin sellaiseksi, johon hän on ennen luottanut mutta jonka luotettavuuteen hän on nyt pettynyt (rivi 8).

Otteessa 4, samoin kuin otteessa 3, muiden ihmisten tieto siitä, että nuori käyttää päihteitä, ei riitä voimakkaiden toimenpiteiden käynnistämiseen. Vasta positiivinen seulatulos – tai (otteessa 3) usea positiivinen tulos – ikään kuin oikeuttaa niin voimakkaan kontrollin käytön, että nuori voidaan vastoin hänen tahtoaankin sijoittaa hoitoon. Myös otteissa 1 ja 2 pelkät vanhempien tai opettajan havainnot nuoren huumeiden käytöstä ilman seulatuloksia eivät ole tarpeeksi legitimejä hoidon tarpeen määrittelijöitä.

Kaikki otteiden 1–4 nuoret kuvasivat joutuneensa seuloihin jonkin muun osapuolen epäilyksen tuloksena ja seulan antaminen merkitsi mahdollisuutta jäädä kiinni tai (otteessa 2) todistaa syyttömyyttään. Kukaan ei mennyt huume-testeihin vapaaehtoisesti päästäkseen hoitoon tai määrittele seulatuloksista aiheutuneiden toimenpiteiden tukeneen omia tavoitteitaan. ”Huume- nuoren ura” hoitojärjestelmässä käynnistyykin näissä otteissa esiintyvien nuorten puheessa epäilyn, kiinnijäämisen ja kontrollin merkeissä toisin kuin esimerkiksi Mikko Tammisen (2000) tutkimissa täysi-ikäisten päihteidenkäyttäjien kertomuksissa, joissa korostuu käyttäjän oma päätös lopettaa päihteiden käyttö ja hoito- tai raitistumisura käynnistyy oman halun tuloksena. Myös omissa haastatteluissani oli muutamia esimerkkejä hoitouran aloituksista, joissa nuori oli itse aloitteentekijänä avun hakemisen ja hoitoon pääsemisen suhteen. Näiden kertomusten yhteydessä huume-testeistä ei mainittu lainkaan.

Huolimatta kontrollin kohteeksi joutumisesta nuoret eivät erityisesti kritisoi epäilyn ja kontrollin harjoittajia – opettajaa, terveydenhoitajaa, vanhempia tai psykiatria –, eivätkä seuloihin joutuminen ja kiinnijääminen sinänsä määrity pahaksi asiaksi. Ainoastaan otteen 4 nuori, joka ei jäänyt seulassa kiinni, vaikka oli käyttänyt huumeita, kritisoi seuloja epäluotettaviksi.

Ura laitoksessa – seulatulokset suunnan määrittelijöinä

Otteet 5–7 sijoittuvat kiinnijäämisen jälkeiseen aikaan, jolloin nuoret ovat laitoshoidossa. Haastatteluhetkellä kyseisistä nuorista yhden hoito oli loppussa, yhden keskivaiheessa ja yhden alussa. Huumehoitoyksikön asiakkuuden myötä nuoret ovat saaneet legitimiin huumenuoren statuksen ja ovat jatkuvasti epäiltynä käytön jatkumisesta. Hoitoprosessi alkaa yksikön toimintakuvauksen mukaan kahden viikon mittaisella ”sisäjaksoilla”, jonka aikana yksiköstä ei poistuta ilman hoitohenkilökunnan seuraa. Tämän jälkeen nuoret pääsevät yleensä viikonloppuisin kotilomille. Seuraavissa otteissa seuloista puhuminen liittyy tilanteeseen, jossa nuori on ollut joko kotilomalla tai ”hatkassa” eli poistunut yksiköstä luvottomasti.

Otteessa 5 puhe seuloista kohdistuu viikonloppulomien viettoon ja lomien luvattomaan venymiseen. Seuloilla nuori viittaa hoitoyksikössä loman jälkeen otettaviin testeihin. Seulatulokset määrittävät nuoren itsensä sijaan toiminnan subjektiksi ja nuorelle tapahtuvat asiat määrittävät seuraukseksi seulojen käyttäytymisestä kuten otteessa 3.

OTE 5

- 1 H mitä sä tarkotat et sun mutsi ei ottanu sua et se ei halunnu sua [lomille
2 N *[nii (.) nii ku mä*
3 *välil si jääädä ku mäo mä en oo tullu takasin sielt lomilta et mä oon jäänny sit vaan*
4 *jonneki (1) sit mä oon tullu poliisin kyydis takasi (.)*
5 H joo (1)
6 N *ja sit ku sielt on aina tullu positiivinen seula yleensä mukana (1)*
7 H joo (1) eli sullon ollu nää lomat vähä sit semmoset et sä vähä niinku repsahtanu
8 N *yym (3)*
9 H mites nyt sitte viim sä oot vissiin ollu täällä jo pisemmän aikaa (1)
10 N *no mä oon ollu täällä joku (1) varmaan viis kuukautta tai neljä kuukautta*
11 H joo no onks tos niinku tapahtunu sit jotain muutosta
12 N *no on täs sillee et (1) et ei mul ihan joka kerta oo tullu sitä positiivista seulaa (2) ja sit ku mul on just (.) just siibe yhteen vaiheeseen tota (1) mul meni aina hermot sit*
13 *tota (.) nykysi mul ei mee nii helposti hermot ku viel siihen aikaa*

Otte alkua keskeltä nuoren kertomusta kotilomien vietoista ja siitä, ettei hänen äitinsä halunnut enää ottaa häntä kotiin. Syyksi nuori määrittelee sen, ettei hän ole viettänyt loma-aikaa kotonaan vaan jossain muualla, mistä poliisi on hakenut hänet

takaisin hoitoon (rivit 3–4). Toisena syynä nuori mainitsee seulojen positiivisuuden lomilta paluun jälkeen (rivi 6). Syytä positiiviseen seulaan hän ei määrittele. Nuoren kuvailun omasta toiminnastaan ja positiivisista seuloista voi tulkita tässä haastattelijalle suunnatuksi äidin toiminnan puolusteluksi. Haastattelijan pyyntö selittää äidin toimintaa (rivi 1) ikään kuin kutsuu nuorta määrittelemään jokin tarinan henkilöistä tai tapahtumista ”syyppääksi” siihen, ettei äiti halua lastaan kotiin.

Haastattelija tulkitsee nuoren selostuksen ”sielt on aina tullu positiivinen seula yleensä mukana” (rivi 6) repsahtamiseksi (rivi 7). Toisin kuin nuoren omassa määritelmässä, jossa positiivinen seula vain tulee ilman mitään syytä, haastattelija määrittelee seulan positiivisuuden johtuvan nuoren omasta toiminnasta eli käytön jatkumisesta. Nuori ohittaa haastattelijan tekemän tulkinnan repsahtamisesta minimipalautteella ”yym” (rivi 8), eikä jatka aiheen käsittelyä, vaikka haastattelija sitä häneltä ilmeisesti pitkän, 3 sekuntia kestävä tauon aikana odottaa.

Uuden aiheen aloittavassa kysymyksessä ”sä oot vissiin ollu täällä jo pisemmän aikaa” (rivi 9) ja jatkokysymyksessä ”no onks tos niinku tapahtunu sit jotain muutosta” (rivi 11) haastattelija tarjoaa nuorelle mahdollisuuden määritellä nykytilanne uudelleen (ks. Suoninen 2000, 82–83). Nuori tarttuukin tarjoukseen mutta jälleen seuloista puhumisen kautta erottaen positiiviset seulatulokset omasta päihteiden käytöstään: ”ei mul ihan joka kerta oo tullu sitä positiivista seulaa” (rivi 12). Huomattavan 2 sekunnin tauon jälkeen nuori esittää vielä toisen eron nykytilan ja menneisyyden välillä: ”just siibe yhteen vaiheeseen tota (1) mul meni aina hermot sit tota (.) nykysi mul ei mee nii helposti hermot ku viel siihen aikaa” (rivit 13–14). Samalla hän analysoi otteessa ensimmäisen kerran omaa toimintaansa ja määrittelee voivansa haastatteluhetkellä paremmin kuin joskus aikaisemmin.

Hermojen paranemisen voi ymmärtää nuoren puheessa myös selitykseksi positiivisten seulatulosten vähentymiselle, vaikka hän ei suoraan liitä määrittelemiään muutoksia toisiinsa. Varsinaisesta välittömästä positiivisten seulatulosten vähentymisen syytä eli huumeiden käytön vähenemisestä nuori ei kuitenkaan puhu mitään.

Otteessa 6 nuori kertoo luvattoman poissaolon aikana tapahtuneesta päihteiden käytöstään ja seulatuloksista hoitoyksikköön paluun jälkeen.

Seulat toimivat tässä otteessa informaation tuojana nuorelle itselleen siitä, mitä päihteitä nuori on tietämättään käyttänyt.

OTE 6

- 1 H näitten lomien aikaan täältä ni o niin tota oot-sä ollu sit kokonaan niinku irrallaan
2 niistä kavereista vai vai (.) vai tota ook ooksää myös käyttäny
3 N *no mä oon käyttäny nytte lomien aikana sillee mä otin (1) mä oon kai nyt*
4 *yhen kerran käytn sillee lääkkeitä et mä otin niit yliannostuksen niin mä jouduin*
5 *sairaalaan (.) enmä niinku taballaan ottanu mut (.) käytn sellasii lääkkeitä mitä mä en oo ennen käyttäny mut sit mä otin niit vahingos liikaa ni*
7 H joo
8 N *sitte mä oon sit täält kaks kertaa ottanu hatkat ku mua on alkanu viututtaa olla täällä*
9 *ku mä olin sisäviikolla ni sit mä oon käyttäny ku mä oon ollu hatkassa*
10 H joo miten pitkä aika siitä on nyt ku sä oot viimeks käyttäny
11 N *eemä siitei oo hirveen pitkää et niinku kaks viikoo*
12 H joo
13 N *sillei mä olin hatkassa sillo ja (.) mun piti vaan polttaa sillee yhet paukut ja sitte*
14 *nyt vast tääl tuliki sit ilmi et siin (.) oli heroiniin siin (.)*
15 H ni et sä et niinku tienny [ite sitä
16 N *lyym (.) meiloli vaan Jaana ku mä lähin ton Jaanan kaa*
17 *yhessä niin meilloli kummallaki vaan tota (.) opiaatit seulas positiviiset*

Otteen aloittava haastattelijan kysymys tarjoaa kaksi eri vastausvaihtoehtoa (rivit 1–2), jotka voi nähdä myös toisensa poissulkeviksi. Irrallaan oloon kavereista liittyy implisiittisesti käyttämättömyys ja kavereiden kanssa olemiseen liittyy oletus käyttämisestä. Nuori poimii kysymyksistä jälkimmäisen ja selittää yhden lomakerran kuvailun kautta viimeaikaista käyttöönsä (rivit 3–6). Yliannostuksen takia sairaalaan joutumisen nuori määrittelee johtuneen tietämättömydestään, joka liittyy uuden päihteen kokeilemiseen (rivit 5–6).

Nuori kertoo käyttöä olleen myös muutamien luvattomien poissaolojen aikana. Syyksi luvattomille poistumisille hän määrittelee sisäviikosta johtuneen ”vitutuksen” (rivit 8–9). Haastattelija tarkentaa aikaisempaa käyttöä koskevaa kysymystään (rivi 2) pyytämällä nuorta kertomaan viimeksi sattuneesta käyttökerrastaan (rivi 10). Nuori vastaa käyttäneensä viimeksi aineita olleessaan erään toisen hoitoyksikön asiakkaan, Jaanan (nimi muutettu), kanssa (rivit 13 ja 16–17) luvatta poissa yksiköstä. Nuori kertoo aikomuksenaan olleen tällöin vain kannabiksen polttaminen: ”mun

piti vaan polttaa sillee yhet paukut” (rivi 13). Mutta molempien nuorten seulatuloksista oli selvinnyt nuorelle itselleenkin yllätyksenä, että käytetty aine oli ollut opiaatteihin kuuluva heroini (rivit 14 ja 17).

Nuori ja hänen kaverinsa määrittyvät nuoren kertomuksessa huumeiden käyttäjiksi, jotka tietävät joidenkin aineiden vaikutukset mutta ovat joidenkin aineiden suhteen noviiseja, joille sattuu kokemattomuudesta johtuen vahinkoja. Seulat näyttävät luotettavana päihteiden käytön mitarina, jonka informaatioarvoa nuori ei lähde kiistämään: ”tääl tuliki sit ilmi” (rivi 14). Koska seulatulokset, jotka toivat esiin heroinin käytön, ja nuoren aikomukset, eli kannabiksen polttaminen, osoittautuvat ristiriitaisiksi, nuori määrittelee oman toimintansa vahingoksi sen sijaan, että kiistäisi seulatulokset.

Otteessa 7 puhe seuloista liittyy myös lomalta palaamiseen. Seulatulokset eivät tässä otteessa tule esiin, sillä nuori ei kyseisessä tilanteessa saanut kertomuksensa mukaan yrityksistään huolimatta annettua seulaa. Puhe seuloista alkaa haastattelijan aloitteesta tilanteessa, jossa haastattelija pyrkii vahvistamaan nuoren tarinan paikkansapitävyttä tiedustelemalla seulatuloksia.

OTE 7

- 1 H nii tapaat sää sit ku sää oot täältä lomilla ni tapaaksää näitä kavereita kumminki
2 N *tota mäo mä kerran oon käynny nyt niinku viikonloppulomilla ja mä sillon kävi*
3 *pyörähtää ihan keskustassa (.) ja tota ni (.) kyllä mä sitte näin siellä kaikkee semmosii tuttuja (.) et (.) et sitä hommaa niinku tehtiin periaatteessa niin koko ajan et siinoli*
4 *säättö päällä ja [mä kuulin koko ajan*
5 *lyym*
6 H *mut sit mun ei tehny siin vaibeessa mieli ollenkaan*
7 N *lyym*
8 H *yym*
9 N *et se oli niinku (.) mä pidin sitä hirveen hyvänä sillee et sitte ei sortunu vaik niinku (.)*
10 *sitä juttuu tehtiin ihan siin sun nenän edessä (.)*
11 H just
12 N *ni sit niinku tuli hirveen hyvä mieli siitä et pysty olee [(.)*
13 H [just et sul oli negatiiviset
14 seulat ku sä [(.)
15 N *[tota (.) itseasias mähb enhb saanu lähtöseulaa annettu mut negatiiviset*
16 *ois ollu et [(.)*
17 H [joo (.)
18 N *ku ei saanu keittää kahvii ja sillee (.)*
19 H just
20 N *vähä hankalaa viel toi seulan anto*

Otteen alussa keskustellaan huumeita käyttävien kavereiden tapaamisesta viikonloppulomien aika-

na. Nuori kertoo tavanneensa kavereitaan edellisellä lomallaan ja kuvailee kavereidensa päihteiden käyttöä (rivit 4–5). Nuori kertoo kuitenkin olleensa itse käyttämättä, vaikka käyttöä hänen ympärillään tapahtuikin. Huumeista pidättäytymisen käyttävien kavereiden kesellä määrittänyt nuoren puheessa onnistumiseksi välttää kiusaus (rivi 9) ja positiivisen tunnetilan tuojaksi (rivi 12).

Haastattelija keskeyttää nuoren kuvailun hyvästä olotilasta viikonlopun tapahtumia tarkistavalla kysymyksellä ”et sul oli negatiiviset seulat ku sä” (rivit 13–14). Kysymyksen voi nähdä samanaikaisesti sekä nuoren tarinaan kohdistuvana epäilynä että myös tarjouksena, jonka avulla nuori voisi vielä vahvistaa kertomuksensa paikkansa-pitävyyden. Nuori ei vastaa tarjoukseen vahvistamalla seulatulosten olleen tarinan todenperäisyyttä tukevat eli negatiiviset vaan tuo esiin uuden tiedon, joka voi kyseenalaistaa kertomuksen uskottavuuden: ”tota (.) itseasiassa mähh enhh saanu lähtöseulaa annettu mut negatiiviset ois ollu” (rivit 15–16). Nuoren vastaus sisältää voimakkaan puolustautumisen mahdollisia uusia epäilyksiä vastaan jo ennen, kuin niitä ehditään esittää: ”mut negatiiviset ois ollu”, ”ku ei saanu keittää kahvii ja sillee”, ”vähä hankalaa viel toi seulan anto” (rivit 15–16, 18 ja 20). Seulojen antamatta jäämisen syyksi hahmottuvat näytteen antoa helpottavan kahvin juonin kieltäminen hoitohenkilökunnan taholta sekä nuoren kokemattomuus seulan antamisessa.

Seulatulokset määrittivät otteessa 7 puuttuvaksi todistusaineistoksi nuoren päihteettömyydestä. Aloitteentekijänä seulojen tällaiselle määrittelylle toimii haastattelija. Nuori kuitenkin hyväksyy seulojen konstruoimisen päihteettömyyden todistusaineistoksi ja jatkaa tätä konstruktiota ylläpitävää puhetta koko loppuepisodin ajan. Mikäli nuori olisi saanut seulat annettua ja todistusaineisto olisi olemassa, seulat toimisivat nuoren kertomuksen tukijana. Ilman todistusaineistoa nuoren tarina määrittänyt nuoren omassa puheessa kyseenalaiseksi, selityksiä ja puolusteluja vaativaksi.

Epäilyksenalaisuus ja kontrollin kohteena oleminen jatkuvat ”huumenuoren uralla” vielä uran käynnistymisen jälkeenkin laitoshoidojakson edetessä, tosin seulat saavat myös uusia, uran käynnistymisvaiheesta poikkeavia merkityksiä. Seulat eivät toimi enää ensisijaisesti kiinnijäämisen tai kontrollitoimenpiteiden legitimoiminnin välineenä, vaan seulatulokset ohjaavat lomien viettoa, välittävät informaatiota käytetyistä aineista ja toimivat

(puuttuvana) todistusaineistona päihteettömyydestä. Varsinaisesti hoidon välineeksi tai nuoren raitistumisen tueksi seulat eivät määrity yhdessäkään otteessa.

Suuntana uran päättyminen – seulat todisteena ja tuen välineenä

Otteissa 8 ja 9 nuorten puhe seuloista liittyy huumeiden käytön lopettamiseen ja ”huumenuoren uran” päättymiseen, tosin seulojen saamat merkitykset poikkeavat toisistaan. Kyseisistä nuorista toisella hoito oli haastatteluhetkellä päättymässä ja toisen loppupuolella. Molemmissa otteissa nuoret itse konstruoivat oman elämänsä toimijoiksi, ja aikaisemmista otteista poiketen muita toimijoita ei esiinny.

OTE 8

- 1 H no mite onksua niinku koskaan kaduttanu se että (.) sä otit ensimmäisen kerran
- 2 aineita (1)
- 3 N *hhhh (syvä uloshengitys) emmä oikeen tiiä (.) kyl kyl mä ajattelen joskus (1)*
- 4 H haluaisitsä niinku lopettaa (.) kokonaan aineitten käytön (.)
- 5 N *no itse asiassa mä oon täyttänny sen aika hyvin ainakin alkuun sillee (.) mullon tääl puhuaat seulat (.)*
- 6 joo
- 7 joo
- 8 N *tai oon mä nyt ryypiskelly noil lomil ja sillee jostain isipannu mut emmä oo mitään doupannu (.) tai sillee*
- 9

Haastattelija pyytää nuorta arvioimaan päihteiden käytön aloittamisen kannattavuutta nykytilanteesta käsin (rivit 1–2). Nuori myöntää hiukan epämääräisesti miettineensä asiaa mutta ei varsinaisesti lähde vastaamaan kysymykseen (rivi 3). Haastattelija muotoilee kysymyksen uudelleen konkreettisemmalla tavalla kysyen, haluaisiko nuori lopettaa päihteiden käytön (rivi 4). Nuori ei lähde määrittelemään haluaan tai haluttomuuttaan vaan osoittaa vastauksellaan (rivit 5–6) haastattelijan kysymyksen epärelevantiksi. Päihteiden käytön lopettaminen on jo tapahtunut ja seulat ovat olleet negatiivisia. Päihteiden käytön lopettaminen tarkentuu vielä nuoren jatkoselityksessä koskemaan ainoastaan huumeita muttei alkoholia (rivit 8–9).

Negatiiviset seulatulokset määrittivät nuoren puheessa todisteeksi ei pelkästään halusta lopettaa aineiden käyttö vaan myös jo käynnistyneestä kuntoutumisesta. Nuori ei edes pyri määrittelemään itseään raitistumista tavoittelevaksi ilman todisteita. Haastattelijan voi tulkita määrittävän nuoren vastauksessa nuoren kertomusta epäile-

väksi henkilökseksi, jonka voi vakuuttaa vain konkreettisen todistusaineiston eli seulatulosten avulla.

Otteesta 9 seulat sijoittuvat hoitoyksiköstä lähtemisen jälkeiseen tulevaisuuteen. Nuoren hoitajakso laitoksessa on päättymässä ja hän on palaa-massa takaisin kotiin. Seuloissa käynti hoidon päätyttyä määritetty kuntoutumisen tukivälineeksi, joka auttaa raittiina pysymisessä.

OTE 9

- 1 H must vähän niinku näyttää et sun asenne nyt
on niinku se et toi on niinku mennyttä
2 elämää (.) oonks mä niinku oikeessa et ootsä
niinku (.) päättäny nyt
3 lopettaa sen kokonaan vai
4 N oon (1) mut eihän sitä ikinä sit tiää
5 H niin
6 N kyl mä luulen et se o bbbh (.)
7 H joo (1) et sit tietysti tää tilanne muuttuu ku sä
lähet täältä (.) kotiin ja
8 N nii muuttuu mut on mul seulat sit viel (1) vissiin
puol vuotta (yskii)
9 H joo
10 N ja sit jossain jotain käyntejä

Haastattelija esittää arvion siitä, että nuoren huumeiden käyttö on päättymässä, ja pyytää nuorelta vahvistusta tulkinnalleen (rivit 1–3). Nuori vahvistaa tulkinnan mutta esittää pienen taun jälkeen epäilyjä omaa päätöstänsä kohtaan (rivit 4 ja 6). Haastattelija yhtyy nuoren epärointiin viittaamalla tilanteen muuttumiseen hoidon päätyttyä ja nuoren muutettua kotiin (rivi 7). Nuori myöntää muutoksen vaikuttavan tilanteeseen mutta perustelee mahdollista raittiina pysymistä sillä, että hoidon päättymisen jälkeenkin hän jatkaa seuloissa sekä jossain jatkohoidossa käymistä (rivit 8 ja 10).

Otteesta 9 poiketen otteen 9 nuori tuottaa itse itsensä omia päätöksiään epäilevä. Vaikka haastattelijan tilanteen muuttumiseen liittyvän kommentin (rivi 7) voi nähdä myös epäilyn osoitukseksi, nuori toimii itse aloitteentekijänä epäilyn esiin nostamiselle heti ensimmäisessä puheenvuorossaan (rivi 4). Seulat eivät toimi siis ainoastaan jollekin muulle (haastattelijalle) suunnattuna todistusaineistona vaan hahmottuvat myös nuorelle itselleen kuntoutumisprosessin tukemisen välineeksi, jonka olemassaolo auttaa nuorta uskomaan omiin raitistumismahdollisuuksiinsa.

Myös ”huumenuoren uran” päättymisaikomuksiin liittyy siis epäilyä ja kontrollia, mutta epäily ei tule jostain ulkoapäin, vaan otteiden 8 ja 9 nuoret itse määrittelevät omat halunsa ja pyrkimyksensä epäilyttäväksi ja todisteita vaativiksi joko haastattelijan tai itsensä vakuuttamiseksi. Seu-

lat ulkoisen kontrollin välineenä ovat ikään kuin muuttuneet uran edetessä ja loppua lähestyttäessä sisäisen kontrollin ja uskottavuuden välineiksi. Tällöin seulojen merkityksissä tulee esiin myös tuen ulottuvuus.

Huumetestien tuottama evidenssi ja nuorten toimijuus

Seulojen merkitykset huumeita käyttävän nuoren hoitouralla vaihtelevat käsitellyissä aineisto-otteissa paljonkin. Jokaisessa uravaiheessa testit saavat suuren merkityksen, mutta kontrolli ja tuki ovat läsnä eri vaiheissa eri tavoin. Myös nuoren oman toiminnan merkitys suhteessa muiden toimintaan vaihtelee. Seulat, kuten myös ulkoapäin tuleva kontrolli, eivät näyttäyty nuorten puheessa hyvänä tai pahana, vaan niiden merkitykset ovat moniulotteisempia.

Seulojen saamien merkitysten vaihtelun miellän olevan sidoksissa haastattelun kulkuun siten, että haastattelija määrittelee kysymyksillään käsiteltävien asioiden kontekstin. Nuoret puolestaan asettavat seulat kontekstin sisällöksi. Tämän jälkeen kertomus, jonka osana seulat toimivat, tarkentuu nuoren ja haastattelijan välisen vuorovaikutuksen myötä (ks. Jokinen 2000, 131–132).

Haastattelijan kysymykset, joihin vastatessaan nuori mainitsee seulat, koskivat ensimmäisessä vaiheessa nuoreen kohdistuvaa epäilyä ennen hoitoon joutumista sekä jonkun muun henkilön ensimmäistä puuttumista nuoren asioihin päihteiden käytön takia. Kyseisissä keskusteluissa nuoret sekä identifioituivat huumeidenkäyttäjiin että tuottivat päihteiden käyttöön liittymättömiä minäkonstruktioita. Muodostuneissa identiteeteissä korostuivat tietämättömyys ja alistaisuus muiden toimijoiden tai seulojen vallalle. Yritystä omaehtoiseen toimijuuteen esiintyi myös, mutta tapahtumaketjujen edetessä sellaiset määritelmät, joissa nuori asettui oman toimintansa subjektiksi, eivät kestäneet. Muut nuorten kertomuksissa esiintyvät toimijat voi jakaa epäilijöihin ja seuloihin vieviin aikuisiin, passiivisiin ja avuttomiin aikuisiin, nuoren kanssa sekoileviin ja samojen toimenpiteiden alaiseksi joutuviin toisiin nuoriin sekä päätöksiä tekeviin viranomaisiin. Nuoren omaa toimijuutta tukevia aikuisia tahoja ei tarinoissa esiinny. Erityisesti vanhempien rooli jää melko marginaaliseksi sen suhteen, mitä nuoren elämässä tapahtuu.

Seulojen kautta nuoriin kohdistettava kontrolli näyttöytyi uran käynnistymistä koskevissa määritelmässä ainakin kolmella eri tavalla. Ensiksi nuori viedään huumetestiin jonkun ulkopuolisen tahon toimesta eli nuori pakotetaan tekemään jotain, mitä hän ei itse halua. Toiseksi nuoresta saadaan testin kautta tietoja, joita hän ei välttämättä haluaisi antaa. Ja kolmanneksi testitulosten perusteella nuori joutuu tai pääsee erilaisten toimenpiteiden kohteeksi.

Uran edetessä laitoshoidon aikana seuloille määrittyvät merkitykset painottuvat hiukan toisella tavalla ja saavat kontrollin ohella myös muita, hoitoyksikön rutiineihin liittyviä, merkityksiä. Seulat nousevat puheenaiheeksi, kun nuori yhtäällä puolustaa äitinsä toimintaa ja toisaalla osoittaa tietämättömyyttään ja siten viattomuuttaan voimakaiden huumausaineiden käytön suhteen. Lisäksi seulat toimivat haastattelijan aloitteesta todisteena päihitteettömyydestä. Vaikka kontrollin merkitys seuloista puhuttaessa näyttöytyykin käynnistymisvaihetta vähäisempänä, seulat jäsenyivät edelleen ulkokohtaisesti, nuoren ulkopuolelta tulevana realiteettina. Seulatulokset ohjaavat, hallitsevat, paljastavat ja todistavat nuoren elämäntulkua. Nuoret ovat tietoisia seulojen merkityksestä arkirutiinien säätelijänä, mutta seulatulokset tai niiden seuraukset eivät saa nuorta pohtimaan omaa päihiteiden käyttöään. Nuoret eivät edelleenkään kyseenalaista seulatuloksilla perusteltua toimintaa vaan mukauttavat omia käsityksiään tapahtumista tulosten mukaisesti. Seulat voi ymmärtää nuorten puheessa paikoitellen myös synonyymiksi päihiteiden käytölle, jolloin voisi ajatella, että seuloista puhuminen olisi nuorelle helpompaa kuin päihiteiden käytöstä puhuminen. Haastattelut kokonaisuudessaan eivät kuitenkaan tue tällaista tulkintaa, sillä nuoret puhuvat runsaasti ja kuvaavat yksityiskohtaisesti päihiteiden käyttöään muissa yhteyksissä ja aloittavat itse joissakin haastatteluissa huumeista puhumisen, ennen kuin ennätän kysyä siitä mitään.

Seulat näyttöytyivät sekä ensimmäisessä että toisessa uravaiheessa siis jonain sellaisena, jolla on suuri vaikutusvalta nuoren elämään, mutta jonka toimintaan nuori ei itse pysty vaikuttamaan. Seulatuloksista aiheutuvat seuraukset määrittyivät väistämättömiksi, eivätkä nuoret edes yrittäneet kiistää niiden oikeutusta. Seulojen tukena toimimisen ulottuvuus tulee selvemmin esiin vasta uran lopettamiseen tähtäävässä puheessa, jolloin seulat määrittyivät todisteeksi päihitteettömyydestä ja

kuntoutumisen käynnistymisestä sekä potentiaaliseksi kuntoutumisen tukivälineeksi. Epäily ja kontrolli ovat edelleen läsnä, tosin toisenlaisessa muodossa kuin aikaisemmin. Niiden harjoittajana on nuori itse ja kohteena on nuoren oma toimijuus. Kun alun perin ulkoa tuotettu kontrolli sisäistyy jossain määrin, niin nuoren oman toiminnan merkitys painottuu ja muiden toimijoiden vaikutusvalta heikkenee.

Yhtäaikaisesti huumetestejä koskevan julkisen keskustelun kanssa Suomessa on vilkastunut keskustelu terveyden lukutaidon (health literacy) kehittämistarpeista ja terveyden edistämisestä, esimerkiksi Terveys 2015 -kansanterveysohjelman (Valtioneuvoston ..., 2001) ympärillä. Terveyden lukutaitoa lähinnä kouluterveyskyselyjen yhteydessä käsitellyt Matti Rimpelä (esim. 1998) tarkoittaa terveyden lukutaidolla perustietoja ja perusymmärrystä terveydestä; tältä pohjalta nuoret tekevät itsenäisiä ja harkittuja terveysvalintoja. Eräänlaisena laajasti hyväksyttynä ihanteena on siis erityisesti nuorten terveyden lukutaidon kehittäminen. Samanaikaisesti huumeiden käyttöä koskevassa keskustelussa ainoastaan mitattavissa olevalla (huumetesti)evidenssillä näyttää olevan merkitystä. Kahdesta keskenään ristiriitaisesta suuntauksesta haastatteleminen nuorten puheesta tuli esiin vain jälkimmäinen eli hanakkuus hakea objektiivista näyttöä huumeiden käytöstä. Tämä näkyy nuorten puheessa siten, että nuoret pyrkivät omaehtoisesti hälventämään epäilyä ja luomaan uskottavuutta tarinoilleen seulatuloksiin vedoten.

Huumetestien määrittymistä totuuden haltijaksi ja omaan ymmärrykseen perustuvan ”lukutaidon” kehittämistä on vaikea sovittaa yhteen. Otteissa esiintyneiden nuorten terveyden lukutaidon voi sanoa olevan lähes olematon, jos kriteerinä on toimijuuden rakentuminen omien tuntemusten ja voinnan pohjalta. Oireellista on se, että suurin osa nuorista ei esittänyt minkäänlaista syytä positiivisille seulatuloksille vaan ennemminkin määritteli seulatulokset syyksi tapahtumien kuluille: hoitoon tai kontrollin kohteeksi joutumiselle tai joutumattomuudelle tai lomien venähtämiselle ja äidin haluttomuudelle pitää nuorta kotona. Seulat tai niiden tulokset eivät toimineet kuin enintään uran loppuvaiheessa välineenä tarkastella omaa päihiteiden käyttöä tai terveyttä ja hyvinvointia. Seulat merkityksellistyivät siis ennemminkin suhteessa testituloksista johtuviin toimenpiteisiin kuin nuoren omaan toimintaan.

Huumetestaus on yksi väline nuorten terveydentilan ja hoidontarpeen arvioinnissa tai päihdeiden käytön seuraamisessa. Se on myös tekijälle ”helppo” väline siinä mielessä, että tulos ei riipu siitä, puhuuko testattava totta vai ei. Huumeita runsaasti käyttävät nuoret ovat tottuneita salaamaan aikuisilta käyttöönsä ja omien haastattelujen perusteella myös turvaamaan käytön jatkamista valehtelemalla. Nuoret kuitenkin tietävät, että jatkuvan testauksen alaisuudessa käyttöä ei voi salata. Seulatulosten voi sanoa saaneen osakseen nuorten kunnioituksen siinä mielessä, että nuoret hyväksyvät ja käyttävät itsekin seuloja totuuden puhumisen välineenä. Nuoret myös kiistävät tuloksia, mutta heillä on tieto siitä, että positiivisista tuloksista seuraa kontrollitoimenpiteitä.

Seulojen auktoriteetti on haastattelemiensa nuorten puheessa suuri ja pitkälle nuorten hyväksymä. Nuoret eivät kuitenkaan kertoneet muuttaneensa tai yrittäneensä muuttaa päihdeiden käyttöönsä testien tuloksista saamansa tiedon myötä. Huumetestit toimivat siis tämän artikkelin valossa runsaasti huumeita käyttäneiden nuorten hoitouralla erinomaisena kontrollin välineenä ja uran käynnistäjänä, mutta eivät näytä tarjoavan tukea nuorten omaehtoiselle toiminnalle ja huumeista irtaantumiselle. Se, kuinka seulojen saaman auktoriteetin voisi valjastaa palvelemaan paremmin nuorten motivoimista omaehtoiseen kuntoutumiseen, jää toisentyypisen tutkimuksen ratkaistavaksi.

KIRJALLISUUS

- ANTAKI, CHARLES & WIDDICOMBE, SUE: *Identities in Talk*. London: Sage, 1998
- BOTHAS, HEIKKI: Huumetestit suomalaisissa yrityksissä – Lääke todelliseen vai kuviteltuun uhkaan? *A-klinikkasäätiön raporttisarja nro 39*, 2002
- HAAKANA, MARKKU: Lääkäri, potilas ja nauru. S. 135–159. Teoksessa: Sorjonen, Marja-Leena & Peräkylä, Anssi & Eskola, Kati (toim.): *Keskustelu lääkärin vastaanotolla*. Tampere: Vastapaino, 2001
- HACKMAN, JOHANNA: Drogtester i skolorna. Paniktgård eller preventionsredskap? *Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift 18 (2001): 1, 79–91*
- HAKKARAINEN, PEKKA: Suomalainen huumeeksymys. Huumausaineiden yhteiskunnallinen paikka Suomessa toisen maailmansodan jälkeen. *Alkoholitutkimussäätiön julkaisuja n:o 42*. Helsinki: Haka-paino, 1992
- HERITAGE, JOHN: *Harold Garfinkel ja etnometodologia*. Jyväskylä: Gaudeamus, 1996
- HOLSTEIN, JAMES A. & GUBRIUM, JABER F.: *The New Language of Qualitative Method*. New York: Oxford University Press, 1997
- HOLSTEIN, JAMES A. & GUBRIUM, JABER F.: *The active interview*. *Qualitative Research Methods Series 37*. London: Sage, 1995
- HUUMAUSAINETESTIEN KÄYTTÖÄ SELVITTÄNEEN TYÖRYHMÄN MUISTIO. *Työryhmämuistioita 2002: 2*. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, 2002
- JAATINEN, JAANA: *Viattomuuden tarinoita. Nuoret päihdekulttuurinsa kuvaajina*. Raportteja 251. Helsinki: Stakes, 2000
- JOKINEN, ARJA: Diskurssianalyysin suhde sukulaistraditioihin. S. 37–53. Teoksessa: Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen, Eero (toim.): *Diskurssianalyysi liikkeessä*. Tampere: Vastapaino, 1999, 1999a
- JOKINEN, ARJA: *Vakuuttelevan ja suostuttelevan retoriikan analysoiminen*. S. 126–159. Teoksessa: Jo-
- kinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen, Eero (toim.): *Diskurssianalyysi liikkeessä*. Tampere: Vastapaino, 1999, 1999b
- JOKINEN, ARJA: *Narratiivit muutostyön resurssina*. S. 131–166. Teoksessa: Jokinen, Arja & Suoninen Eero (toim.): *Auttamistyö keskusteluna. Tutkimuksia sosiaali- ja terapiatyön arjesta*. Tampere: Vastapaino 2000
- JOKINEN, ARJA: *Neuvottelu asiakkaan identiteetistä*. S. 127–154. Teoksessa: Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Pösö, Tarja (toim.): *Sosiaalityö, asiakkuus ja sosiaaliset ongelmat. Konstruktionistinen näkökulma*. Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto, 1995
- JOKINEN, ARJA & JUHILA, KIRSI & SUONINEN, EERO (toim.): *Diskurssianalyysin aakkoset*. Tampere: Vastapaino, 1993
- JUHILA, KIRSI & SUONINEN, EERO: *Kymmenen kysymystä diskurssianalyysistä*. S. 233–252. Teoksessa: Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen, Eero (toim.): *Diskurssianalyysi liikkeessä*. Tampere: Vastapaino, 1999
- KAUKONEN, OLAVI: *Päihdepalvelut jakautuneessa hyvinvointivaltiossa*. *Tutkimuksia 107*. Helsinki: Stakes, 2000
- LINDQVIST, MARTTI & VIROKANNAS, ELINA & VOUTILAINEN, PAAVO: *Huumetestauksen etiikka*. S. 99–105. Teoksessa: Piisi, Ritva (toim.): *Huumeityö*. Tampere: Tammi, 2001
- PERÄKYLÄ, ANSSI: *Institutionaalinen keskustelu*. Teoksessa: Tainio, Liisa (toim.): *Keskusteluanalyysin perusteet*. Tampere: Vastapaino, 1997
- POTTER, JONATHAN & WETHERELL, MARGARET: *Discourse and Social Psychology. Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage, 1987
- PÄIHDETILOSTOLLINEN VUOSIKIRJA 2001. *Alkoholi ja huumeet. Sosiaaliturva 2001: 2*. Helsinki: Stakes, 2001
- RAEVAARA, LIISA & SORJONEN, MARJA-LEENA: *Lääkärin kysymykset ja potilaan vastaukset*. S. 49–69. Teok-

- nessa: Sorjonen, Marja-Leena & Peräkylä, Anssi & Eskola, Kati (toim.): Keskustelu lääkärin vastaanotolla. Tampere: Vastapaino, 2001
- RIMPELÄ, MATTI: Terveystieto peruskoulun oppiaineeksi. <http://www.stakes.fi/kouluterveys/ktlehti/ktl98/tupakointi.htm>. 1998
- RUUSUVUORI, JOHANNA & HAAKANA, MARKKU & RA-EVAARA, LIISA (toim.): Institutionaalinen vuorovaikutus. Keskusteluanalyttisiä tutkimuksia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2001
- SILVERMAN, DAVID: *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage, 1993
- SULKUNEN, PEKKA & TÖRRÖNEN, JUKKA: Puhujakuva: enonsiaation rakenteet. S. 96–126. Teoksessa: Sulkinen, Pekka & Törrönen, Jukka (toim.): *Semi-oottisen sosiologian näkökulmia. Sosiaalisen todellisuuden rakentuminen ja ymmärrettävyys*. Tampere: Gaudeamus, 1997
- SUONINEN, EERO: ”Tanssilajit ja tyyli” asiakkaan kohtaamisessa. S. 67–104. Teoksessa: Jokinen, Arja & Suoninen, Eero (toim.): *Auttamistyö keskusteluna. Tutkimuksia sosiaali- ja terapiatyön arjesta*. Tampere: Vastapaino 2000
- TAMMINEN, MIKKO: Paluu normaaliin. Tutkimus adiktiivisen päihteidenkäytön lopettamisesta. Raportteja 247. Helsinki: Stakes, 2000
- VALTONEUVOSTON PERIAATEPÄÄTÖS TERVEYS 2015 -KANSANTERVEYSOHJELMASTA. Julkaisuja 2001: 4. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, 2001
- WIDDICOMBE, SUE & WOOFFIT, ROBIN: *The Language of Youth Subcultures. Social Identity in Action*. London: Harvester Wheatsheaf, 1995
- WOOD, LINDA A. & KROGER, ROLF O.: *Doing Discourse Analysis. Methods for Studying Action in Talk and Text*. London: Sage Publications Inc., Thousand Oaks, 2000.

ENGLISH SUMMARY

*Elina Virokannas: Drug screening tests and the treatment careers of young drug addicts (Seulat ja ”huume-
nuoren ura”)*

The article studies the talk of clients of a drug treatment unit for children and youths to unravel some of the meanings assigned by these young people to drug screening tests. The different dimensions of screening are considered against the kind of meanings and identities that young clients produce in their talk about screening tests at different stages of their treatment careers, with special reference to the way in which the tension between control and support appears in this talk. In line with the constructionist view, identity is here understood in terms of self-constructions created in situations of interaction.

Talk about drug screening tests is divided into three stages. The first stage involves events preceding institutional treatment; the second comprises the period of institutional treatment and its routines; and the third consists of the last weeks in treatment and orientation to the future. The first stage involves suspicions by a third party that the young person is using drugs and getting caught as a consequence of the positive test results. This marks the beginning of the young person’s “career” in the treatment system. At the second stage the young clients are screened on a regular basis: critical junctures include returning to the institution after a weekend at home and absence without leave. At the third stage the young person will be determined to ensure that screening results are negative so that he or she can leave the institution.

The methods of discourse analysis are used to study excerpts of talk representing all three stages. It is concluded that screening tests are important at each career

stage, but their relation to the control and support dimension changes. Initially, the meaning of screening is largely determined through apprehension: in this situation control has a very prominent role. Apprehension is immediately followed by the next stage of the career, i.e. being officially assigned to the status of a young drug addict and the beginning of treatment. At the second stage, screening tests are a routine procedure within the institution and their results determine the course of the young person’s career in institutional treatment. Screening tests remain realities that are imposed upon the young persons from the outside: they are well aware that these tests are intended to influence their behaviour, but as yet they will not give serious consideration to their own drug use. At the third career stage, drug screening tests begin to have a supportive function as they assume the meaning of a potential source of support for rehabilitation. At this stage there is some indication of the young person’s own agency gaining strength.

It is only towards the very end of treatment careers that drug screening tests may help young people give conscious thought to their drug use. Otherwise screening tests and drug use, in the talk of young people, seem to be considered separately, more or less in isolation from each other. In other words, the meaning of screening tests is determined in relation to the actions taken in response to the results of the tests rather than in relation to the young person’s own actions.

KEY WORDS

Drug screening, tests, drug addicts, treatment career, youth, Finland

Pystyvyysodotukset, hoito ja alkoholin käytön hallinta

TARJA KALLIO

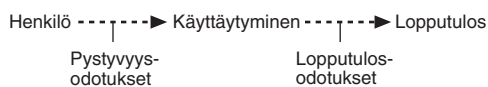
Päihdeongelmaisten kognitiivis-behavioraalisia hoitomenetelmiä on käytetty maassamme 1980-luvun puolivälistä lähtien. USA:ssa 1970- ja 1980-luvulla kehitetyn hoitomallin mukaan päihderiippuvuudesta vapautuminen edellyttää toimintaa ohjaavan ajattelun muutosta ja uudenlaisia selviytymiskeinoja. Siksi hoidossa pyritäänkin muuttamaan päihteiden käyttöä ylläpitäviä ajatuksia, mielikuvia ja tunteita.

Albert Banduran (1986) sosiaalis-kognitiivisessa teoriassa ihmisen motivaatiota ja käyttäytymistä säätelevää kognitiivista rakennetta kutsutaan minäpystyvyydeksi (self-efficacy), johon jatkossa viitataan käsitteellä *pystyvyysodotukset* (kuvio 1). Sillä tarkoitetaan henkilön arviota toimintakyvystään tietyssä tilanteessa. Pystyvyysodotusten ollessa heikkoja henkilö ei välttämättä edes yritä selviytyä stressaavista tilanteista. Pystyvyysodotukset vaikuttavat toimintaan ja esteistä selviytymiseen, tulosodotusten taas ajatellaan olevan niistä riippuvaisia. (Rosenthal & Bandura 1978, 641–642; Wilson 1980, 295–296; Salzer 1982; Eastman & Marzillier 1984; Bandura 1986; Long & al. 1998.)

Kirjallisuudessa käytetään myös käsitettä ”yleistyneet” pystyvyysodotukset (generalized self-efficacy). Ne kehittyvät elämäkokemuksista ja ilmenevät tunteina, ajatuksina ja toimintana, esimerkiksi depressiona, ahdistuksena ja avuttomuutena tai tehtävien suunnitteluna, motivoitumisena, yrittämisenä ja kestävyysstressitilanteissa (Schwartz 1993).

Pystyvyysodotukset ovat yhteydessä päihdehoidon jälkeiseen alkoholin käyttöön (Burling & al. 1989; Sandahl & al. 1990; Solomon & Annis 1990; McKay & al. 1993; Brown & al. 1995; Miller & al. 1996; Noone & al. 1999; Greenfield & al. 2000; Oei & Burrow 2000). Sekä hoidon alussa (Burling & al. 1989; Solomon & Annis 1990;

Kuvio 1. Banduran malli pystyvyysodotuksista ja lopputulosodotuksista

Rychtarick & al. 1992) että lopussa (Sithartan & Kavanagh 1990; Goldbeck & al. 1997; McKay 1999) mitattujen pystyvyysodotusten on todettu ennakoivan seurannan aikaista päihteiden käyttöä. Käytön sisäinen kontrolli vahvistuu hoidossa (Kallio 1989). Koska pystyvyysodotusten vahvistuminen hoidossa on yhteydessä päihteiden käytön hallintaan (Burling & al. 1989), voidaan ristiriitaisista tutkimustuloksista huolimatta olettaa, että hoidon päättymisvaiheen pystyvyysodotukset ennakoivat päihteiden käytön hallintaa hoidon alussa mitattuja paremmin. On myös viitteitä, joiden mukaan hoidon aikaisilla pystyvyysodotuksilla ei voida ennakoida päihteiden käyttöä (Cook & al. 1996; Langenbucher & al. 1996), mutta niillä voi olla yhteys riskeistä selviytymiseen (Allsop & al. 2000), kuten psyykkisillä oireilla ja sosiaalisella tuellakin (McLellan & al. 1983; McLellan 1986, 97–139; Mercier & al. 1992).

Pystyvyysodotusmuutokset voivat selittää hoitotulosvaihtelua, sillä odotukset ovat selittäneet eräissä tutkimuksissa hoitotuloksia yksilön aiempaa selviytymistä paremmin (mm. Rosenthal & Bandura 1978, 641–642; Wilson 1980; Amodo & Kurtz 1990). Tulokset ovat sitä paremmat, mitä luotettavampana pystyvyyttä koskevaa tietolähdettä pidetään. Koska aiemmat tutkimustulokset ovat ristiriitaisia ja potilaiden hoidossa tapahtuvaa muuttumista pidetään tärkeänä, haluttiin asiaa selvittää tutkimuksella.

Alkoholin käytön hallinnan pystyvyysodotuksia on tutkittu retrospektiivisesti, prospektiivisesti ja

Taulukko 1. Sairaalahoidon keskeyttämissyyt (N = 42)

Syy	N	%
Jäi palaamatta lomalta	2	5
Päättyi lähteä sovittua aikaisemmin	26	61
Uloskirjoitettu päihteiden käytön vuoksi	5	11
Ei tavoitettu loppuhaastatteluluun	6	14
Siirretty toiseen hoitopaikkaan	2	4
Uloskirjoitus väkivaltaisuudesta	1	5

”reaaliaikaisesti”. Yleisesti käytettyjä mittareita ovat mm. Situational Confidence Questionnaire, SCQ (Annis 1982) ja Alcohol Abstinence Self-Efficacy, AASE (DiClemente & al. 1994), jotka koskevat spesifisesti alkoholin käytön riskitilanteita. Yleistyneitä pystyvyyssodotuksia on mitattu mm. J. Jerusalemin ja Ralf Schwartzerin Generalized Self-Efficacy -mittarilla, GSE (Schwarzer 1993; Härkäpää 1995).

Tämän tutkimuksen yleistavoitteena oli lisätä tietoa päihdeongelmaisten hoidosta. Erityistavoitteena oli tutkia kognitiivis-behavioraalisisa hoidossa olevien alkoholiongelmaisten pystyvyyssodotusten muuttumista hoidossa ja niiden yhteyttä hoitojakson jälkeiseen alkoholin käytön rajoittamistavoitteessa pysymiseen sekä verrata sairaalaan tulo- ja lähtövaiheen pystyvyyssodotusten yhteyttä tässä tavoitteessa pysymiseen.

Tutkimukselle asetettiin aiempiin tutkimuksiin ja käytännön kokemukseen perustuen kaksi hypoteesia: 1) Päihdeongelmaisten pystyvyyssodotukset hoidon alussa ja lopussa mitattuna sekä pystyvyyssodotuksen vahvistuminen sairaalahoidossa ennakoivat potilaiden päihteiden käytön rajoittamistavoitteessa pysymistä hoitojakson jälkeisessä seurannassa (Burling & al. 1989; Solomon & Annis 1990; Ryhtarick & al. 1992; McKay & al. 1993; Sithartan & Kavanagh 1990). 2) Hoidon päättyessä mitattu alkoholin käytön pystyvyyssodotus ennakoii hoitojakson jälkeistä päihteiden käytön rajoittamistavoitteessa pysymistä paremmin kuin hoitojakson alussa mitattu pystyvyyssodotus (Sithartan & Kavanagh 1990).

Aineisto ja menetelmät

Aineisto

Tutkimusaineisto kerättiin Järvenpään sosiaalisen sairaalan kognitiivis-behavioraalisisa ryhmissä hoitueilta alkoholi-ongelmaisilta. Voima-analyysin

(Duodecim, 1994) mukaan otokseen tarvittiin 62 potilasta. Sairaalan tutkimuksissa kato oli aiemmin ollut keskimäärin 35 prosenttia (mm. Koski-Jännes 1992; Holmberg 1995). Kadon varalta kerättiin 100 henkilön otos vähintään 21 vuorokauden pituiseen hoitoon tulleista potilaista. Sairaalahoidon keskeyttäneiden 42 henkilön (taulukko 1) tilalle valittiin uudet osallistujat samoin kriteerein.

Potilaita informoitiin vapaaehtoisesta tutkimuksesta. Kaksi henkilöä kieltäytyi osallistumasta. Suostumuksen allekirjoittaneet haastateltiin seitsemän vuorokauden kuluessa hoitoon tulosta ja ennen hoidon päättymistä. Tietoja ei jäänyt puuttumaan, koska haastatteleva tutkija tarkisti, että kaikkiin kysymyksiin vastattiin, ja tietoja varmennettiin vielä hoitokertomuksista. Tutkimusasetelma ilmenee kuviosta 2.

Sairaalahoido koostui 3–4 kertaa viikossa pidetyistä kognitiivis-behavioraalisisa ryhmistä, yhteishoidosta, välitehtävistä ja luennoista (Järvenpään ..., 1994). Ryhmissä käytettiin G. A. Marlattin ja J. R. Gordonin (1985) Banduran teoriaan perustuvaa retkahduksen ehkäisy-ohjelmaa, jossa tarkastellaan riskeistä selviytymistä. Ryhmien vetäjinä toimivat hoito-ohjelmaan perehtyneet erikoissairaanhoidajat ja sosiaalityöntekijät. Ryhmät kestivät 1,5–2 tuntia. Hoidossa oli alkoholi-, huume-, lääke- ja sekakäyttö-ongelmaisia, sillä hoito-ohjelma soveltuu kaikille. Lama-aikana ryhmiä ei pidetty ulkoisista syistä yhtä tiiviisti kuin muulloin, vaikka sisältö oli sama.

Haastattelut tehtiin vuoden 1998 loppuun mennessä. Seurannat postitettiin puolen vuoden ja vuoden kuluttua. Seuranta-ajankohdat valittiin tulosten vertailtavuuden vuoksi samoiksi kuin useimmissa aiemmissa tutkimuksissa. Puolen vuoden kuluttua kyselyyn vastasi 71 prosenttia ja vuoden kuluttua 66 prosenttia tutkimushenkilöistä. Tutkimuksen tekijä keräsi, käsitteli ja raportoi tutkimusaineiston yksin.

Potilaat tulivat 42 paikkakunnalta ja hoidon pituuden vaihteluväli oli 21–96 vuorokautta. Iän keskiarvo oli 44 vuotta (sd [standardipoikkeama] = 9). Aineisto jaettiin ”nuoriin” (40 v. tai vähemmän) sekä ”keski-ikäisiin ja vanhempiin” (41 v. tai enemmän). Kolmannes oli vailla ammattikoulutusta, työelämässä oli 39 prosenttia. Puolet kuuluu työntekijöihin, kolmannes toimihenkilöihin ja loput työnantajiin tai yrittäjiin. Lapsettomia oli miehistä 57 prosenttia ja naisista 67 prosenttia (taulukko 2). Eri hoitoryhmien ja keskeyttäneiden välillä ei ollut eroja.

Kuvio 2. Tutkimusasetelma

Taulukko 2. Tutkimukseen osallistuneiden taustatietoja

Taustatieto	Hoidon alussa % N = 100	Sairaalahoidon keskeyttäneet, % N = 42	6 kk:n kuluttua % N = 71	12 kk:n kuluttua % N = 66
Sukupuoli				
mies	88	89	90	92
nainen	12	11	10	8
Ikäryhmä				
40-v. tai nuorempi	32	48	37	32
41-v. tai vanhempi	68	52	63	68
Perhetilanne				
naimaton	19	26	24	21
avo- tai avioliitossa	42	38	37	35
erossa asuva, eronnut	37	33	38	42
leski	2	1	1	2
Lasten lukumäärä				
0	58	55	58	64
1–4	42	45	42	36
Suhde lapsiin niillä, joilla oli lapsia				
hyvä tai kohtalainen, %	45 (N = 45)	36 (N = 15)	92 (N = 57)	91 (N = 37)
Suhde puolisoon niillä, joilla oli puoliso				
hyvä tai kohtalainen, %	36 (N = 36)	33 (N = 14)	92 (N = 41)	89 (N = 25)

Alkoholiriippuvuus-diagnoosista huolimatta 9 prosenttia käytti muitakin päihteitä. Alkoholin ongelmakäyttö oli alkanut keskimäärin 35-vuotiaana (vaihteluväli 14–61), puolella alle viisi vuotta sitten (taulukko 3). Alcohol Dependence Scale -mittarin (ADS) keskiarvo 22 pistettä (sd = 8) ei poikennut keskeyttäneiden tai eri hoitoryhmien arvoista. Yli 75 prosenttia käytti alkoholia vähintään lähes päivittäin, miehet keskimäärin 25 (vaihtelu 2–56) ja naiset 18 (vaihtelu 7–30) annosta.

Potilaista 67 prosenttia oli ensi kertaa päihdehoidossa. Säännöllisessä avohoidossa olivat olleet A-klinikka-, mielenterveystoimisto- tai muissa

palveluissa eniten 41–50-vuotiaat. Miehistä joka viides ja naisista joka kolmas oli käynyt epäsäännöllisesti AA:ssa ennen hoitoa. Alkoholiriippuvuuden vakavuus ei ollut yhteydessä käyntimääriin.

Menetelmät

Alkoholin käytön riskitilanteisiin liittyviä pystyvyysodotuksia mitattiin Situational Confidence Questionnaire (SCQ) 39-osioisella versiolla (Annis 1988), johon lisättiin 11 suomalaisille tyyppilistä (Koski-Jännes & Johansson 1988) ulkoisen kontrollin vähenemistilannetta. Kyselyssä mitattiin juomishimon vastustuskykyä prosentteina eri-

Taulukko 3. Potilaiden päihteiden käyttö, käsitys ongelmasta ja hoitotavoitteet

	6 kk:ta ennen hoitoa % N = 100	Sairaalahoidon keskeyttäneet, % N = 42	6 kk:n kuluttua % N = 71	6–12 kk:n kuluttua % N = 66
Päihteiden käyttötiheys				
päivittäin	47	48	9	4
4–6 kertaa viikossa	17	14	6	12
2–3 kertaa viikossa	14	10	14	23
kerran viikossa	4	-	7	12
2–3 kertaa kuukaudessa	6	7	12	1
kerran kuukaudessa	1	5	4	3
2–3 kertaa puolessa vuodessa	6	2	6	5
1–2 kertaa puolessa vuodessa	5	14	14	11
0 kertaa puolessa vuodessa	-	-	28	29
Keskim. alkoholiannosmäärä vaihteluväli	24 2–56	23 6–50	17 0–120	17 0–180
Keskim. täysin raittiita päiviä vaihteluväli	29 0–180 vrk	32 0–180 vrk	106 0–180 vrk	100 0–180 vrk
Oma käsitys ongelmasta				
alkoholi	91	93	51	49
sekakäyttö	9	5	7	6
muu (psykkinen ongelma)	-	2	4	4
en osaa sanoa	-	-	8	9
ei ongelmaa	-	-	30	32
Hoitotavoite				
juomisen lopettaminen	65	73	47	39
kohtuus	18	17	31	35
tilanteen säilyttäminen	1	-	11	15
en osaa sanoa	16	10	11	11
käynyt AA:ssa	27	19	28	21
käyttänyt antabusta	23	12	25	20

tyyppisissä riskitilanteissa. Suomennoksen tarkasti englannin kielen hyvin hallitseva päihdetutkija, ja lomakkeen ymmärrettävyys testattiin kognitiivis-behavioraalisten ryhmien potilailla (N = 16). Seurannassa SCQ:n riskitilanteita tarkasteltiin asteikolla ”Menetin alkoholin käytön hallintani tilanteessa, jossa ... (tilanne): 1) En kertaakaan, 2) Kerran-pari, 3) Useammin”. Vastaamatta jättäneiden tulkittiin menettäneen kyseisten riskitilanteiden hallinnan. Yleistyneen pystyvyysodotuksen mittaamiseen käytettiin Generalized Self-Efficacy -mittaria (GSE).

Potilaiden ICD-10-luokituksen mukaiset alkoholiriippuvuus-diagnoosit todettiin hoitokertomuksista. Riippuvuuden vakavuuden mittaamiseen käytettiin Alcohol Dependence Scale -mittaria (ADS) (Skinner & Horn 1984). Riippuvuus luokitellaan mittarissa lievään, keskitasoiseen, keskivaikeaan ja vaikeaan. Kohtuus määriteltiin suosi-

tellusti (Sillanaukee 1990): miehillä enintään seitsemän ja naisilla enintään viisi vuorokausiannosta (sekä miehillä 24 ja naisilla 16 viikkoannosta).

SCQ on osoitettu reliabeleiksi ja validiksi kulttuurista riippumatta (Sandahl & al. 1990; Miller & al. 1989). Myös ADS ja GSE on todettu reliabeleiksi (Schwarzer 1993; Härkäpää 1995). SCQ:n reliabiliteetti oli tässä tutkimuksessa Cronbachin alfalla mitattuna hoidon alussa .94 ja hoidon päättyessä .97. Mittarit osoittautuivat käyttökelpoisiksi.

Hypoteesit testattiin potilaiden tavoitteiden – juomisen lopettaminen, kohtuus tai tilanteen säilyttäminen ennallaan – mukaisesti. Jos vastaaja ei osannut määritellä tavoitettaan, se tulkittiin kohtuukäyttökriteerein. Tavoitteessa pysymistä tarkasteltiin seurannassa puolen vuoden jaksoina. Analyysimenetelminä olivat prosenttitaulukot, korrelaatiokertoimet ja logistinen regressioana-

Taulukko 4. Riskitilanteisiin liittyvien (SCQ) ja yleisten (GSE) pystyvyysodotusten muutos hoitoaikana

Mittari	Pistemäärien keskiarvot		t	df	p
	alussa	lopussa			
SCQ	59,6	81,4	12,232	99	.000
0 % -vastausten lkm	6,8	0,7	7,292	99	.000
GSE	29,5	30,8	3,403	99	.000

Taulukko 5. Riskitilanteisiin liittyvien pystyvyysodotusten muutos hoitoaikana (N = 100)

Riskitilanne	Pistemäärien keskiarvot hoidon			t	df	p
	alussa	lopussa	muutos			
Miellyttävät sosiaaliset tilanteet	48	77	30	-10,757	99	.000
Juomiskontrollin kokeilu	51	75	24	-6,877	99	.000
Juomishimot ja houkutukset	61	83	22	-9,684	99	.000
Epämiellyttävät tunteet	59	79	21	-9,346	99	.000
Ulkoisen kontrollin väheneminen	56	75	19	-8,314	99	.000
Fyysiset vaivat	72	86	14	-6,909	99	.000
Sosiaaliset jännitteet	71	85	14	-6,848	99	.000
Sosiaaliset ongelmat työssä	75	89	14	-5,867	99	.000
Miellyttävät tunteet	57	68	11	-4,102	99	.000

lyysi. Otoksen tilastollisesti merkitsevä korrelaatio 5 prosentin riskitasolla oli .20. Logististen regressioanalyysien selittävien muuttujien määrä päätettiin katon ja puuttuvien tietojen perusteella.

Ensimmäisessä hypoteesissa oli selitettävänä muuttujana hoitotavoitteessa pysyminen seurannoissa: 1 = pysyi tavoitteessa ja 0 = epäonnistui tavoitteessa. Selittäjinä käytettiin hoidon alun SCQ:n keskiarvoa (pystyvyysodotukset hoidon alussa), hoidon lopun SCQ:n keskiarvoa (pystyvyysodotukset hoidon lopussa) ja niiden erotusta: 1 = vahvistunut ja 0 = ei ole vahvistunut. Toisessa hypoteesissa verrattiin hoidon alku- ja loppuvaiheiden pystyvyysodotuksia ja hoitotavoitteessa pysymistä.

Selittäjinä käytettiin SCQ:n pystyvyysodotuspisteitä hoidon alussa ja lopussa, odotusten tilastollisesti merkitsevää vahvistumista (riippuvien ryhmien pareittainen t-testi), ADS:n alkohori-riippuvuuden vakavuutta, ongelmajuomisen kestoa ja käytettyä päihdettä, jotka lisättiin etenevään logistiseen regressiomalliin yksitellen. Selitettävänä olivat alkoholin käyttötavoitteessa pysyminen ja riskitilanteet, joissa asiakas menetti alkoholin käytön hallinnan. Analyysiin liitettiin myös puutteelliset seurantatiedot, jotka tulkittiin epäonnistuneiksi (0 = tavoitteessa epäonnistunut, 1 = tavoitteessa pysynyt). Muutosten merkitsevyys testattiin pareittaisilla t-testeillä.

Tulokset

Hoitoon tulo- ja päätösvaiheen pystyvyysodotukset ilmenevät taulukosta 4. SCQ:n pisteiden muutoksen keskiarvo 22 (sd = 18) oli erittäin merkitsevä. Pystyvyysodotukset vahvistuivat hoidossa 90 prosentilla. Sukupuoli, hoitoryhmä tai hoidon kesto eivät olleet yhteydessä tuloksiin eivätkä keskeyttäneet eronneet hoidetuista. Hoidon alun SCQ:n riskitilanteiden 0 % -vastausten määrällä oli yhteys odotusten vahvistumiseen hoidossa ($r = .55, p < .001$), mitä loppumittaus tuki: 0 % -vastausten yhteys muutokseen oli hoidon lopussa päinvastainen ($r = .41, p < .001$).

Myös yleistyneet pystyvyysodotukset vahvistuivat hoidossa (taulukko 4). Seurannan keskeyttäneiden ja siinä pysyneiden tulokset eivät eronneet toisistaan. Tilastollisesti merkitseviä positiivisia muutoksia tapahtui kaikissa SCQ:n riskitilanteissa (taulukko 5). Muutos oli yhtä suuri sekä Helen Annisin uudelleen nimeämissä Marlattin riskitilanteissa että suomalaisille tyypillisessä ”ulkoisen kontrollin vähenemisessä”. Suurin muutos tapahtui ”miellyttävässä sosiaalisessa tilanteessa”, pienin ”miellyttävien tunteiden” riskitilanteissa.

Tulokset eivät antaneet riittävää tukea hypoteeseille. Hoidon alun ja lopun pystyvyysodotukset ja niiden muutos eivät ennakoineet merkitsevästi tavoitteessa pysymistä seurannoissa. Hoidon päät-

Taulukko 6. Pystyvyyssodotusten yhteys tavoitteessa pysymiseen 6 kk:n ja 12 kk:n seurannoissa

Hypoteesi I	Score	df	Sig	R	B	S.E.	Wald	df	Sig
6 kk:n seuranta					-1.3863	.2500	30.7483	1	.0000
SCQ alussa	1.3757	1	.2408	.0000					
SCQ lopussa	.0019	1	.9652	.0000					
SCQ:n muutos hoidossa	1.4506	1	.2284	.0000					
12 kk:n seuranta					-1.5855	.2662	35.4727	1	.0000
SCQ alussa	.0193	1	.8896	.0000					
SCQ lopussa	.4831	1	.4870	.0000					
SCQ:n muutos hoidossa	.2148	1	.6431	.0000					
Hypoteesi II	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)		
6 kk:n seuranta									
SCQ alussa	.0218	.0166	1.7109	1	.1909	.0000	1.0220		
SCQ lopussa	-.0118	.0186	.4027	1	.5257	.0000	.9883		
vakiotermin	-1.7587	1.3958	1.5876	1	.2077				
12 kk:n seuranta									
SCQ alussa	.0031	.0170	.0322	1	.8576	.0000	1.0031		
SCQ lopussa	-.0130	.0187	.4825	1	.4873	.0000	.9871		
vakiotermin	-.7239	1.3866	.2726	1	.6016				

tymisvaiheen odotukset ennakoivan alussa mitattuja paremmin alkoholin käytön rajoittamistavoitteessa pysymistä, eivät kuitenkaan tilastollisesti merkitsevästi (taulukko 6).

Yli kolmannes selviytyi puoli vuotta menettämittä hallintaansa kertaakaan. Parhaiten selviytyttiin ”työhön liittyvien sosiaalisten ongelmien” riskeistä, toiseksi parhaiten ”ulkoisen kontrollin vähenemisestä” ja kolmanneksi ”sosiaalisista jännitteistä”. Vuoden kuluttua jälleen kolmannes selvisi kaikista riskeistä, 12 prosenttia menetti hallinnan kerran pari ja yli puolet useammin. Parhaiten selviytyttiin sosiaalisissa tilanteissa (”sosiaaliset ongelmat työssä”, ”sosiaaliset jännitteet”, ”miellyttävät sosiaaliset tilanteet”). Useimmin hallinta menetettiin ”fyysisissä vaivoissa”, ”juomiskontrollin kokeilussa” sekä ”epämiellyttävissä tilanteissa”.

Kontrollin menetystilanteiden vaihteluväli oli 0–50, keskiarvo oli 6 (sd = 11). Tarkastelussa oli koko aineisto, olettaen vastaamatta jättäneiden menettäneen alkoholin käytön hallintansa kaikissa riskitilanteissa. Aineiston jatkokäsittelyssä tavoitteessa pysyneiksi laskettiin ne, joiden juomisvuorokauden alkoholiannosmäärä ei ylittänyt kohtuukäyttöä.

Hoidon alussa lievemmin alkoholiriippuvaiset odottivat selviytyvänsä riskitilanteista vakavam-

min riippuvaisia paremmin ($r = .36, p < .001$). Yhteys ikään ($r = .30, p < .001$) ja yleiseen pystyvyyssodotukseen ($r = .29, p < .001$) oli positiivinen. Hoidon lopun SCQ:n keskiarvo oli yhteydessä tulovaiheen alkoholiriippuvuuden vaikeuteen negatiivisesti ($r = -.28, p < .001$): mitä lievempi riippuvuus, sitä suuremmat odotukset. SCQ-pistemäärä oli yhteydessä yleiseen pystyvyyssodotukseen (GSE) alussa ($r = .43, p < .001$) ja lopussa ($r = .43, p < .001$). Ne, jotka hoidon alussa ja lopussa uskoivat yleiseen selviytymiseensä, uskoivat selviytyvänsä myös alkoholiriskeistä.

Pystyvyyssodotusten keskiarvo oli puolen vuoden kuluttua 29 (vaihteluväli 14–40, sd = 6). Yli 41-vuotiailla muutos hoidon lopusta, keskiarvo 30, oli melkein merkitsevä ($p < .05$) ja keskipitkävasti alkoholiriippuvaisten muutos (keskiarvo 28 pistettä) merkitsevä hoidon alkuun ($p < .007$) ja loppuun ($p < .003$) verrattuna. Ongelman kestolla tai juomismäärällä ei ollut tähän yhteyttä. Yleistyneet pystyvyyssodotukset heikkenivät puolen vuoden ja vuoden seurantojen välillä ($t = 2,27, df = 44, p = .018$).

Puolen vuoden kuluttua 9 prosenttia ja vuoden kuluttua 4 prosenttia kertoi käyttävänsä alkoholia päivittäin. Raittius- tai kohtuustavoitteessa pysyneitä oli puolen vuoden kuluttua 31 prosenttia, loput 69 prosenttia olivat suurkulut-

tajia. Vuoden kuluttua vastaavat prosenttiluvut olivat 26 ja 74. Vuoden kuluttua viidennes jätti avohoidon käyttämättä. Terveyspalveluita ja psykiatrasta sairaalaa käytettiin enemmän vuoden kuin puolen vuoden kuluttua.

Pohdinta

Tutkimuksella haluttiin selvittää, mitä pystyvyyssodotuksille tapahtuu sairaalahoidossa ja miten ne ovat yhteydessä alkoholin käytön rajoittamistavoitteessa pysymiseen hoidon jälkeen. Tuloksena oli, että potilaiden pystyvyyssodotukset todella vahvistuivat hoidossa. Hoidon aikaisilla odotuksilla ei sen sijaan ollut merkittävää yhteyttä alkoholin käytön rajoittamiseen seurannan aikana. Hypoteesit eivät saaneet odotettua tukea.

Keskimääräistuloksiin nojautuvan voima-analyysin mukainen aineisto jäi ulkoisista syistä liian pieneksi. Mukaan otettiin yhdeksän henkilöä, joilla oli alkoholiriippuvuuden ohella jonkin verran muiden päihteiden käyttöä. Heidät olisi voinut suuremmassa aineistossa karsia otoksesta. Tosin heidän tuloksensa eivät poikenneet muista. Laman lyhyiden hoitoaikojen vuoksi tutkimukseen soveltuvia jäi otoksen ulkopuolelle. Ehkä samoista syistä sairaalahoitoja keskeytettiin. Homogeenisemmän aineiston keräämiseen olisi mennyt ainakin kaksi kertaa pidempi aika. Odottaminen suuremman aineiston keräämiseksi ei ollut käytännössä mahdollista.

Seurantatuloksia on tulkittu konservatiivisesti: puutteellisesti seurantoihin osallistuneet oletettiin epäonnistuneiksi, vaikka vastaamattomuuteen saattoi olla muita syitä. Toisenlainen luokittelu olisi antanut positiivisemmat tulokset. Tuloksiin voi vaikuttaa sekin, ettei ryhmiä toteutettu lama-aikana yhtä tiivistä kuin muulloin, vaikka niiden sisältö pysyi samana. Neljään kyselyyn vastaaminen vuoden sisällä voi heikentää validiteettia, sillä edelliset vastaukset saattoivat vaikuttaa seurantoihin. Potilaiden tavoite-erot, elämäntilanteet ja pitkä seuranta saattoivat vaikuttaa tuloksiin ja vastaajien saattoi olla vaikeaa hahmottaa elämäänsä puolen vuoden jaksoina kyselyiden ohjeista huolimatta. Lyhyempi seuranta-aika olisi ehkä antanut tarkempaa tietoa heti hoidon jälkeen tapahtuvasta alkoholin käyttöön retkahtamisesta.

Hoitoteoriat ja eräät tutkimukset tukevat nyt saatua tulosta hoidon aikaisesta pystyvyyssodotusten muutoksesta (mm. Wilson 1980, 295–296;

Burling & al. 1989; Rychtarick & al. 1992). Muutoksen suuruus heijastaa ehkä hoidon laatua: lyhyenäkin se oli pystyvyyssodotuksiin vaikuttavaa. Käsitys alkoholin käytön hallintamahdollisuuksista vahvistui, mihin liittyy myös sairaalayhteisössä päihteettömänä eläminen. Jos muutos on yhteydessä pystyvyyttä koskevan tietolähteen luotettavuuteen, niin voidaan ajatella, että potilaat luottivat hoitokokemuksiinsa, minkä on todettu vaikuttavan muutokseen tietoa tai sijaiskokemuksia enemmän (Rosentahl & Bandura 1978, 641–642).

Eräät aiemmat tutkimukset tukevat nyt saatua tulosta. Pystyvyyssodotukset eivät ennakoineet selviytymistä (Langenbucher & al. 1996) ja niillä ei ollut yhteyttä juomisen vähentämiseen (Cook & al. 1996). Hoidon päätösvaiheen pystyvyyssodotuksilla ei voitu ennakoida puolen vuoden selviytymistä (Burling & al. 1989). Samaan päädyttiin puolen vuoden ja vuoden seurannoissa (Rychtarick & al. 1992). Seurannoissa pystyvyyssodotuksilla oli yhteys selviytymiseen puoli vuotta, mutta ei enää 7–12 kuukauden jälkeen (McKay & al. 1993). Vastaava ilmiö havaittiin tässä tutkimuksessa puolen vuoden ja vuoden seurannoissa.

Hoidon päättymisvaiheen odotukset ennakoivat alkoholin käyttöä puolen vuoden seurannassa (Sitharthan & Kavanagh 1990). Sama havaittiin kolmen kuukauden seurannassa: jatkohoidosta hyötyivät eniten ne, joiden pystyvyyssodotukset olivat hoidon päättyessä heikot (Goldbeck & al. 1997). Tämän tutkimuksen vuoden seurannassa vastaavaa ei havaittu.

Aiemmin selviytymiseen liittyviksi tekijöiksi on havaittu hoitoa edeltänyt alkoholin kulutus (Solomon & Annis 1990), alkoholin käyttötiheys (Saarnio & al. 1998) ja taustalla olevan riippuvuuden vakavuus (Sitharthan & Kavanaugh 1990; Langenbucher & al. 1996) sekä alkoholin vaikutuksiin liittyvät odotukset, muutosmotivaatio, selviytymiskeinojen hallinta, juomishimon voimakkuus, mieliala ja käsitys alkoholismista sairautena (Miller 1996). Näitä tekijöitä ei tutkimuksessa voitu tarkastella, vaikka niillä saattoi olla yhteyttä tavoitteissa pysymiseen. Selviytymistä parantavat jatkohoito (McKay & al. 1993), toimivat sosiaaliset verkostot (Brown & al. 1995; Saarnio & al. 1998), lasten kanssa asuminen ja AA:n kokouksiin osallistuminen (Koski-Jännes 1992; Holmberg 1995). Pystyvyyssodotus voi toimia hoitoa ja seurantatuloksia välittävänä tekijänä (Allsop & al. 2000).

Sairaalahoidolle on myönteistä, että pystyvyysodotukset vahvistuvat hoidon aikana. Yleistyneiden pystyvyysodotusten merkityksellisyys viittaa monipuolisten, ihmisen kokonaisuutena huomioon ottavien hoito-ohjelmien hyödyllisyyteen: päihteiden käytön hallinnan odotusten vahvistumisen ohella tarvitaan yleisesti omaan elämään vaikuttamiseen liittyvää pystyvyysodotusten vahvistumista.

Hoidosta kotiutuvat lipsuvat usein päihteiden käyttöön, mikä voi paradoksaalisesti selkiyttää tavoitteita selviytymishaasteiden konkretisoituessa. Avohoidossa voitaisiin ehkä nykyistä enemmän tukea potilaiden tavoitteisiin, toimintaan, selviytymiseen ja toipumiseen liittyviä pystyvyysodotuksia (Schwarzer 1999) itsenäilyyn ja tavoitteisiin liittyvien ongelmien ilmetessä. Muutosprosessin vaikein ja mahdollisesti konkreettisempia suunnitelmia edellyttävä vaihe saattaa olla erityisesti päätöksen ja toteutuksen välillä.

Päihteiden käytön äskettäin lopettaneiden kognitiivinen vastaanotto- ja prosessointikyky ei yleensä ole hoitosisällön omaksumiseen nähden parhaimmillaan. Osa asiakkaista saattaisi siksi hyötyä pitemmästä sairaalahoidosta. Yksilöllisempi asiakkaan päihteistä vieroittautumisen – ja muutosprosessin vaiheen huomioon ottaminen hoitosuunnitelman lähtökohdina saattaisi parantaa tuloksia. Muutosprosessin myöhemmät vaiheet retkahduksineen toteutuvat suureksi osaksi sairaalahoidon jälkeen ja ovat erityisesti avohoidon haaste.

Jatkohoitoon hakeutumattomuus on useimmille riski. Sairaalassa alkoholin käytön hallinta on helppoa, mutta ongelmia tulee konkreettisissa riskitilanteissa. Voidaankin kysyä, kiinnitetäänkö päihdehoidossa vieläkin riittävästi huomiota laitosten- ja avohoidon jatkuvuuteen ja yhteistyöhön vai mielletäänkö ne edelleen erillisiksi ”moduuleiksi”? Siirtyminen sairaalan ulkoisesta alkoholin käytön kontrollista sisäiseen ei ole ongelmatonta. Tukea tarvittaisiin erityisesti kotiuduttaessa ja elä-

män kriisitilanteissa, joissa päihdeongelmaiset jäävät usein yksin tai hoitoon pääsy on vaikeaa.

Stressitilanteissa retkahdusta ennakoivia tekijöitä on heikkojen pystyvyysodotusten ohella selviytymiskeinojen ja sosiaalisen tuen puute. Stressin hallinnan opetus (Brown & al. 1995; Noone & al. 1999; Skutle 1999), sosiaaliset tukiverkot ja pystyvyysodotusten tukeminen parantaisivat vaikeista elämäntilanteista selviytymistä. Päihdeongelmaiset ovat usein työttömiä ja yksin eläviä, eikä heillä ole mielekkäitä päihteiden käytön rajoittamisen kontrolli- ja tukiverkostoja. Siksi niiden rakentaminen jo hoidon aikana olisi tärkeää.

Jos hoitotuloksia halutaan parantaa, kannattaisi samaan hoitomenetelmään perustuvaa avo- ja laitoshoidoa jaksottaa ja yhdistää. Pitkäjänteisyys loisi edellytyksiä päihteiden käytön hallintaan perustuvan elämäntavan vakiinnuttamiselle. ”Yhdistelmähoitoa” kannattaisi ammatillisena sosiaalisena tukena jatkaa niin kauan, että potilaan selviytymistä koskevat pystyvyysodotukset vahvistuvat riittävästi.

Sekä alkoholi- että huumeongelmaisten hoidon yhteyttä pystyvyysodotusten muutokseen kannattaisi tutkia. Sillä voi olla kansanterveydellistäkin merkitystä: Pystyvyysodotusten vahvistuminen voi ilmetä rohkaistumisena vastuun ottoon omasta elämästä, hoitoon sitoutumisena tai työelämään ja koulutukseen hakeutumisenä. Olisi myös hyvä selvittää, millaiset kokemukset vahvistavat pystyvyyden tunnetta ja millaisissa tilanteissa tarvittaisiin lisätukea.

Erityisesti kannattaisi tutkia pystyvyysodotusten heikentymistä noin puolen vuoden kuluessa hoidon päättymisestä. Jatkohoidon määrän, laadun ja jatkuvuuden merkitystä kannattaisi myös tutkia. Tähän liittyy monia kysymyksiä: mm. miten laitos- ja avohoito sopivat yhteen, miten koetaan siirtyminen yhdestä hoidon viitekehyksestä toiseen, mitä seurauksia potilaalle on siitä, ettei hän hakeudu jatkohoitoon, ja miten erilaiset potilasryhmät ja hoito-ohjelmat sopivat yhteen?

KIRJALLISUUS

- ALLSOP, STEVE & SAUNDERS, BILL & PHILLIPS, MIKE: The process of relapse in severely dependent male problem drinkers. *Addiction* 95 (2000): 1, 95–106
- AMODO, MARYANN & KURTZ, NORMAN: Cognitive Processes and Abstinence in a Treated Alcoholic Population. *The International Journal of the Addictions* 25 (1990): 9, 983–1009

- ANNIS, HELEN M.: *Situational Confidence Questionnaire*. Ontario, Canada: Addiction Research Foundation, 1982
- ANNIS, HELEN M. & MARTIN, GRAHAM J.: *Situational Confidence Questionnaire (SCQ-39). User's Guide*. Toronto: Addiction Research Foundation, 1988
- BANDURA, ALBERT: *Social foundations of thought and*

- action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1986
- BROWN, SANDRA A. & VIK, PETER W. & PATTERSON, THOMAS L. & GRANT, IGOR & SCHUCKIT, MARC A.: Stress, Vulnerability and Adult Alcohol Relapse. *Journal of Studies on Alcohol* 56 (1995): 5, 538–545
- BURLING, THOMAS A. & REILLY, PATRICK M. & MOLTZEN, JUDITH O. & ZIFF, DANIEL C.: Self-Efficacy and Relapse among Inpatient Drug and Alcohol Abusers: A Predictor of Outcome. *Journal of Studies on Alcohol* 50 (1989): 4, 354–360
- COOK, ROGER F. & BACK, ANITA S. & TRUDEAU, JAMES: Preventing Alcohol Use Problems among Blue-Collar Workers: A Field Test of the *Working People* Program. *Substance Use and Misuse* 31 (1996): 3, 255–275
- DICLEMENTE, CARLO C. & CARBONARI, JOSEPH P. & MONTGOMERY, ROSARIO P. G. & HUGHES, SHERYL O.: The Alcohol Abstinence Self-Efficacy Scale. *Journal of Studies on Alcohol* 55 (1994): 2, 141–148
- DUODECIM: Kliiniset lääketutkimukset 10.–11.5.1994-seminaarissa Tuusulassa jaettu kirjallinen materiaali, voima-analyysi
- EASTMAN, CLIVE & MARZILLIER, JOHN S.: Theoretical and methodological difficulties in Bandura's self-efficacy theory. *Cognitive Therapy and Research* 8 (1984), 213–229
- GOLDBECK, RAINER & MYATT, PAUL & AITCHISON, TOM: End-of-treatment self-efficacy: a predictor of abstinence. *Addiction* 92 (1997): 3, 313–324
- GREENFIELD, SHELLY F. & HUFFORD, MICHAEL R. & VAGGE, LISA M. & MUENZ, LARRY R. & COSTELLO, MARGARET E. & WEISS, ROGER D.: The Relationship of Self-Efficacy Expectancies to Relapse among Alcohol Dependent Men and Women: A Prospective Study. *Journal of Studies on Alcohol* 61 (2000): 4, 345–351
- HOLMBERG, NILS: Identifikationsprocesser och behandling av alkoholproblem. Helsingin yliopiston sosiaalipsykologian laitoksen tutkimuksia 1/1995. Helsinki 1995
- HÄRKÄPÄÄ, KRISTIINA: Optimismi, kompetenssi ja selviytymiskeinot. Käsitteiden ja empirian tarkastelua kuntoutuksen näkökulmasta. Työselosteita 11/1995. Kuntoutussäätiö, Malminkartanon Kuntoutuskeskus 1995
- JÄRVENPÄÄN SOSIAALISAIRAALAN ESITE. Strukturoitu yhteisöhoito, 1994
- KALLIO, TARJA: Alkoholien käytön hallittavuuden käsitys: Alkoholiongelmaisten laitoshoidojakson aikana tapahtuvan muutoksen tarkastelua ”Drinking related locus of control” -mittarilla. Pro gradu -tutkielma. Yleislääketieteen ja perusterveydenhuollon laitos 11/1989. Helsinki: Helsingin yliopisto, 1989
- KOSKI-JÄNNES, ANJA: Alcohol Addiction and Self-Regulation. A Controlled Trial of a Relapse Prevention Program for Finnish Inpatient Alcoholics. The Finnish Foundation for Alcohol Studies, vol. 41. Helsinki 1992
- KOSKI-JÄNNES, ANJA & JOHANSSON, JAN: Mihin Suo-
- messa retkahdetaan? *Alkoholipolitiikka* 53 (1988): 3, 122–131
- LANGENBUCHER, JAMES & SULESUND, DORTES & CHUNG, TAMMY & MORGENSTERN, JAMES: Illness severity and self-efficacy as course predictors of DSM-IV alcohol dependence in multisite clinical sample. *Addictive Behaviors* 21 (1996), 543–553
- LONG, CLIVE G. & HOLLIN, CLIVE R. & WILLIAMS, MARTIN J.: Self-Efficacy, Outcome Expectations and Fantasies as Predictors of Alcoholics' Post-treatment Drinking. *Substance Use and Misuse* 33 (1998): 12, 2383–23402
- MARLATT, G. ALLAN & GORDON, J. R.: Relapse prevention. *Maintenance Strategies in the Treatment of Addictive Behaviors*. London: The Guilford Press, 1985
- MCKAY, JAMES R.: Studies of Factors in Relapse to Alcohol, Drug and Nicotine Use: A Critical Review of Methodologies and Findings. *Journal of Studies on Alcohol* 60 (1999), 566–576
- MCKAY, JAMES R. & MAISTO, STEPHEN A. & O'FARRELL, TIMOTHY J.: End-of-Treatment Self-Efficacy, Aftercare, and Drinking Outcomes of Alcoholic Men. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 17 (September/October 1993), 1078–1083
- MCLELLAN, A. THOMAS: 'Psychiatric Severity' as a Predictor of Outcome from Substance Abuse Treatments. In: Myer, R. (ed.): *Psychopathology and Addictive Disorders*. New York: The Guilford Press, 1986
- MCLELLAN A. THOMAS & LUBORSKY, LESTER & WOODY, G. E. & O'BRIEN, CHARLES P. & DRULEY, K.: Predicting Response to Alcohol and Drug Abuse Treatments. Role of Psychiatric Severity. *Archives of General Psychiatry* 40 (1983), 620–625
- MERCIER, CÉLINE & BROCHU, SERGE & GIRARD, MICHEL & GRAVEL, JACQUELINE & OUELLET, ROCH & PARÉ, RODRIQUE: Profiles of Alcoholics According to the SCL-90-R: A Confirmative Study. *International Journal of Addictions* 27 (1992): 11, 1267–1282
- MILLER, PETER J. & ROSS, S. M. & EMERSON, R. Y. & TODT, E. H.: Self-Efficacy in Alcoholics: Clinical Validation of the Situational Confidence Questionnaire. *Addictive Behaviors* 14 (1989), 217–224
- MILLER, WILLIAM R. & WESTERBERG, VERNER S. & HARRIS, RICHARD J. & TONIGAN, SCOTT J.: What predicts relapse? Prospective testing of antecedent models. *Addiction* 91 (1996): Suppl., 155–172
- NOONE, MATTHEW & DUA, JAGDISH & MARKHAM, ROSLYN: Stress, cognitive factors, and coping resources as predictors of relapse in alcoholics. *Addictive Behaviors* 24 (1999), 687–693
- OEI, TIAN P. & BURROW, TAMARA: Alcohol Expectancy and Drinking Refusal Self-Efficacy: A Test of Specificity Theory. *Addictive Behaviors* 25 (2000): 4, 499–507
- ROSENTAHL, T. L. & BANDURA, ALBERT: Psychological Modelling: Theory and Practice. In: Garfield, S. L. & Bergin, A.: *Handbook of psychotherapy and behaviour change*. An empirical analysis. New York:

- John Wiley & Sons, 1978
- RYCHTARIK, ROBERT G. & PRUE, DONALD M. & RAPP, S. R. & KING, A. C.: Self-Efficacy, Aftercare and Relapse in a Treatment Program for Alcoholics. *Journal of Studies on Alcohol* 53 (1992): 5, 435–440
- SAARNIO, PEKKA & TOLONEN, MARJO & HEIKKILÄ, KATJA & KANGASSALO, SANNA & MÄKELÄINEN, MARJA-LEENA & NIITTY-UOTILA, PÄIVI & VILENIUS, LAURA & VIRTANEN, KRISTA: Päihdeongelmaisten selviytyminen hoidon jälkeen. *Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti* 35 (1998): 4, 207–219
- SALTZER, ELEANOR B.: The relationship of personal efficacy beliefs to behaviour. *British Journal of Social Psychology* 21 (1982), 213–221
- SANDAHL, CHRISTER & LINDBERG, STAFFAN & RÖNNBERG, STEN: Efficacy expectations among alcohol-dependent patients – a Swedish version of the Situational Confidence Questionnaire. *Alcohol and Alcoholism* 25 (1990): 1, 67–73
- SCHWARZER, RALF: Self-Regulatory Processes in the Adoption and Maintenance of Health Behaviors. The Role of Optimism, Goals, and Threats. *Journal of Health Psychology* 4 (1999): 2, 115–127
- SCHWARZER, RALF: Measurement of Perceived Self-Efficacy. *Psychometric Scales for Cross-Cultural Research*. Forschung an der Freien Universität Berlin, 1993
- SILLANAUKKEE, PEKKA: Hallittua juomista. Helsinki: Oy Alko Ab, Biolääketieteen osasto ja Alkoholipoliittinen suunnittelu- ja tiedotusosasto, 1990
- SITHARTAN, T. & KAVANAGH, D. J.: Role of self-efficacy in predicting outcomes from a programme for controlled drinking. *Drug and Alcohol Dependence* 27 (1990), 87–94
- SKINNER, HARVEY A. & HORN, JOHN L.: *Alcohol Dependence Scale. User's Guide*. Toronto: Addiction Research Foundation, 1984
- SKUTLE, ARVID: Association between gender and marital status and confidence in remaining abstinent among alcohol abusers in treatment. *Addiction* 94 (1999): 8, 1219–1225
- SOLOMON, KAREN E. & ANNIS, HELEN M.: Outcome and efficacy expectancy in the prediction of post-treatment drinking behaviour. *British Journal of Addiction* 85 (1990), 659–665
- WILSON, T. G.: Toward Specifying the "Non-Specific" Factors in Behaviour Therapy. A Social-Learning Analysis. In: Mahoney, Michael J. (ed.): *Psychotherapy Process*. Current Issues and Future Directions. New York: Plenum Press, 1980.

ENGLISH SUMMARY

Tarja Kallio: Self-efficacy, treatment and drinking control (Pystyvyyssodotukset, hoito ja alkoholin käytön hallinta)

Cognitive-behavioural programmes have long been used in the treatment of alcoholics. In spite of the broad agreement on the importance of the concept, there is no earlier research in Finland into the self-efficacy of people with alcohol problems.

The aim of this study was to open up new insights into the treatment of substance abusers. Its specific concerns were with the connections of self-efficacy and post-treatment substance use of patients treated with cognitive-behavioural group therapy, and relapse-risk situations of Finnish substance abusers.

Patients (n = 100) of the Järvenpää Addiction Hospital were interviewed at the beginning and at the end of their in-patient treatment with SCQ, GSE and ADS.

Follow-up information was gathered 6 and 12 months later by postal questionnaire. Percentage tables, correlations, logistic regressions and t-tests were used in the statistical analysis of the data.

The results showed that patients' drinking-related self-efficacy and general self-efficacy improved significantly during treatment. No connection was seen between drinking-related self-efficacy and post-treatment substance abuse either at the beginning or at the end of treatment. The implications to treatment programmes are discussed.

KEY WORDS

Alcohol problems, addiction treatment, cognitive-behavioural treatment, self-efficacy, drinking control, Finland

Toimeentulotuki ja työnteon kannustavuus

ANTTI PARPO

Tavoitteena tulonsiirtojen kannustavuus

Kannattaako sosiaaliturvasta toimeentulonsa saavan työttömän vastaanottaa työtä? Kysymys on hiertänyt viime vuosina hyvinvointivaltion puolustajia, vastustajia, poliitikkoja ja tutkijoita. Tulonsiirtojärjestelmän kannustinongelmien esiintuomiseksi on esitetty kärjistettyjä selvityksiä sosiaaliturvan passivoivista piirteistä (Virén 1994). Toisaalta on myös kritisoitu kannustinloukkukeskustelua ja katsottu, että köyhyyden ehkäisy on jäänyt sosiaaliturvan tavoitteena paitsioon (Rönkkö 1996).

Tulkinat kannustimista ovat pääosin tuottaneet kuvan työnteon kannustamattomasta tulonsiirtojärjestelmästä, joka vähentää työttömän halua vastaanottaa työtä (Virén 1994; Kannustinloukkutyöryhmä 1996). Kannustinloukkukeskustelu on kytkettävissä ideologisesti uusliberalistiseen hyvinvointivaltion kritiikkiin, jossa korostetaan erityisesti työn ensisijaisuutta suhteessa sosiaaliturvaan sekä yksilön vastuuta omasta hyvinvoinnistaan. Uusliberaalinen ajatussuunta vahvistui ensin Isossa-Britanniassa ja Yhdysvalloissa, mutta pienin askelin myös muissa länsimaissa 1980- ja 1990-luvun aikana (Gordon & Townsend 2000). Puhtaana liberalistisena suuntauksena muutosta ei voida kuitenkaan pitää, vaan mukana on myös konservatiivisia painotuksia. Ne ovat näkyneet esimerkiksi perheiden vastuun ja merkityksen sekä enemmistön moraalikäsitteiden korostamisena (Pierson 1991). Suomessa tätä enemmistön moraalikäsitteistä edustavat muun muassa yksilöllisten oikeuksien ja velvollisuuksien tasapainon korostaminen sekä työnteon ensisijaisuuden painottaminen suhteessa sosiaaliturvaan (Somera-toimikunta 2002). Paitsi, että tämä liberaalien ja konservatiivien uusoikeistolainen suuntaus on heijastunut Suomen sosiaalipo-

liittiseen keskusteluun, on se näkynyt myös puolueiden – jopa osin vasemmistopuolueiden – poliittisissa tavoitteissa ja politiikan valinnoissa. Tämä on näkynyt esimerkiksi tavoitteissa ja toteutustavoissa, joissa lähtökohtana on parantaa sosiaaliturvan kannustavuutta (ks. Virén 1994; Paa-vo Lipposen I ja II hallituksen hallitusohjelmat; Somera-toimikunta 2002).

Pelkästään ideologisena muutoksena ei hyvinvointivaltion kehitystä voida pitää. Kyse on myös 1990-luvun taantumasta sekä räjähdysmäisesti kasvaneesta ja korkealla pysyneestä sekä pitkittyneestä työttömyydestä. Työttömyyden kehitys on heijastunut myös toimeentulotuen saajien määrään. Toimeentulotuen piiriin on 1990-luvun aikana tullut yhä useampi kotitalous. Samanaikaisesti toimeentulotuen asiakkuus yleisesti pitkittyi (Gissler & Mattila 2000). Työttömyydestä aiheutuneet kustannukset aiheuttivat paineita julkisten menojen supistamiseen, ja päätöksiä hyvinvointivaltion kehittämisestä ja sosiaaliturvasta sekä verotuksesta tehtiin tiukkojen taloudellisten reuna-ehdojen vallitessa. Tavoitteena olivat työttömyyden pienentäminen ja julkisen talouden tasa-painottaminen (Kiander & Vartia 1998; Työmarkkinoilta syrjäytyminen ..., 2001).

Käytännössä tulonsiirtojärjestelmän kannustinloukkuongelmaa ratkomaan perustettiin vuonna 1995 kannustinloukkutyöryhmä. Ryhmä esitti parannusehdotuksia tulonsiirtojärjestelmän kannustimien lisäämiseksi; nämä ehdotukset sittemmin osittain toteutettiin (Kannustinloukkutyöryhmä 1996.) Lisäksi muilla yksittäisillä sosiaaliturvaan tehdyillä muutoksilla on edistetty sosiaaliturvan kannustavuuden tavoitteita. Kun tarkastellaan niitä toimenpiteitä, joita tulonsiirtojärjestelmään on tehty 1990-luvun aikana, ovat toimenpiteet olleet pääosin sosiaaliturvaa heikentäviä. Tämä on näkynyt muun muassa työttö-

myydyssä saantiehtojen kiristämisenä, vuosittaisten tasokorotusten tekemättä jättämisenä ja työstä kieltäytymisestä aiheutuvien sanktioiden kovenemisena. Myös asumistuen taso on reaalisesti laskenut. Toimeentulotuessa otettiin niin ikään käyttöön sanktiot työstä kieltäytymisestä. Ansiotulojen verotuksessa tavoitteeksi asetettiin 1990-luvun veronkorotusten jälkeen verotuksen keventäminen. Verotuksen keventämisessä on osin onnistuttu, sillä on arvioitu, että ansiotulojen verotus on jokseenkin samalla tasolla kuin ennen 1990-luvun alun veronkorotuksia (Kurjenoja 2001). Toisin kuin sosiaaliturvaan tehdyt heikennykset on verotuksen keventäminen lisännyt kotitalouksien käytettävissä olevien tulojen määrää.

Viime vuosikymmenellä tehdyt muutokset ovat lieventäneet tulonsiirtojärjestelmän synnyttämiä kannustinloukkuja, mutta samanaikaisesti myös heikentäneet sosiaaliturvan varassa elävien taloudellista hyvinvointia suhteessa muihin tulonsaajiin. On myös osoitettu, että yhä edelleen tulonsiirtojärjestelmässä on piirteitä, jotka eivät kannusta ainakaan lyhyellä aikavälillä vastaanottamaan työtä (Parpo 2001; Asumistuen ..., 2001).

Sosiaaliturvan tavoitteiden mukainen uusien tulonsiirtoihin tehty toimenpide on lakikokeilu toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta. Laki on voimassa 1.4.2002–31.3.2005. Tässä artikkelissa arvioidaan toimeentulotuen etuoikeutetun tulon vaikutuksia kotitalouksien tuloihin ja ennen kaikkea työntöön kannustavuuteen. Tarkemmin selvitetään lakikokeilun vaikutuksia perhetyyppittäin ja osin myös sukupuolten tasa-arvon näkökulmasta. Artikkelissa selvitetään Kelan ja Stakesin yhdistettyihin rekisteritietoihin perustuen toimeentulotukea saavien kotitalouksien tyypillisimmät muut sosiaaliturvaetuudet ja muodostetaan niiden perusteella esimerkkilaskelmia kuvaamaan tulonsiirtojen ja työllistymisen kytköksiä. Ennen varsinaista artikkelin tulososaa selvitetään lyhyesti toimeentulotuen tavoitteet, toimeentulotuen kannustimissa ilmenneet ongelmat sekä toimeentulotuen etuoikeutetun tulon periaatteet.

Kannustamaton toimeentulotuki kannustamaan

Syyt tulonsiirtojärjestelmän synnyttämiin tuloloukkuihin ovat useimmissa tapauksissa yksittäisten etuuksien, verojen tai maksujen päällekkäisyyksissä. Tuloloukut syntyvät, kun ansiotulojen

lisäys vähentää samanaikaisesti usean sosiaaliturvaetuuden määrää sekä kasvattaa maksettavia veroja tai tuloista riippuvia palvelumaksuja. Saa- duista tulonsiirroista useimmiten tuloloukkujen syynä ovat työttömyys- ja sosiaaliturva- etuudet, yleinen asumistuki ja toimeentulotuki (Parpo 2001). Toimeentulotuen merkitys viimesijaisena tukimuotona on 1990-luvulla korostunut pienituloisten kotitalouksien tulonmuodostuksessa samaan aikaan, kun työttömyys on kasvanut ja ensisijaista sosiaaliturvaa on heikennetty.

Toimeentulotuki on viimesijainen etuus, jolla on tavoiteltu ensisijaisesti köyhyyden estämisen tavoitetta, ja tavoitteet sosiaaliturvan kannustimista ovat olleet toissijaisia. Tämä on näkynyt toimeentulotuessa ansiotulojen erittäin kireänä huomioon ottamisena; jokainen ansaittu käteen jäävä lisätulo on vähentänyt toimeentulotukea samansuuruisesti. Toimeentulotukiasiakkaalla ei ole ollut ainakaan lyhyellä aikavälillä taloudellisia kannustimia vastaanottaa pienipalkkaista työtä. Toimeentulotukea onkin pidetty yhtenä merkittävänä kannustinloukkuna synnyttävänä etuutena (Arajarvi 1997; Parpo 2001). Myös kansainvälisesti tarkasteltuna tulojen huomioon ottaminen toimeentulotuessa on ollut Suomessa kireää. Muun muassa Tanskassa ja Saksassa osa työtuloista on jätetty toimeentulotuen myöntämisen yhteydessä huomioimatta (Heikkilä 2001). Niin ikään Yhdysvalloissa ja Isossa-Britanniassa toimeentulotuen saajat ovat hyötäneet taloudellisesti omaehtoisesti hankituista työtuloistaan (OECD 2002).

Lainsäädännön mukaan toimeentulotuen taroituksena on ensisijaisesti turvata jokaiselle vähintään välttämätön toimeentulo ja edistää itse- näistä selviytymistä. Toimeentulotukea maksetaan tarveharkintaisesti sellaisille kotitalouksille, joiden muut tulot eivät riitä kattamaan kotitalouden tarpeen mukaisia menoja. Tavoitteena on turvata kotitalouksille ihmisarvoinen elämä ja edistää henkilön ja perheen sosiaalista turvallisuutta ja estää syrjäytymistä. Huhtikuussa 2001 voimaan tulleen ehkäisevän toimeentulotuen tavoitteena on lisäksi ehkäistä pitkäaikaista riippuvuutta toimeentulotuesta. Tässä tarkoituksessa toimeentulotukea voidaan myöntää muun muassa toimeentulotukiasiakkaan aktivoitumista tukeviin toimenpiteisiin. (L toimeentulotuesta 1997/1412 & 923/2000.) Myönnettävän toimeentulotuen taso perustuu toimeentulotukilaskelmaan, jossa on määritelty toimeentulolle perusmäärä, johon eri-

suuruiset kotitaloudet ovat oikeutettuja. Tämän lisäksi on mahdollista maksaa tarveharkintaisesti toimeentulotukea perheen erityistarpeisiin. (L toimeentulotuesta 1997/1412.)

Laki toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta on uudistus, jonka tavoitteena on lisätä toimeentulotuen kannustavuutta (L toimeentulotuesta 1410/2001). Laki toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta on jatkoa sosiaaliturvaetuksiin tehtyjen toimenpiteiden kannustavuuden pyrkimyksille, mutta toteutettu tapa poikkeaa 1990-luvun yleisestä linjasta. Etuoikeutetun tulon käyttöönotto toimeentulotuksessa ei heikennä pienituloisten taloudellista asemaa vaan päinvastoin tuottaa taloudellisia positiivisia kannustimia ottaa vastaan pienipalkkaista työtä. Kuvaannollisesti kepin sijasta etuoikeutetussa tulossa käytetään porkkanaa. Etuoikeutetun tulon periaatteena on, että vähintään 20 prosenttia, mutta enintään 100 euroa ansiotuloista jätetään toimeentulotuen myöntämisen yhteydessä huomioimatta. Etuoikeutettu tulo on kotitalouskohtainen. Vastine laille löytyy toimeentulotuen historiasta. Esimerkiksi vuoden 1956 Helsingin huoltotoimen toimitusjohtajan Toivo Horstilan kiertokirjeessä kuvataan köyhäinhoidon etuoikeutetun tulon periaatteita; siinä osa köyhäinhoitoa saavan omista tuloista jätettiin köyhäinhoitoa myönnettäessä huomioimatta (Horstila 1956).

Vuonna 2002 voimaan tulleen toimeentulotuen etuoikeutetun tulon tavoitteena on, että toimeentulotuen saajien lisääntynyt työnteon kannattavuus näkyy myös työllistymisen parantumisena ja toimeentulotukiasiakkaiden määrän laskuna. Lain valmistelusta kävi myös ilmi, että osittainen tulojen huomioimatta jättäminen saattaa lisätä toimeentulotukeen oikeutettujen määrää. Näin siksi, että uudelleen etuoikeutetulla tulolla määriteltä kotitalouden tulotaso alittaa toimeentulotuen perusosan normin. Myös sellaisilla kotitalouksilla, joille toimeentulotukea maksetaan tiukkaa tuloharkintaa soveltaen jo olemassa olevien työ-/yrittäjätulojen lisäksi, nousee toimeentulotuki lievemmän tuloharkinnan takia. (HE 155/2001.)

Sosiaaliturvaetuksien päällekkäisyydet

Jotta nähdään, miten etuoikeutettu tulo vaikuttaa kotitalouksien tulomuodostukseen ja miten se lisää työnteon taloudellisia kannustimia, kuvataan

artikkelissa esimerkkiperhelaskelmien avulla erilaisten toimeentulotukea saavien kotitalouksien tulomuodostusta. Esimerkkiperhelaskelmat ovat fiktiivisiä todellisuutta jäljitteleviä laskelmia, joiden tuloksia ei sellaisenaan voida yleistää väestöön. Tukena esimerkkiperheiden valinnassa hyödynnetään Stakesin toimeentulotukirekisterin sekä Kansaneläkelaitoksen yhdistettyjä rekisteritietoja vuodelta 2000. Rekistereistä ilmenee muun muassa toimeentulotuen, työmarkkinatuen ja yleisen asumistuen saajien määrät marraskuussa 2000. Näitä tietoja käytetään selvittämään, kuinka usein toimeentulotukea saavien kotitalouksien tulot muodostuvat monista samaan aikaan saaduista sosiaaliturvaetuksista. Tarkastelu on perusteltua, sillä useimmiten kannustinloukkujen on todettu syntyvän useammasta kuin yhdestä tulonsiirrosta (Kannustinloukkutyöryhmä 1996; Niinivaara 1999). Rekisteritietojen poikkileikkausasetelman takia tuloksissa painottuu pitkäikäisten asiakkaiden määrä. Joukossa on lyhyen aikaa etuutta saaneita vähemmän kuin jo pitkään etuutta saaneita (vrt. Haapola 1997).

Toimeentulotuen saajia oli marraskuussa vuonna 2000 yhteensä 113 304 kotitaloutta. Yleisimmin toimeentulotukea saivat yksin asuvat, joita oli 64 prosenttia kaikista toimeentulotuen asiakkaita. Yksinhuoltajia ja parisuhteessa eläviä lapsiperheitä oli toimeentulotuen saajista 12–13 prosenttia ja lapsettomia pareja 11 prosenttia. Todettakoon, että yksinhuoltajien määrä koko väestöstä on selvästi parisuhteessa eläviä pienempi. Täten yksinhuoltajista saa toimeentulotukea selvästi suurempi osuus kuin parisuhteessa elävistä (taulukko 1).

Toimeentulotukea maksetaan yleisesti samanaikaisesti muiden tukien kanssa (taulukko 2). Kyse on sosiaaliturvan päällekkäisyyksistä ja ennen kaikkea ensisijaisen syyperusteisten etuuksien riittämättömyydestä. Toimeentulotukea käytetään kattamaan ne kotitalouksien kulut, joita ei kyetä muun muassa työttömyysturvalla ja asumistuella kattamaan. Toimeentulotuen ja muiden etuuksien päällekkäinen saanti viittaa kannustinloukkujen olemassaoloon ja luo yleistettävän kuvan toimeentulotukea saavien eri perhetyyppien tulomuodostuksesta.

Selvästi yleisimmin toimeentulotukiasiakkaiden sosiaaliturvasta saatavat tulot muodostuvat pelkästään yleisestä asumistuesta ja työttömyysturvan perusturvasta eli työmarkkinatuesta tai työttömyysturvan peruspäivärahasta. Tulojen muodos-

Taulukko 1. Marraskuussa 2000 toimeentulotukea saaneet kotitaloudet perhetyypin mukaan

	Yksin asuvat	Yksinhuoltajat	Pari, ei lapsia	Pari ja lapsia	Yhteensä
lkm	72 214	13 919	12 246	14 925	113 304
%	63,7	12,3	10,8	13,2	100,0

Kotona vanhempiensa luona asuvat yli 18-vuotiaat toimeentulotuen saajat (n. 1 350 kotitaloutta) on poistettu aineistosta. Toimeentulotuen rekisteröintikäytännössä tällaiset henkilöt merkitään yksin asuviksi.

Taulukko 2. Marraskuussa 2000 päällekkäisiä sosiaaliturvatuksia saaneet toimeentulotuen asiakaskotitaloudet

	Yksin asuva		Yksinhuoltaja		Pari, ei lapsia		Pari ja lapsia		Yhteensä	
	lkm	% kaikista	lkm	% kaikista	lkm	% kaikista	lkm	% kaikista	lkm	% kaikista
Kaikki toimeentulotuen saajat (lkm)	72 214		13 919		12 246		14 925		113 304	
Toimeentulotuki ja työttömyysturva	7 506	10,4	482	3,5	1 456	11,9	999	6,7	10 443	9,2
Toimeentulotuki ja yleinen asumistuki	9 184	12,7	3 314	23,8	1 443	11,8	1 320	8,8	15 262	13,5
Toimeentulotuki, työttömyysturva ja yleinen asumistuki	27 672	38,3	4 621	33,2	3 697	30,2	3 819	25,6	39 809	35,1

Päällekkäiset etuudet on määritelty taulukossa siten, että kotitalous saa vain kyseisiä mainittuja etuuksia, ei rekisterissä olleita muita etuuksia, joita ovat eläkkeet, sairauspäiväraha, kuntoutuspäiväraha, yhdistelmäetuki, kotouttamistuki, äitiysraha sekä kotihoidon tuki.

tuminen vain toimeentulotuesta ja työttömyysturvasta tai toimeentulotuesta ja asumistuesta on harvinaisempaa kun näiden kolmen etuuden samanaikainen saanti. Asumistuen ja perhe-etuuksien lisänä tai asumistuen ja sairauspäivärahojen ja eläkkeiden lisänä toimeentulotukea maksetaan harvoin¹. Perhe-etuudet, sairauspäivärahat sekä eläkkeet eivät myöskään ole kannustinloukkujen tarkastelussa relevantteja etuuksia. Niiden perimmäiset funktiot eivät liity työttömyyden ja työllistymisen kytköksiin².

Eri perhetyypeissä sosiaaliturvan päällekkäisyys-

¹ Yleistä asumistukea, kotihoidon tukea tai äitiyspäivärahaa marraskuussa saaneita oli yhteensä 6 892 toimeentulotuen asiakaskotitaloutta. Marraskuussa eläkkeen saajien asumistukea ja eläkettä sai 8 093 toimeentulotuen asiakaskotitaloutta. Sairauspäivärahaa ja yleistä asumistukea sai marraskuussa 3 093 toimeentulotuen asiakaskotitaloutta. Tässä esitetyissä tuloksissa kotitaloudet voivat saada myös muita etuuksia.

² Lasten kunnallisia päivähoitomaksuja pidettiin 1990-luvulla merkittävänä kannustinloukkuna synnyttävinä maksuina. Myös kotihoidon tuen hoitolisässä on piirteitä, jotka voidaan kytkeä keskusteluun sosiaaliturvan kannustavuudesta. Nykyisin päivähoitomaksujen tai kotihoidon tuen merkitystä kannustinloukkujen muodostumisessa voidaan pitää pienenä.

destä saadut tulokset ovat samansuuntaiset. Poikkeuksena mainittakoon yksinhuoltajat, joilla sosiaaliturvasta saadut tulot muodostuvat myös melko usein pelkästään toimeentulotuesta ja yleisestä asumistuesta. Tämä viittaa siihen, että yksinhuoltajille toimeentulotukea maksetaan usein myös muun syyn kuin työttömyyden takia.

Lain valmistelussa oletettiin, että välittömästi toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta hyötyvät sellaiset kotitaloudet, jotka jo ennen lain voimaantuloa kävivät töissä ja saivat samanaikaisesti toimeentulotukea. Tällaisilla kotitalouksilla tulosten osittainen huomiotta jättäminen alentaa kotitalouden laskennallista tulotasoa ja lisää maksettavan toimeentulotuen määrää. Joissakin tapauksissa etuoikeutettu tulo voi laskennallisten tulosten alenemisen takia jopa synnyttää oikeuden toimeentulotukeen (HE 155/2001). Taulukossa 3 on arvioitu välittömästi etuoikeutetusta tulosta hyötyvien kotitalouksien määrää³. Lukumääräl-

³ Kotitaloudet, jotka saavat toimeentulotukea ja joilla on työtuloja, hyötyvät etuoikeutetusta tulosta "välittömästi" vasta, kun maksettavasta toimeentulotuesta on tehty uusi päätös.

Taulukko 3. Toimeentulotukea ja työtuloja pääasiallisena tulonaan saaneet kotitaloudet marraskuussa 2000

Yksin asuva		Yksinhuoltaja		Pari, ei lapsia		Pari ja lapsia		Yhteensä	
lkm	% kaikista	lkm	% kaikista	lkm	% kaikista	lkm	% kaikista	lkm	% kaikista
4 068	5,6	1 854	13,3	1 325	10,8	3 230	21,6	10 477	9,2

Tieto pääasiallisista tuloista perustuu Stakesin toimeentulotukirekisteriin.

tään suurimmat ryhmät muodostuvat yksin asu-
vista ja parisuhteessa elävistä lapsiperheistä. Pie-
nempiä ryhmiä ovat yksinhuoltajat ja lapsettomat
parit.

On kuitenkin luontevampaa tarkastella toi-
meentulotukiasiakkaiden työssä käynnin ylei-
syyttä suhteellisesti. Näin kyetään arvioimaan
perhetyypeittäin, kuinka yleistä tai todennäköis-
tä toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta saa-
tava taloudellinen hyöty on. Suhteellisesti tar-
kasteltuna noin 9 prosenttia toimeentulotuen
saajista tulee hyötymään taloudellisesti toimeen-
tulotuen etuoikeutetusta tulosta. Useimmiten
etuoikeutetusta tulosta hyötävät lapsiperheet. Pa-
risuhteessa elävistä lapsiperheistä jopa 22 pro-
senttia saa toimeentulotuen lisäksi myös työstä
saatuja ansiotuloja. Toimeentulotukea saavista
yksinhuoltajista ansiotuloja saa 13 prosenttia.
Ansiotulojen saanti on melko yleistä myös toi-
meentulotukea saavilla lapsettomilla pareilla (11
%). Selvästi muita harvemmin toimeentulotukea
ja työstä saatavia ansiotuloja saavat yksin asuvat.
Heistä vain 6 prosenttia toimeentulotuen saajis-
ta saa pääasiallisena tulonaan työstä saatuja an-
siotuloja. (Taulukko 3.)

Rekisteritiedot osoittavat selvästi, että toimeen-
tulotukea maksetaan yleisesti samanaikaisesti
muiden sosiaaliturvaetuuksien kanssa. Jonkin ver-
ran toimeentulotukea saavat myös kotitaloudet,
joilla on työtuloja. Yleisimmin toimeentulotukea
saavien kotitalouksien tulot muodostuvat perhe-
tyypistä riippumatta työmarkkinatuesta ja asu-
mistuusta. Tulos on samansuuntainen tulonsiirto-
järjestelmän päällekkäisyyksistä saatujen aikai-
sempien tutkimusten kanssa (Asumistuen ...,
2001; Parpo 2001; Haapola 1997). Paitsi, että
saatu tulos päällekkäisistä sosiaaliturvaetuuksista
viittaa kannustinongelmien olemassaoloon, osoit-
taa se myös selvästi, että ensisijainen syyperuste-
inen sosiaaliturva ei ole useinkaan riittävä tae ko-
titalouden taloudellisen turvallisuuden takaami-
seen.

Esimerkkiperhelaskelmat toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta

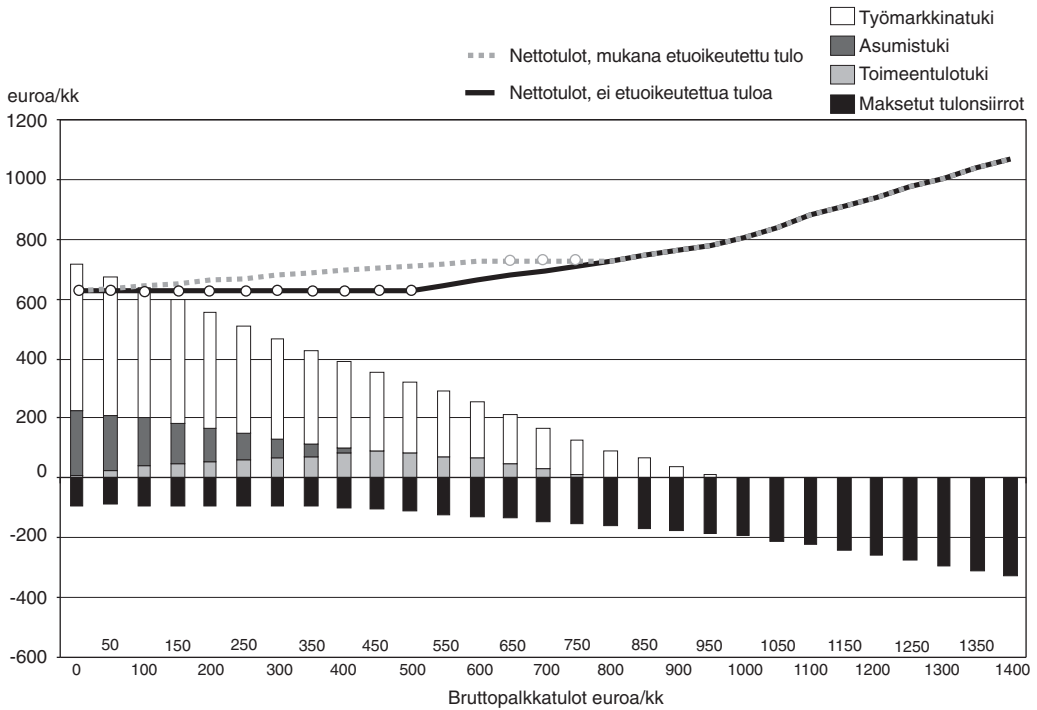
Esimerkkiperhelaskelmilla kuvataan toimeentu-
lotuen etuoikeutetun tulon vaikutuksia kotita-
louksien tulomuodostukseen. Perheet esimerk-
kilaskelmiin on valittu sosiaaliturvan rekisteritie-
tojen perusteella siten, että sosiaaliturvaetuuksien
päällekkäisyyksistä saaduista tuloksista valitaan
perhetyypeittäin useimmin ilmenneet tilanteet.
Täten esimerkkiperhelaskelmissa käytetyt pää-
asialliset tulot muodostuvat ennen oletettua työl-
listymistä työmarkkinatuesta, yleisestä asumi-
stuesta ja toimeentulotuesta (ks. taulukko 2). Mai-
nittujen etuuksien lisäksi esimerkkiperhelaskel-
missa on otettu huomioon myös sellaiset saatavat
tulonsiirrot, joihin kotitalous on elämäntilantees-
saan oikeutettu. Tällaisia tulonsiirtoja ovat muun
muassa lapsiperheille maksettavat lapsilisät. Li-
säksi mukana ovat maksetut tulonsiirrot sekä yk-
sinhuoltajalla myös maksetut päivähoitomaksut.
Tulonsiirrot määräytyvät laskelmissa vuoden
2002 lainsäädännön mukaan⁴.

Yksin asuvan tulomuodostus

Yksin asuvan tulomuodostusta kuvataan tilan-
teessa, jossa henkilö on lähtötilanteessa työtön ja
saa työmarkkinatukea. Asumiskustannuksia tue-
taan yleisellä asumistuella. Työmarkkinatuen ja
asumistuen lisäksi yksin asuvalle maksetaan toi-

⁴Kotitalouksien asumisväljyys sekä muut asumistuen
määräytymisen kriteerit on valittu Kansaneläkelaitok-
sen tuottamien tilastojen avulla siten, että ne kuvaavat
kunkin perhetyyppin tilastollisesti tyypillisimpiä asumi-
sen piirteitä. Esimerkeissä ilmenevät asumiskustannuk-
set ovat niin ikään esitettyjen perhetyyppien keski-
määräisiä asumiskustannuksia (ks. Ylöstalo 2001). Kos-
ka tilastotiedot asumistuen saajien asumiskustannuk-
sista ovat vuodelta 2000, on laskelmissa käytetyt asu-
miskustannukset korotettu elinkustannusindeksillä vas-
taamaan vuoden 2002 tasoa. Noin kolmasosassa vuok-
rasopimuksia vuokran korotus on sidottu elinkustan-
nusindeksiin.

Kuvio 1. Yksin asuva työtön

* Kuviossa nettotuloja kuvaavien käyrien valkoiset pisteet tarkoittavat tilannetta, jossa efekt. marg.vero on vähintään 100 %.

* Kuvio on muodostettu vuoden 2002 lainsäädännön mukaan.

Esimerkitapauksen kuvaus: Yksin asuva työmarkkinatukea, yleistä asumistukea ja toimeentulotukea saava mies. Asuu vuokralla, asumiskustannukset 493 euroa/kk:ssa. Kuuluu kirkkoon.

* Maksetut tulonsiirrot = Valtion tulovero + kunnallisvero + kirkollisvero + TEL- ja tyött.vak.maksu + sairausvakuutusmaksu

meentulotukea toimeentulotuen perusosan normin mukaan. Kuviossa 1 kuvataan yksin asuvan työllistymisen, toisin sanoen työtulojen lisäyksen vaikutusta tulonsiirtoihin, kun tarkastelussa on mukana toimeentulotuen etuoikeutettu tulo. Lisäksi osoitetaan yksin asuvan nettotulojen määrä tilanteessa, jossa toimeentulotuen etuoikeutettua tuloa ei sovelleta toimeentulotukilaskelmissa.

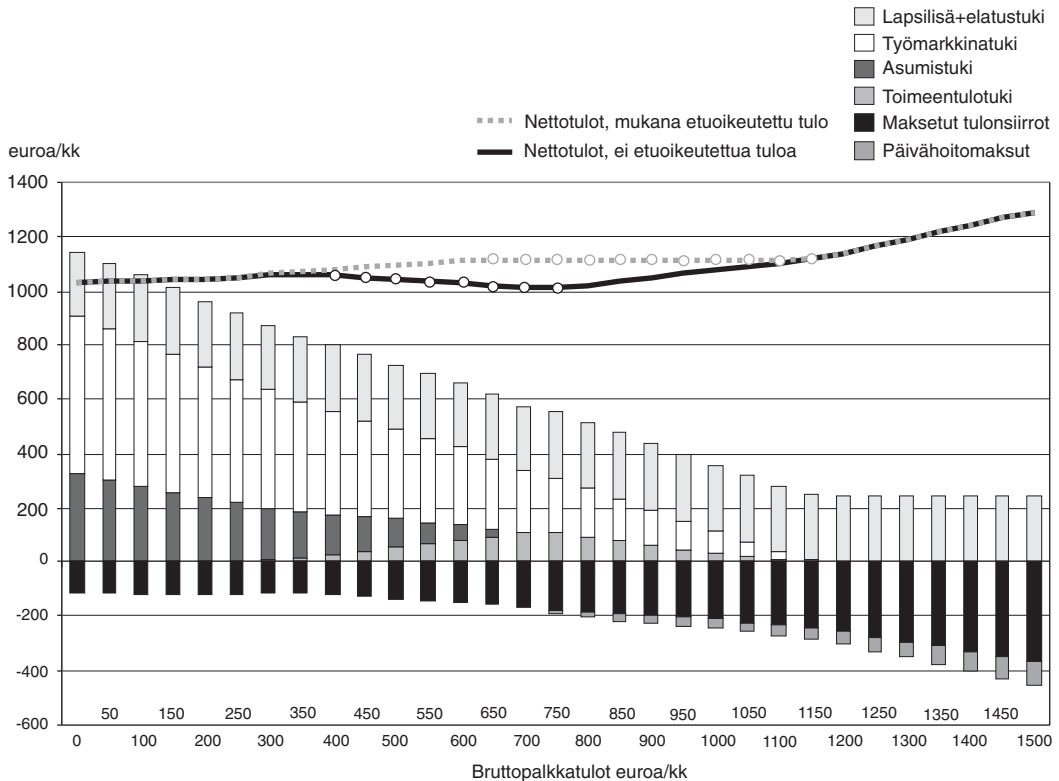
Esimerkkilaskelmasta ilmenee selvästi, että yksin asuva hyötyy taloudellisesti toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta. Sen lisäksi, että etuoikeutettu tulo parantaa yksin asuvan taloudellista tilannetta, välttyy yksin asuva myös aikaisempaa paremmin tuloloukuilta. Tuloloukkuun joutumisen tuloalue on etuoikeutetun tulon ansiosta aikaisempaa tilannetta pienempi. Vaikka jonkinasteista edistystä työnteon kannustimissa pienillä työtuloilla ilmeneekin, ei toimeentulotuen etuoikeutetulla tulollakaan kokonaan välttyä tuloloukuilta. Etuoikeutetun tulon ansiosta kotitalous ei

joudu tuloloukkuun pienillä työtuloilla, mutta työtulojen kasvaessa ja etuoikeutetun tulon 100 euron enimmäismäärän täytyttyä toimeentulotuki pienenee yksin asuvan nettotulojen lisäyksen mukaisesti. Toisin sanoen yksin asuva joutuu tuloloukkuun. Yksin asuva irtaantuu tuloloukusta vasta, kun tarve toimeentulotukeen loppuu. Tämä saavutetaan esimerkkitalouksessa 850 euron työtuloilla. Raja on 300 euroa korkeampi kuin se olisi ilman etuoikeutettua tuloa.

Yksinhuoltajan tulonmuodostus

Toimeentulotuen etuoikeutetun tulon vaikutuksia yksinhuoltajien tulonmuodostukseen kuvataan esimerkkilaskelmalla, jossa saatavista tulonsiirroista tarkasteltavana ovat toimeentulotuen lisäksi työmarkkinatuki, yleinen asumistuki, elatustuki ja lapsilisät. Lisäksi osoitetaan, miten verotus ja kunnalliset päivähoitomaksut muotoutuvat erisuuruuksilla työtulo-oletuksilla. Yksinhuoltajan esi-

Kuvio 2. Työtön yksinhuoltaja ja yksi lapsi

* Kuviossa nettotuloja kuvaavien käyrien valkoiset pisteet tarkoittavat tilannetta, jossa efekt. marg.vero on vähintään 100 %.

Esimerkkitapauksen kuvaus: Työmarkkinatukea, yleistä asumistukea, toimeentulotukea ja yhdestä lapsestaan elätustukea saava nainen. Asuu vuokralla, asumiskustannukset 465 euroa/kk:ssa. Kuuluu kirkkoon. Naisella on yksi kunnallisessa päivähoitossa oleva 3–6-vuotias lapsi.

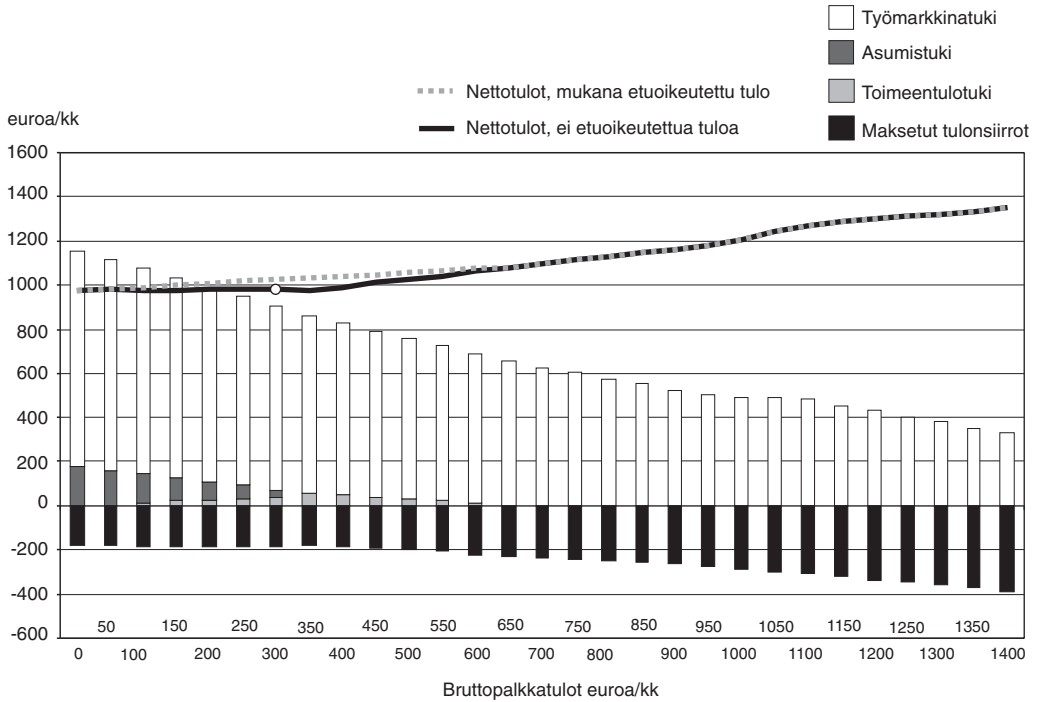
* Maksetut tulonsiirrot = Valtion tulovero + kunnallisvero + kirkollisvero + TEL- ja tyött.vak.maksu + sairausvakuutusmaksu

merkkiperheessä kotitalous muodostuu yhdestä aikuisesta ja yhdestä alle kouluikäisestä lapsesta, joka vanhemman työllistyessä osallistuu kunnalliseen päivähoitoon. Lähtötilanne kuvaa kotitalouden tulomuodostusta tilanteessa, jossa yksinhuoltaja on vailla minkäänlaista työtä. Jotta toimeentulotuen etuoikeutetun tulon sekä muiden tulonsiirtojen yhteisvaikutukset tulisivat ilmi, oletetaan yksinhuoltajan työllistyvän. Työllistyminen näkyy kuviossa 2 kasvavina työtuloina.

Yksinhuoltajien tilanne poikkeaa yksin asuvien tilanteesta, sillä toisin kuin yksin asuvilla riittää ensisijainen syyperusteinen sosiaaliturva kattamaan yksinhuoltajille riittävän toimeentulon. Lähtötilanteessa tarvetta toimeentulotukeen ei siis ole. Ilman toimeentulotukeakin työ-/yrittäjätulojen lisäys synnyttää työmarkkinatuen ja asumistuen pientymisen sekä verotuksen kiristymisen

takia tuloloukkuja. Toimeentulotuen etuoikeutetun tulon merkitys näkyy yksinhuoltajien tulojen lisäyksenä, mutta myös työntöön kannustimien parantumisena. Etuoikeutetun tulon ansiosta yksinhuoltajan tulot kasvavat pienillä ansiotuloilla, mutta suuremmilla tuloilla yksinhuoltaja on tuloloukussa. Vaikka toimeentulotuen etuoikeutetulla tulolla ei vältytäkään täysin tuloloukulta, hyötyy yksinhuoltaja kuitenkin lainuudistuksesta. Etuoikeutetun tulon ansiosta yksinhuoltaja välttää aikaisemmin vallinneen tilanteen, jossa ansiotulojen lisäys jopa pienensi käteen jääviä tuloja. Yksinhuoltaja myös hyötyy taloudellisesti toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta. Parantunut taloudellinen tilanne syntyy oikeudesta saada toimeentulotukea. Oikeus toimeentulotukeen syntyy, koska esimerkkitapauksessa toimeentulotuen etuoikeutetun tulon ansiosta koti-

Kuvio 3. Työtön pariskunta

* Kuviossa nettotuloja kuvaavien käyrien valkoiset pisteet tarkoittavat tilannetta, jossa efekt. marg.vero on vähintään 100 %.
 Esimerkkitapauksen kuvaus: Työttömyysturvan peruspäivärahaa, yleistä asumistukea ja toimeentulotukea saava pariskunta. Asumat vuokralla, asumiskustannukset 400 euroa/kk:ssa. Kuuluvat kirkkoon. Pariskunnalla ei ole lapsia.
 * Maksetut tulonsiirrot = Valtion tulovero + kunnallisvero + kirkollisvero + TEL- ja tyött.vak.maksu + sairausvakuutusmaksu

talouden laskennalliset tulot ovat alle toimeentulotuen normin.

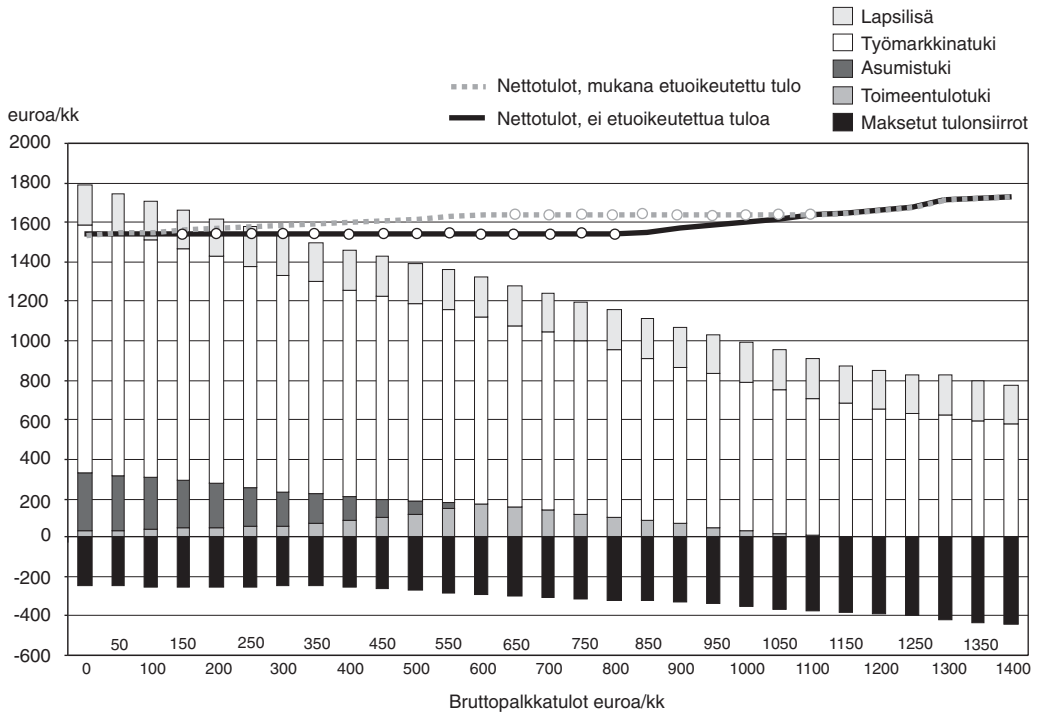
Lapsettoman pariskunnan tulomuodostus

Lapsettoman pariskunnan tulomuodostusta kuvataan esimerkillä, jossa alkutilanteessa molemmat puoliset ovat työttömiä ja saavat työmarkkinatukea. Oletuksena on, että vain toinen puoliso työllistyy. Tulonsiirrot, jotka ovat laskelmissa mukana, ovat työmarkkinatuki, yleinen asumistuki, toimeentulotuki sekä ansiotuloista maksettavat verot ja maksut eli maksetut tulonsiirrot. Esimerkkilaskelmissa osoitetaan, miten tulonsiirrot muuttuvat työtulojen kasvaessa ja mikä on kotitalouden nettotulojen määrä, kun toimeentulotuen myöntämisessä sovelletaan toimeentulotuen etuoikeutettua tuloa (kuvio 3). Lisäksi esimerkkilaskelmissa osoitetaan nettotulojen määrä, mikäli toimeentulotuessa ei otettaisi huomioon etuoikeutettua tuloa.

Lapsettomalla parilla toimeentulotuen etuoikeutetun tulo

vaikutukset ovat vähäisempiä kuin yhden elättäjän kotitalouksissa, joskin myös lapsettomat parit hyötyvät etuoikeutetusta tulosta taloudellisesti. Tilanteessa, jossa molemmat puoliset ovat työttömiä, ensisijaiset syyperusteiset etuudet turvaavat kotitaloudelle riittävän toimeentulon ja tarvetta toimeentulotukeen ei ole. Toisen puolison työllistyminen muuttaa tilannetta. Työllistyminen vähentää ensisijaisia sosiaaliturvaetuuksia ja oikeuttaa kotitalouden toimeentulotuen saantiin. Näin syntyvä oikeus toimeentulotuen muodostuu myös vanhassa toimeentulotuen myöntämiskäytännössä. Koska etuoikeutetussa tulossa osa ansiotuloista jätetään huomioimatta, kotitalouden laskennallinen tulotaso alenee. Tästä seuraa, että kotitalous saa aikaisempaa enemmän toimeentulotukea. Tämä merkitsee perheen taloudellisen tilanteen mutta myös työn kannustimien parantumista. Työnteon kannustimet paranevat pienillä työ-/yrittäjätuloilla. Suuremmilla tuloilla etuoikeutetun tulo

Kuvio 4. Työtön pariskunta ja kaksi lasta

* Kuviossa nettotuloja kuvaavien käyrien valkoiset pisteet tarkoittavat tilannetta, jossa efekt. marg.vero on vähintään 100 %.

Esimerkkitapauksen kuvaus: Työmarkkinatukea, yleistä asumistukea ja toimeentulotukea saava pariskunta. Asuvat vuokralla, asumiskustannukset 545 euroa/kk:ssa. Kuuluvat kirkkoon. Pariskunnalla kaksi 3–6-vuotiasta lasta, jotka eivät ole kodin ulkopuolella päivähoidossa.

* Maksetut tulonsiirrot = Valtion tulovero + kunnallisvero + kirkollisvero + TEL- ja tyött.vak.maksu + sairausvakuutusmaksu

tus loppuu ja kotitalous joutuu tuloloukkuun. Kotitalous irtaantuu tuloloukuista vasta, kun kotitalouden tulot ovat niin suuret, että oikeutta toimeentulotukeen ei enää ole.

Tulonmuodostus pariskunnalla, jolla on lapsia

Etuoikeutetun tulon vaikutuksia lapsia omaavan pariskunnan tulonmuodostukseen kuvataan esimerkkitapauksella, jossa pariskunnalla on kaksi 3–6-vuotiasta lasta. Lähtötilanteessa molemmat aikuiset ovat työttömänä. Kotitalouden bruttotulot muodostuvat seuraavista tulonsiirroista: työmarkkinatuki, yleinen asumistuki, toimeentulotuki ja lapsilisä. Kotitalouden nettotulot saadaan, kun bruttotuloista vähennetään ansiotuloista maksetut verot ja maksut. Esimerkkitapauksessa oletetaan, että toinen puolisoista työllistyy ja toinen pysyy työttömänä. Lapset eivät osallistu kunnalliseen eivätkä yksityiseen päivähoidon. Laskelemissa kuvataan, kuinka tulonsiirrot, mutta eri-

tisesti toimeentulotuki muuttuvat työtulojen kasvaessa. Kuviossa 4 esitetään tulonsiirrot tilanteessa, jossa toimeentulotuessa sovelletaan etuoikeutettua tuloa. Lisäksi kuviossa osoitetaan nettotulojen määrä, mikäli toimeentulotuen etuoikeutettua tuloa ei olisi.

Kuten muutkin perhetyypit myös toimeentulotukea saava parisuhteessa elävien kotitalous hyötyy taloudellisesti toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta. Vaikka ensisijaiset syyperusteiset etuudet pienevät työ-/yrittäjätulojen nousun mukana, välttyy kotitalous etuoikeutetun tulon ansiosta pienillä ansiotuloilla tuloloukuilta. Tuloloukku kuitenkin syntyy, kun kotitalouden ansiotulot yhä kasvavat ja etuoikeutetun tulon enimmäismäärä täyttyy. Tämän jälkeen toimeentulotuki vähenee täysimääräisesti kotitalouden käteen jäävien tulojen nousun mukaisesti. Etuoikeutettu tulo ei siis täysin poista toimeentulotuesta aiheutuvia kannustinongelmia, mutta lie-

ventää niitä verrattuna aikaisempaan toimeentulotuen myöntämiskäytäntöön. Etuoikeutetun tulo ansiosta pienten lisätulojen hankkiminen tulee taloudellisesti kannattavammaksi ja omaehtoinen ponnistelu toimeentulonsa turvaamiseksi palkitaan toimeentulotuessa aiempaa paremmin.

Lopuksi

Etuoikeutetun tulo merkitystä kotitalouksien tulo muodostukselle ja työnteon kannustimille on pidettävä sosiaaliturvan tavoitteiden mukaisena. Ensimmäinen sosiaaliturvan tavoitteiden suuntainen vaikutus ilmenee kotitalouksien nettotulojen kehityksessä. Etuoikeutetun tulo avulla kotitalouksilla on aiempaa paremmat mahdollisuudet kartuttaa tulojaan. Etuoikeutettu tulo tukee pienillä työtuloilla nettotulojen lisäystä, eikä vähennä kotitalouden nettotuloja. Toisena sosiaaliturvan tavoitteet täyttävänä elementtinä mainittakoon toimeentulotuen etuoikeutetun tulo suosivat vaikutukset työnteon kannustimiin.

Positiivisista vaikutuksista huolimatta on todettavissa, että kannustinloukkujen perimmäisenä syynä ovat yhä usean tulonsiirron keskinäiset kytkökset ja päällekkäisyydet, jotka pienentävät työstä saatujen tulojen käteen jäävää osaa. Toimeentulotuen etuoikeutettu tulo lieventää tulonsiirtojen päällekkäisyyksistä syntyvää ongelmaa, mutta ei poista sitä. Lisäksi etuoikeutetun tulo vaikutus kotitalouden nettotulojen lisäykseen on parhaimmillaankin melko pientä. Etuoikeutetun tulo ansiosta tuloloukut siirtyvät aikaisempaa suurempituloisille, jolloin vain pienten lisätulojen hankinta kannattaa. Suurempi työ-/yrittäjätulojen lisäys synnyttää lainuudistuksesta huolimatta tuloloukkuja, ja tuloloukuista irtautuminen tapahtuu vasta, kun kotitalouden tulot nousevat niin isoiksi, että kotitaloudella ei ole enää oikeutta toimeentulotukeen. Tuloloukut syntyvät, koska toimeentulotuen etuoikeutetun tulo enimmäismäärä on rajoitettu 100 euroon. Tulojen noustessa yli tämän rajan toimeentulotuki vähenee lisääntyneiden käteen jäävien tulojen mukaisesti. Tämän 100 euron ylärajan poistaminen poistaisi ainakin osittain suuremmilla tuloilla tapahtuvan tuloloukkujen ongelman, mutta samalla kasvattaisi toimeentulotuen menoja.

Sen lisäksi, että toimeentulotuen etuoikeutettu tulo ei täysin poista tuloloukkuja, voidaan suhtautua kriittisesti myös siihen, että kotitalouskoh-

tainen toimeentulotuen etuoikeutettu tulo kohtelee erilaisia perhetyyppäjä eriarvoisesti. Tämä tulee ilmi muun muassa tilanteessa, jossa parisuhteessa elävistä ja toimeentulotukea saavista työttömistä molemmat työllistyvät. Heillä etuoikeutettu tulo saavutetaan yksilötasolla pienemmillä työtuloilla kuin yhden elättäjän kotitalouksissa. Täten kannustimet lisäansioiden hankintaan kahden työssä käyvän kotitalouksissa ovat vähäisempiä kuin yksin asuvilla ja yksinhuoltajilla.

Paitsi, että työnteon kannustimet ilmenevät eri tavoin erilaisissa perhetyypeissä, on myös osoitettavissa, että toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta saatava taloudellinen hyöty tuottaa erilaisia hyvinvoinnin tasoja perhetyypeittäin. Taloudellisella hyvinvoinnilla mitattuna eniten etuoikeutetusta tulosta voivat hyötyä pienet kotitaloudet. Suurimmillaan kotitalouden tulot voivat kasvaa toimeentulotuen etuoikeutetun tulo ansiosta 100 euroa kuukaudessa. Tämä 100 euroa tuottaa yksin asuvalle suuremman taloudellisen hyvinvoinnin lisäyksen kuin kotitalouksille, joissa saatu lisätulo tulee jakaa useamman perheenjäsenen kesken.

Mikäli toimeentulotuen etuoikeutettua tuloa tarkastellaan sukupuolten tasa-arvon näkökulmasta, ovat lainsäädännön vaikutukset kaksijaakoiset. Toisaalta lainsäädäntö suosii pieniä kotitalouksia eli yksin asuvia toimeentulotuen saajia, joista jonkin verran suurimpi osa on miehiä kuin naisia. Yhtäältä myös yksinhuoltajilla, jotka ovat pääosin naisia (Gissler & Mattila 2000), etuoikeutetusta tulosta saadut työnteon kannustimet ovat yksilötasolla suuremmat kuin parisuhteessa elävillä, mikäli parisuhteessa elävistä molemmat työllistyvät. Rekisteritiedot kuitenkin osoittavat, että toimeentulotuen saajista useimmiten työtuloja saavat parisuhteessa elävät lapsiperheet ja yksinhuoltajat. Tämä merkitsee sitä, että mikäli toimeentulotuen saajien työllisyystilanne pysyy perhetyypeittäin samanlaisena, ovat todelliset lainsäädännöstä hyötyjät useimmiten lapsiperheitä. Yksin asuvien saama skaalahyöty toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta edellyttää myös heidän työllistymistään.

Uudistuksena toimeentulotuen etuoikeutetun tulo käyttöönotto poikkeaa 1990-luvulla so-

---

⁵Toisin kuin sosiaaliturvaan tehdyt heikennykset, ovat 1990-luvulla toteutetut toimenpiteet ansiotulojen verotuksen keventämiseksi lisänneet kotitalouksien käytävissä olevia tuloja.

siaaliturvaan tehdyistä muutoksista, joissa pääpaino on ollut sosiaaliturvaetuuksien heikentämisessä⁵. Toimeentulotuen etuoikeutetussa tulossa sosiaaliturvan kannustavuutta edistetään positiivisin keinoin; kannustavuutta ei haeta sosiaaliturvaetuuksia heikentämällä vaan luomalla sosiaaliturvaan elementtejä, jotka palkitsevat taloudellisesti omaehtoista lisätulojen hankintaa. Samalla kun toimeentulotukea on uudistettu aikaisempaa kannustavammaksi, on kuitenkin puututtu sosiaaliturvajärjestelmän vakiintuneisiin periaatteisiin, joissa toimeentulotuen on katsottu olevan osin oma kokonaisuus ja irrallaan syyperusteisista etuuksista (ks. Arajärvi 1997). Toimeentulotuen etuoikeutettu tulo ikään kuin vahvistaa sosiaaliturvajärjestelmässä tapahtuneen hitaan muutoksen, jossa toimeentulotuesta on tul-

TIIVISTELMÄ

Antti Parpo: Toimeentulotuki ja työnteon kannustavuus

Kannattaako sosiaaliturvan varassa olevan henkilön vastaanottaa työtä? Kysymys nousi ajankohtaiseksi 1990-luvulla, jolloin Suomi kohtasi poikkeuksellisen syvän taloudellisen taantuman. Samanaikaisesti työttömyys nousi räjähdysmäiseksi ja muuttui entistä pitkäaikaisemmaksi ilmiöksi. Ratkaisut tilanteen korjaamiseksi perustuivat julkisten menojen rajoittamiseen, johon liittyivät osin myös tavoitteet tulonsiirtojärjestelmän työnteon kannustimien parantamiseksi. Osittain uusoikeistolaiseen argumentointiin perustuen sosiaaliturvan katsottiin olevan niin antelias tai määrätymishdoiltaan sellaista, että se ei kannusta työtöntä vastaanottamaan työtä. Kannustimien nimissä ansiotulojen verotusta kevennettiin ja puututtiin sosiaaliturvaetuuksien saantiehtoihin. Tyypillistä myös oli, että tasokorotukset sosiaaliturvaan tehty työntekoa kannustava muutos on väliaikainen 1.4.2002–31.3.2005 voimassa oleva laki toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta. Lain mukaan 20 % tai enintään 100 euroa kotitalouden ansiotuloista jätetään huomioimatta toimeentulotuen myöntämisessä. Tämä on muutos aikaisempaan tilanteeseen, jossa toimeentulotuki lähtökohteisesti väheni samansuuruisesti ansiotulojen nousun mukana.

Artikkelissa arvioidaan toimeentulotuen etuoikeutetun tulon vaikutuksia työnteon kannustimiin ja kotitalouksien taloudelliseen asemaan. Arvioinnissa hyödynnetään Kelan ja Stakesin yhdistettyjä sosiaaliturvaetuuksien sekä toimeentulotuen rekisteritietoja marraskuulta vuodelta 2000. Pääosa tuloksista saadaan kuitenkin esimerkkiperhelaskelmista, joissa on kuvattu toimeentulotuen etuoikeutetun tulon vaikutuksia kotitalouksien tulonmuodotukseen.

Tulosten mukaan toimeentulotuen etuoikeutettu tu-

lut yleinen ensisijaista syyperusteista sosiaaliturvaa täydentävä etuus ja melko pysyvä osa pienituloisten tulonlähdettä. Mikäli ensisijaisten etuuksien tasoa vastaisuudessa alennetaan tai niiden saantia vaikeutetaan, merkitsee se huomaamattomasti tapahtuvaa suurta periaatteellista muutosta koko suomalaisen hyvinvointimalliin. Ensisijaisen ja viimesijaisen sosiaaliturvan raja hämärtyisi ja syyperusteisen perusturvan sijaan sosiaaliturvan varassa elävien tulot muodostuisivat yhä suuremmassa määrin tarveharkintaisesta ja viimesijaisesta toimeentulotuesta. Siksi tulevaisuudessa tehtävät ratkaisut muun muassa työttömyysturvaan sekä asumistukeen ovat köyhyys- ja ehkäisemisen ja kannustavuuden edistämisen lisäksi merkityksellisiä myös koko suomalaisen hyvinvointiyhteiskunnan kehittymiselle.

lo toimii sosiaaliturvalle asetettujen tavoitteiden, kannustavuuden ja kohtuullisen toimeentulon turvaamisen, suuntaisesti. Etuoikeutetun tulon avulla toimeentulotukea saavilla kotitalouksilla on aikaisempaa paremmat lähtökohdat vastaanottaa työtä, sillä työssä käynti palkitaan nyt myös taloudellisesti. On kuitenkin niin, että parhaimmillaankin toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta saatava taloudellinen hyöty on kotitalouksille vähäistä. Etuoikeutettu tulo ei myöskään täysin poista toimeentulotuen kannustinongelmia vaan siirtää niitä suurempituloisille toimeentulotuen saajille. Koska toimeentulotuen etuoikeutettu tulo on kotitalouskohtainen, tuottaa lisätulo suuremman hyödyn yksin asuvien kotitalouksille kuin kotitalouksille, joissa saatu lisätulo tulee jakaa useamman perheenjäsenen kesken. Samoin yksin asuvilla on yksilötasolla mahdollisuus saada suurempia tuloja ja kuulua silti etuoikeutetun tulon piiriin kuin perheillä, joissa on kaksi tulonsaajaa.

Mikäli toimeentulotuen etuoikeutettu tulo ei muuta työssä käynnin yleisyyttä eri perhetyyppien kesken, niin todelliset hyötyjät lakiuudistuksesta ovat lapsiperheet. Sekä parisuhteessa elävät että yksinhuoltajat saavat toimeentulotukea työtulojen lisäksi selvästi useammin kuin yksin asuvat. Lisäksi toimeentulotukea saavilla lapsettomilla pareilla työssä käynti on lapsiperheitä harvinaisempaa.

Paitsi, että toimeentulotuen etuoikeutetun tulon vaikutukset näkyvät kotitalouksien tuloissa, on sillä merkityksensä myös laajemmalla tasolla. Etuoikeutetun tulon myötä on puututtu suomalaisen sosiaaliturvan vakiintuneisiin periaatteisiin, joissa toimeentulotuen katsottu olevan osin oma kokonaisuutensa ja irrallaan muista ensisijaisista ja syyperusteisista etuuksista. Lainuudistus ikään kuin vahvistaa sosiaaliturvassa tapahtuneen muutoksen, jossa toimeentulotuesta on tullut yleinen ensisijaista syyperusteista sosiaaliturvaa täydentävä etuus ja melko pysyvä osa pienituloisten tulonlähdettä.

KIRJALLISUUS

- ARAJÄRVI, P.: Selkeämpään toimeentuloon. Selvitysmiesmuistio toimeentuloturvalainsäädännön selkeyttämisestä. Työryhmämuistioita 1997: 20. Helsinki: STM, 1997
- ASUMISTUEN YHTEENSOVITUSTYÖRYHMÄ 2001. Asumistuen yhteensovitusryhmän muistio. Toimeentuloturvajärjestelmän analyysi ensi- ja viime-sijaisen turvan yhteensovituksen ja kannustavuuden kannalta. Ympäristöministeriön moniste 86. Helsinki: Ympäristöministeriö, 2001
- GISLER, M. & MATTILA, P.: Toimeentulotuki 1999. Tilastoraportti 14/2000. Helsinki: Stakes, 2000
- GORDON, D. & TOWNSEND, P.: Breadline Europe – The measurement of poverty. Studies in poverty, inequality and social exclusion. Bristol: The Policy Press, 2000
- HAAPOLA, I.: Työttömyys, toimeentulotuki ja muu sosiaaliturva lamavuosina. Talous & yhteiskunta 3/1997, 65–78
- HALLITUKSEN ESITYS 155/2001. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi toimeentulotuesta annetun lain 11 ja 15 §:n väliaikaisesta muuttamisesta. 28.9.2001
- HEIKKILÄ, M.: The role of social assistance as means of social inclusion and activation. A comparative study on minimum income in seven European countries. Report 1-Contexts. Helsinki: Stakes, 2001
- HORSTILA, T.: Huoltotoimen toimitusjohtajan kierto-kirje N:o 8/1956. Sarja A, Virastojulkaisu. 1956
- KANNUSTINLOUKKUTYÖRYHMÄ 1996. Kannustinloukkutyöryhmän loppuraportti. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 1996/5. Helsinki: Valtioneuvoston kanslia, 1996
- KIANDER, J. & VARTIA, P.: Suuri lama. Suomen 1990-luvun kriisi ja taloudellinen keskustelu. Helsinki: ETLA, 1998
- KURJENOJA, J.: Verokiila laihdutuskuurilla. Verokiilan kehitys vuosina 1987–2002. Verotietoa 25. Helsinki: Veronmaksajat, 2001
- LAKI TOIMEENTULOTUESTA 1412/1997
- LAKI TOIMEENTULOTUESTA 923/2000
- LAKI TOIMEENTULOTUESTA 1410/2001
- NIINIVAARA, R.: Kannustinloukkutyöryhmän ehdotusten toteutumisen arviointia. Tutkimukset ja selvitykset 4/99. Helsinki: Valtiovarainministeriö, 1999
- OECD 2002. Benefit system and work incentives 1999. Country chapters. www.oecd.org.
- PARPO, A.: Tulonsiirtojärjestelmän synnyttämät tuloloukut. Raportteja 262. Helsinki: Stakes, 2001
- PIERSON, C.: Beyond the welfare state? The new political economy of welfare. Pennsylvania: Penn State Press, 1991
- PÄÄMINISTERI PAAVO LIPPOSEN HALLITUKSEN OHJELMA 10.4.1995
- PÄÄMINISTERI PAAVO LIPPOSEN II HALLITUKSEN OHJELMA 15.4.1999
- RÖNKKÖ, P.: Loukkuja vai kannustusta. Tulonsiirtovaltion uudistaminen lapsiperheiden ja vähimmäis-turvan kannalta. Helsinki: Mannerheimin lastensuojeluliitto ja Sosiaaliturvan keskusliitto, 1996
- SOMERA-TOIMIKUNTA 2002. Sosiaalimenojen kehitys pitkällä aikavälillä. Somera-toimikunnan taustara-portti. Julkaisuja 2002: 21. Helsinki. Sosiaali- ja terveysministeriö, 2002
- TYÖMARKKINOILTA SYRJÄYTYMINEN, TULONJAKO JA KÖYHYYS -TYÖRYHMÄ 2001. Työmarkkinoilta syrjäytyminen, tulonjako ja köyhyys -työryhmäraportti. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 2001/13. Helsinki: Valtioneuvoston kanslia, Talousneuvosto, 2001
- VIRÉN, M.: Verotuksen ja sosiaalietujen vaikutus kotitalouksien käytettävissä oleviin tuloihin. Taloustieteen laitoksen tutkimusraportteja 45. Turku: Turun yliopisto, 1994
- YLÖSTALO, P.: Kansaneläkelaitoksen asumistukitilastot 2000. KELA-julkaisuja T15. Helsinki: Kela, 2001.

Isät vapaalla

Ketkä pitävät isyys- ja vanhempainvapaata ja miksi?

JOHANNA LAMMI-TASKULA

Vuoden 2003 alusta Suomessa tuli voimaan vanhempainvapaan uudistus, joka muiden Pohjoismaiden esimerkkiä seuraten antaa suomalaisille isille mahdollisuuden omaan ”isäkuukauteen”: jos isä pitää kaksi viikkoa vanhempainvapaata, hän saa kaksi lisäviikkoa isyysvapaata. Entuudestaanhan isillä on oma kolmen viikon isyyslomansa, jonka enemmistö isistä pitää. Vain äidille tarkoitettu äitiysvapaa on puolestaan noin neljän kuukauden mittainen. Vaikka äitiysvapaan jälkeen alkava, reilun puolen vuoden vanhempainvapaakausi on tarkoitettu yhtä hyvin isille kuin äideillekin, vain muutama prosentti isistä on pitänyt vanhempainvapaata. Ylimääräisillä lisäviikoilla on tarkoitus houkutella aiempaa useampia isiä vanhempainvapaalle.

Toinen perhevapaajärjestelmän uudistus, jolla isiä halutaan houkutella jakamaan vanhempainvapaata, on osittaisen vanhempainvapaan mahdollisuus. Vuoden 2003 alusta pienten lasten vanhemmat ovat voineet pitää vanhempainvapaata myös osittaisena siten, että äiti ja isä ovat samanaikaisesti osittaisella vapaalla ja osa-aikatyössä. Näin lasta hoitaa kerrallaan vain toinen vanhemmista. Osa-aikatyöstä sovitaan työnantajan kanssa.

Uudistusten arvioimiseksi on hyvä tuntee tilanne ennen uudistusten voimaantuloa: kuinka monet isät ovat pitäneet isyys- ja vanhempainvapaata ja kuinka pitkiä jaksoja. Kansaneläkelaitoksen vuosittaiset tilastot kertovat ansiosidonnaisen isyys- ja vanhempainrahan saajista. Niiden mukaan vuonna 2001 isyysrahaa sai noin 43 000 miestä ja vanhempainrahaa noin 1 500 miestä. Keskimääräinen isyysvapaan pituus oli 13 arkipäivää ja isän vanhempainvapaan pituus 65 arkipäivää. Isyys- ja vanhempainvapaan ajalta maksettavan päivärahan suuruus oli isillä keskimäärin 52 euroa/päivä. (Kelan tilastollinen vuosikirja 2001.)

Eritellympää tietoa miesten perhevapaiden käytöstä ei tähän mennessä ole ollut saatavilla. Vanhempain- tai hoitovapaalla olevia miehiä on niin vähän, että he eivät hevillä osu erilaisten perhevapaata tai pikkulasten hoitojärjestelyjä käsittelevien kyselytutkimusten otokseen. Esimerkiksi Stakesin ja Tampereen yliopiston viidellätoista työpaikalla toteuttamassa Työelämän ja perhe-elämän yhteensovittamisprojektin kyselytutkimuksessa oli 1 100 vastaajan joukossa vain seitsemän vanhempainvapaata pitänyttä miestä (Lammi-Taskula 1998); Stakesin ja Kelan lastenhoitojärjestelyjä selvittäneessä, yli 6 000 perhettä tavoitaneessa kyselyssä 97 prosenttia vastaajista oli naisia ja vain prosentin verran isiä oli vanhempain- tai hoitovapaalla (Takala 2000).

Teimme vuodenvaihteessa 2001/2002 postikyselyn perhevapaista. Halusimme saada aineistoon pienten lasten äitien lisäksi myös laajan joukon isiä. Kelan rekistereistä poimittiin vuonna 1999 syntyneiden lasten vanhemmista kaikki vanhempainrahaa saaneet isät sekä 1/20 isyysrahaa saaneista isistä. Vanhempainrahaa saaneista äideistä poimittiin 8., 18. ja 28. päivä syntyneet, jotka yhdessä muodostavat noin kymmenesosan kaikista vuonna 1999 syntyneiden lasten äideistä. Kyselyyn vastasi 1 413 miestä ja 3 295 naista, vastausosuus oli miehillä 49 prosenttia ja naisilla 59 prosenttia.

Poimintatavasta johtuen isäaineistosta puuttuvat sellaiset isät, jotka eivät ole pitäneet minkäänlaista perhevapaata. Isäaineisto ei siten ole vuonna 1999 syntyneiden lasten isiä edustava otos, aineiston vastaajista 93 prosenttia on ollut isyysvapaalla, 38 prosenttia vanhempainvapaalla ja 12 prosenttia hoitovapaalla. Vaikka isäaineiston rajoissa ei ole mahdollista verrata vapaita pitäneitä miehiä vapaata pitämättömiin, vertailua voi kuitenkin tehdä äitiaineiston avulla, sillä se sisältää

puolisoa koskevia tietoja. Äitiaineistossa isyys-, vanhempain- tai hoitovapaata pitäneiden puolisoiden osuus vastaa suunnilleen keskimääräistä väestöstä (70 % pitänyt isyysvapaata, 1 % vanhempainvapaata, 2 % hoitovapaata).

Verrattuna Kelan isyys- tai vanhempainpäivärahaa vuonna 2001 saaneisiin miehiin aineistossa on vähemmän nuoria, alle 35-vuotiaita isä. Siksi isäaineisto on painotettu iän mukaan niin, että ikäjakauma vastaa valtakunnallista jakautumaa. Äitiaineistossa isän ikä ei ole mukana muuttujana.

Isyysvapaan käyttö

Pohjoismainen tutkimus kertoo, että isyys- ja vanhempainvapaan pitäminen on yhteydessä paitsi isän omaan myös äidin asemaan työelämässä (mm. Sännti 1990; Carlsen 1994; Brandth & Överli 1998; Bekkengen 1999; Olsen 2000; Plantin 2001). Äitiaineistomme perusteella isyysvapaalle olivat muita yleisemmin jääneet keskituloiset, toimihenkilö- ja asiantuntijatehtävissä työskentelevät miehet sosiaali-, terveys- ja opetusalaalta, mutta myös tekniseltä alalta ja teollisuudesta. Nuorten, koulutettujen ja toimihenkilö- tai asiantuntijatehtävissä toimivien naisten puoliset olivat pitäneet muiden naisten puolisoita useammin isyysvapaata.

Isyysvapaan esteinä näyttäisivät olevan miehen johto- tai esimiesasema, mutta myös pienet tulot. Maataloudessa ja rakennusalalla työskentelevät miehet olivat äitiaineiston perusteella pitäneet muita miehiä harvemmin isyysvapaata. Puolison isyysvapaa oli harvinaisempi myös, jos kyselyyn vastannut äiti oli yli 40-vuotias, vähemmän koulutettu, työntekijäasemassa tai pienituloinen.

Isyysvapaan pituus on ikäpainotetussa isäaineistossa yhteydessä isän ikään ja työnantajasektoriin sekä toimialaan: kolmikymppiset isät ovat pitäneet pidempiä isyysvapaita kuin kaksikymppiset tai nelikymppiset. Yksityissektorilla työskentelevät miehet ovat pitäneet kunta- ja valtio-sektorilla työskenteleviin verrattuna lyhyempiä isyysvapaita. Kolmen viikon isyysvapaat ovat yleisimpiä sosiaali- ja terveysalalla sekä maataloudessa työskentelevien isien joukossa, harvinaisimpia ne ovat opetus- ja taidealalla sekä rakennusalalla. Isän koulutus, ammattiasema tai tulot eivät ikäpainotetussa aineistossa olleet yhteydessä isyysvapaan pituuteen.

Vanhempainvapaan käyttö

Samoin kuin muutaman viikon mittaista isyysvapaata myös pidempää vanhempainvapaata olivat muita miehiä enemmän pitäneet hyvässä asemassa työelämässä olevat miehet: koulutetut asiantuntijat. Isän akateeminen koulutus lisäsi vanhempainvapaan esiintymistä kuitenkin vain niissä perheissä, joissa myös puolisoilla oli korkeakoulututkinto. Myös äitiaineiston perusteella äidin akateeminen koulutus ja/tai hyvätuloisuus lisäsivät isän vanhempainvapaan käyttöä. Puolisoiden koulutustason välillä on vahva yhteys: korkeakoulututkinnon suorittaneista isistä kahdella kolmesta on korkeakoulututkinnon suorittanut puoliso.

Yli 30-vuotiailla miehillä vanhempainvapaat olivat yleisempiä kuin sitä nuoremmilla. Julkisella sektorilla tieteellisellä tai sosiaali- ja terveysalalla työskentelevät miehet olivat jääneet eniten vanhempainvapaalle ja yksityissektorilla teollisuudessa, kaupallisella tai rakennusalalla työskentelevät vähiten.

Vanhempainvapaalla olleista isistä 40 prosenttia kertoi pitäneensä vapaata enintään kuukauden ja 59 prosenttia enintään kaksi kuukautta. Viidesosa isistä oli ollut vapaalla vähintään viisi kuukautta. Äitiaineistossa kolme neljästä vanhempainvapaata pitäneestä puolisoista on pitänyt vapaata enintään kaksi kuukautta. Äitien ilmoittama isän vanhempainvapaa on kestänyt keskimäärin yhdeksän viikkoa, isien itsensä raportoima keskipituus on kymmenen viikkoa. Isäaineistoon ovat toisin sanoen valikoituneet ne, jotka ovat pitäneet pidempiä vanhempainvapaita.

Isän vanhempainvapaan pituus on yhteydessä hänen koulutustasoonsa ja ammattiasemaansa: korkeammin koulutetut, asiantuntijatehtävissä tai esimiesasemassa olevat miehet ovat pitäneet lyhyempiä vanhempainvapaita kuin vähemmän koulutetut, työntekijäasemassa olevat tai alemmat toimihenkilöt. Myös puolison ammattiasemalla on merkitystä: pidempiä vanhempainvapaita ovat muita harvemmin pitäneet ne miehet, joiden puoliso on työntekijäasemassa.

Vanhempainvapaan perustelut

Vanhempainvapaa mielletään vahvasti äidille ”kuuluvaksi”, koska sitä ovat pitäneet lähinnä naiset. Vaikka isien oikeus lastenhoitovapaaseen on

Taulukko 1. Vanhempainvapaan jakamiseen vaikuttaneita tekijöitä isäaineistossa, %

		Tiesi isän mahdollisuuksista	Keskusteli puolison kanssa	Teki laskelmia
Kaikki (N = 1 301–1 305)		83	57	47
Ikä				
alle 30	(N = 279)	76**	43***	51
30–39	(870)	84	59	46
40–	(155)	89	68	46
Ammatillinen koulutus				
ei ammatillista koulutusta	(90)	71**	44***	60*
ammattikoulu/-kurssi	(482)	80	49	44
opisto tai ammattikorkeakoulu	(432)	85	59	48
korkeakoulu	(287)	89	72	46
Ammattiasema				
työntekijä	(583)	79*	50***	47*
alempi toimihenkilö	(111)	84	60	50
asiantuntija	(228)	88	70	41
esimies/johtaja	(206)	90	59	50
Tulot ennen lasta mk/kk				
alle 10 000	(985)	83	56	47
10 000 tai enemmän	(292)	84	60	46
Työnantaja				
yksityinen	(800)	81***	53***	46
kunta	(133)	83	62	41
valtio	(139)	94	75	55
järjestö	(16)	100	56	50

* erot ovat tilastollisesti merkitseviä p = .05
 ** erot ovat tilastollisesti merkitseviä p = .01
 *** erot ovat tilastollisesti merkitseviä p = .001

historiallisesti äitien oikeutta uudempi asia, on isyysvapaa kuitenkin ollut olemassa jo 25 vuotta ja isien vanhempainvapaamahdollisuuskin 18 vuotta. Arkikielessä saatetaan silti edelleen yleisesti sanoa naisen olevan ”äitiyslomalla”, kun hän tosiasiassa on vanhempainvapaalla. Perheen lastenhoitoa koskevan päätöksenteon perusteluissa äidin ja naisen valinta jäädä kotiin näyttäytyy ensisijaisena (Kivimäki 2001).

Eivätkö isät sitten tiedä oikeuksistaan ja mahdollisuuksistaan, tietoyhteiskunnasta huolimatta? Tai vaikka mahdollisuus jäädä vanhempainvapaalle olisi tiedossa, pohditaanko perheissä kuitenkin eri vaihtoehtoja? Ovatko käsitykset yleisimmin isän vapaan esteinä mainituista työtilanteesta ja taloudellisista syistä (Säntti 1990; Salmi & Lammi-Taskula 1999, Kivimäki 2001) niin itsestään selvviä, että niistä ei tarvitse edes keskustella?

Isäaineistossamme tiedon puute ei näyttäydä ko-

vin suurena, mikä liittyy tietysti aineiston vinoutteen vapaiden yleisyyden suhteen. Kuitenkin niistäkin miehistä, jotka itse olivat pitäneet vain isyysvapaan, kolme neljästä sanoi tienneensä mahdollisuudesta pitää myös vanhempainvapaata ja hoitovapaata. Myös äitiaineiston vastaajista 72 prosenttia sanoi tienneensä isän mahdollisuuksista, vaikka puoliso ei pitänytkaan vanhempainvapaata.

Parhaiten isän mahdollisuuksista olivat tienneet koulutetummat ja vanhemmat isät (taulukko 1). Korkeakoulututkinnon suorittaneista miehistä vain yksi kymmenestä ei ollut tiennyt isän mahdollisuuksista vanhempain- ja hoitovapaaseen, vailla mitään ammatillista koulutusta olevista tietämättömien osuus oli kolme kymmenestä. Äitien tietämättömyys isän mahdollisuuksista oli hieman suurempaa: korkeakoulututkinnon suorittaneista äideistä yksi kuudesta ja ilman ammatillista koulutusta olevista neljäsosa ei ollut tien-

nyt, että isäkin voisi pitää vanhempain- ja hoitovapaata.

Nuorista, alle 30-vuotiaista isistä lähes puolella vuonna 1999 syntynyt lapsi oli ensimmäinen ja ainoa, mikä voi selittää tiedon puutetta. 40 vuotta täyttäneistä kolme neljästä oli useamman kuin yhden lapsen isä ja joka toisella oli vähintään kolme lasta: isän mahdollisuudet ovat ehkä käyneet kerta kerralta tutummiksi. Myös äitiaineistossa nuoremmista, alle 30-vuotiaista pienempi osuus kuin vanhemmista naisista sanoi tienneensä isän mahdollisuuksista.

Jos isän mahdollisuudet ovat tiedossa, keskustellaanko niistä perheissä? Isäaineistossa niistä miehistä, jotka tiesivät isän mahdollisuuksista, 64 prosenttia oli keskustellut puolisonsa kanssa vanhempainvapaan jakamisesta ja 51 prosenttia oli tehnyt myös laskelmia siitä, miten isän pitämä vapaa vaikuttaisi perheen talouteen. Isän vapaa mahdollisuuksista tienneistä äideistä vain 35 prosenttia sanoi keskustelleensa asiasta puolisonsa kanssa ja laskelmia oli tehnyt ainoastaan 30 prosenttia.

Keskustelu puolisoitten kesken vanhempainvapaan jakamisesta lisääntyi iän ja koulutustason myötä. Akateemisesti koulutetuista isistä 72 prosenttia sanoi käyneensä puolison kanssa keskustelua vapaan jakamisesta, ilman ammatillista koulutusta olevista tai ammattikoulun käyneistä osuus oli alle puolet. Korkeasti koulutettujen perheissä ei kuitenkaan ollut tehty laskelmia vanhempainvapaan jakamisen vaikutuksista perheen talouteen yhtä usein kuin vähemmän koulutettujen tai työntekijäasemassa olevien perheissä.

Keskustelu oli yleisempää niissä perheissä, joissa isä ja/tai äiti työskenteli asiantuntijatehtävissä julkisella sektorilla. Ne äidit, joilla ei ollut voimassa olevaa työsuhdetta, olivat muita vähemmän keskustelleet puolisonsa kanssa vapaan jakamisesta. Valtion palveluksessa olevista isistä kolme neljästä, mutta yksityissektorilla työskentelevistä vain puolet oli keskustellut puolison kanssa vapaan jakamisesta.

Vanhempainvapaan väliin jättäneistä isistä 54 prosenttia ja sen kokonaan itse pitäneistä äideistä 61 prosenttia oli arvellut perheen talouden kärsivän, jos isä pitäisi vanhempain- tai hoitovapaata. Vain noin puolet näin arvelleista isistä ja reilu kolmannes äideistä oli kuitenkin tehnyt asiasta laskelmia. Mitä pienemmät tulot perheen äidillä oli ennen lapsen syntymää ollut, sitä yleisempää oli taloudellisiin syihin vetoaminen vanhempain-

vapaan jakamisen perusteluna. Arvelut talouden kärsimisestä olivat vaikuttaneet vapaan jakamiseen erityisesti nuorten, alle 30-vuotiaiden sekä vähemmän koulutettujen perheissä. Ammattikoulun suorittaneista isistä lähes puolet oli arvellut perheen talouden kärsivän isän vapaasta, mutta akateemisesti koulutetuista vain reilu kolmasosa. Jos puolisolilla ei ollut mitään ammatillista koulutusta, kaksi kolmesta isästä vetosi taloudellisiin syihin vanhempain- ja hoitovapaan jakamisessa. Näissä perheissä isän vapaa olikin kaikkein harvinaisin.

Isäaineistossamme lähes puolet vain isyysvapaan pitäneistä isistä oli kokenut, että pitkä poissaolo työstä olisi ollut hankalaa. Akateemisesti koulutetuista isistä 60 prosenttia kertoi tämän vaikuttaneen perheen ratkaisuihin vapaan käytössä. Kuitenkin vain yhdellä kymmenestä ratkaisuun oli vaikuttanut se käsitys, että isän työnantaja ei olisi pitänyt pitkää perhevapaata suotavana. Kyse oli siis miehen omasta arviosta, joka ei perustunut keskusteluun työnantajan kanssa. Äideistä vain muutama prosentti kertoi työnantajan suhtautuvan kielteisesti pitkiin perhevapaisiin; korkeasti koulutetut naiset kertoivat tämän vaikuttaneen vapaan käyttöön hieman muita yleisemmin (5 %). Asiantuntijatehtävissä oleville äideille pitkä työstä poissaolo oli hankalinta, ja se oli vaikuttanut vapaan jakamiseen yhdellä viidestä vastaajasta.

Suomalaisäitejä kannustetaan imettämään WHO:n suositusten mukaisesti: täysimetystä 4–6 kuukautta ja rintamaitoa muun ravinnon ohella kahden vuoden ikään tai pidempäänkin. Viime vuosien aikana imetys on jonkin verran yleistynyt, mutta täysimetettyjä oli vuonna 2000 neljän kuukauden ikäisistä vauvoista vain 14 prosenttia (Hanusen 2002). Imetyssuositusten on arveltu lisäävän ”hyvän äidin” paineita ja siten heikentävän mahdollisuuksia jakaa vanhempainvapaata äidin ja isän kesken (Salmi & Lammi-Taskula 1999).

Koska äiti voi jatkaa osittaista imetystä työhön palaamisen jälkeenkin, selvitimme nimenomaan täysimetyksen merkitystä vanhempain- ja hoitovapaan käytölle perheissä. Puolet niin isistä kuin äideistäkin kertoi vapaan jakamiseen puolisoitten kesken vaikuttaneen sen, että äiti oli halunnut noudattaa täysimetystä. Täysimetykseen vetosivat yhtä usein niin itse vanhempainvapaalla olleet kuin vapaata pitämättömätkin isät. Jälkimmäisten joukossa vallitsi kuitenkin suurempi epä tietoisuus imetyksen merkityksestä vapaan käytölle: 16 pro-

senttia ei osannut sanoa, oliko ratkaisuun vaikuttanut täysimetys vai ei. Yhdeksän kymmenestä imetyksen maininneista isistä kertoi, että äiti halusi noudattaa täysimetystä enintään puoli vuotta; täysimetys ei siis sinänsä estänyt isän vanhempainvapaata. Äitiaineistossa yli puoli vuotta täysimetystä halunneiden naisten osuus oli noin kymmenesosa riippumatta siitä, oliko puoliso ollut vanhempain- tai hoitovapaalla.

Noin neljäsosa isistä, mutta äideistä lähes puolet oli sitä mieltä, että lapsen hoitaminen kuuluu ensisijaisesti äidille, ja sen mukaan määräytyi vanhempain- ja hoitovapaan käyttö perheessä. Yhtäältä ammattikoulun käyneet, toisaalta johtavassa tai esimiesasemassa olevat isät ajattelivat näin jonkin verran muita miehiä yleisemmin. Mitä nuorempi äiti, sen yleisemmin hän piti lapsen hoitamista äidin tehtävänä. Äitien asenteissa oli suuria eroja koulutustason ja ammattiaseman mukaan. Yliopistotutkinnon suorittaneista ja asian tuntijatehtävissä toimivista äideistä vain kolmannes piti lapsen hoitoa äidin tehtävänä, mutta vaila amatillista koulutusta olevista peräti 61 prosenttia. Toimihenkilönaisten keskuudessa äitikeskeisyys oli yleisempää kuin työntekijäasemassa olevilla. Äidin asenne heijastui vapaan käytössä: jos lastenhoidon ajateltiin kuuluvan äidille, isä oli harvemmin jäänyt vanhempain- tai hoitovapaalle.

Pohjoismaisissa isän vanhempainvapaata koskevissa tutkimuksissa on viitattu myös isän omaan haluun pitää vapaata ja hoitaa lasta (Holter & Aarseth 1994; Brandth & Överli 1998; Olsen 2000). Kysyimme isiltä, liittyikö halu jäädä hoitamaan lasta yhtäältä siihen, että lasta oli yritetty ja toivottu pidemmän aikaa, tai toisaalta siihen, että isä halusi pitää taukoa monen vuoden työnteon jälkeen. Vanhempainvapaata pitäneistä isistä jopa 62 prosenttia kertoi kaivanneensa taukoa työnteosta, 40 vuotta täyttäneistä tämä oli vaikuttanut vanhempainvapaan jakamiseen kolmella neljällä. Isän tauon tarve oli vaikuttanut vapaan pitämiseen eniten ammattikoulun suorittaneiden miesten perheissä ja vähiten korkeakoulututkinnon suorittaneilla.

Kannustavatko isäkiintiö ja osa-aikavapaa miehiä vanhempainvapaalle?

Aineistomme kerättiin noin vuotta ennen uusimpien lainmuutosten – vanhempainvapaan ”isälisän” ja osittaisen vanhempainvapaamahdollisuu-

den – voimaantuloa. Pienten lasten vanhemmat eivät tuossa vaiheessa olleet kovin innostuneita perhevapaiden pitämisestä osa-aikaisena, eikä välitsevasta vanhempainvapaakaudesta haluttu irtottaa isälle omaa osuutta. Mahdollinen isäkiintiö haluttiin mieluummin sijoittaa vanhempainvapaakauden jatkeeksi, mutta tätäkin kannatti varauksetta vain vajaa kolmannes isistä ja äideistä. (Salmi & Lammi-Taskula 2002.)

Isäkiintiön käyttäminen merkitsee perheelle sitä, että äiti palaa työhön, työnhakijaksi tai opintojensa pariin viimeistään kaksi viikkoa ennen vanhempainvapaakauden päättymistä ja isä jää hoitamaan lasta kuukauden ajaksi. Isän kuukauden mittainen perhevapaa on tähän asti ollut melko harvinainen ilmiö suomalaisessa työelämässä. Isyysvapaa on ennen lainmuutosta kyllä muodostunut jonkinlaiseksi selviöksi, mutta sitäkään eivät läheskään kaikki isät ole pitäneet täysimittaisena (kolme viikkoa).

Kyselymme tulosten perusteella isyysvapaan käyttö on yleisintä korkeasti koulutetuissa perheissä. Koulutettujen äitien koulutetut miehet pitävät isyysvapaata, ja helpointa sen pitäminen on siinä vaiheessa, kun työura ei ole vielä edennyt ”liian pitkälle”. Esimiesasemaan liittyvä vastuu ja työ määrä merkitsevät sitä, että useamman viikon poissaolo tulee vaikeammaksi. Myös isän toimialalla on merkitystä: naisvaltaisella sosiaali- ja terveysalalla on totuttu työntekijöiden perhevapaasiin, miesvaltaisella rakennusalalla niitä ehkä vielä jonkin verran oudoksutaan.

Vaikka korkeasti koulutetut isät pitävät muita miehiä enemmän myös vanhempainvapaata, heidän vapaansa ovat lyhyempiä kuin vähemmän koulutettujen isien vanhempainvapaat. Isän vanhempainvapaa on yleisempi päälle kolmikymppisten kuin sitä nuorempien keskuudessa. Tämä saattaa liittyä siihen, että esiköisen kanssa isät jäävät harvemmin pidemmälle vapaalle; seuraavien lasten kohdalla isän mahdollisuudet ovat jo paremmin tiedossa ja asiasta käydään enemmän keskustelua perheessä.

Perheen äidin asema työelämässä vaikuttaa vahvasti isän perhevapaan käyttöön. Korkeasti koulutetut ja vaativissa asiantuntijatehtävissä työskentelevät naiset yhtäältä ajattelevat lapsen hoidon kuuluvan myös isälle, toisaalta kokevat hankalana olla pois työstä kovin pitkää vapaakautta. Vaikka korkeasti koulutetut äidit olivat innokkaimpia imettäjiä, lapsen täysimetys ei vastaajien enemmistöllä jatkunut niin pitkään, että se olisi

ollut isän vanhempainvapaan este. Kyselyn tulosten perusteella voisikin otaksua, että uutta vanhempainvapaan isälisää käytetään eniten perheissä, joissa äidillä on puolisoaan parempi koulutustaso ja hyvä työmarkkina-asema.

Osa-aikainen työ ei Suomessa ole kovin yleistä ja siihen suhtaudutaan melko varauksellisesti; toisaalta joillakin aloilla on toteutumaton osa-aikalukkuutta (Julkunen & Nätti 1997). Kyselymme vastanneista työssä käyvistä isistä 94 prosenttia teki kokopäivätyötä ja vain muutama prosentti aikoi pitää osittaista hoitovapaata eli työkennellä osa-aikaisesti. Joka viides isä olisi halunnut tehdä osa-aikatyötä, mutta se ei hänen mukaansa ollut mahdollista taloudellisista syistä, työn luonteesta johtuen, tai osa-aikatyötä ei yksinkertaisesti ollut isän käsityksen mukaan tarjolla. Yli puolet vastaajista ilmoitti, ettei ollut lainkaan harkinnut osa-aikatyön mahdollisuutta omalla kohdallaan. Akateemisesti koulutetuista miehistä hie- man muita suurempi osuus joko aikoi tai olisi halunnut tehdä osa-aikatyötä.

Suhtautuminen uuden mallin mukaiseen osa-aikaiseen vanhempainvapaaseen, jossa molemmat vanhemmat lyhentävät työaikaansa, oli myönteisintä nuorilla, alle 30-vuotiailla isillä ja äideillä.

Akateemisesti koulutetut ja asiantuntija- tai esimiesasemassa olevat isät ja äidit suhtautuivat siihen kielteisemmin kuin vähemmän koulutetut ja työntekijäasemassa olevat, joista yli puolet ei osannut sanoa kantaansa. Tieteen ja taiteen alalla työskentelevillä suhtautuminen oli myönteisintä, tekniikan ja kaupallisella alalla kielteisintä. Osa-aikaisen vanhempainvapaan käyttäjiä saattaisi siis vastaisuudessa löytyä sellaisista perheistä, joissa molempien työ on melko autonomista, ilman että siihen liittyy esimiestehtäviä tai lyhyen aikavälin tulospaineita.

Taloudelliset syyt heikensivät kyselymme tulosten mukaan isän mahdollisuutta jäädä vanhempainvapaalle erityisesti nuorissa työläisperheissä. Vaikka korkeasti koulutetut puoliset keskustelivat vapaan jakamisesta, siihen liittyviä laskelmia tehtiin eniten vähemmän koulutettujen keskuudessa. Vanhempainpäivärahan tason nostaminen edistäisi siten varsinkin pienituloisten perheiden mahdollisuuksia jakaa vapaa äidin ja isän kesken. Asiantuntijatehtävissä toimivien kohdalla isien asemaa edistäisi ehkä parhaiten työkuluttuurin kehittäminen pitkäjänteisemmäksi ja perheen tarpeiden suuntaan joustavammaksi.

KIRJALLISUUS

- BEKKENGEN, LISBETH: Män som ”pappor” och kvinnor som ”föräldrar”. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1/1999
- BRANDTH, BERIT & ÖVERLI, BENTE: Omsorgspermisjonen med ”kjaerlig tvang”. En kartlegging av fedrekvoten. Trondheim: Allforsk, 1998
- CARLSEN, SÖREN: Men's Utilization of Paternity Leave and Parental Leave Schemes. In: Carlsen, Sören & Elm Larsen, Jörgen (eds.): *The Equality Dilemma. Reconciling Working Life and Family Life, viewed in an Equality Perspective. The Danish Example.* Copenhagen: The Danish Equal Status Council, 1994
- HASUNEN, KAIJA: Imeväisikäisten ruokinta Suomessa vuonna 2000. Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä 2001: 12. Helsinki 2002
- HOLTER, ÖYSTEIN GULLVÄG & AARSETH, HELENE: Mäns livssammanhang. Stockholm: Bonniers, 1994
- JULKUNEN, RAIIJA & NÄTTI, JOUKO: Työn jakaminen. Tampere: Vastapaino, 1997
- KIVIMÄKI, RIIKKA: Hoitovapaat työpaikan ja perheen arjessa. Tampereen yliopisto, Työelämän tutkimuskeskus. Työraportteja 60/2001. Tampere 2001

- LAMMI-TASKULA, JOHANNA: Miesten perhevapaat. Työ ja perhe -kyselyaineiston tuloksia. Työelämän ja perhe-elämän yhteensovittamisprojekti, Työpapereita 3/1998. Helsinki: Stakes, 1998
- OLSEN, BENTE MARIANNE: Nye fedre på orlov. København: Københavns Universitet, Sociologisk Institut, 2000
- PLANTIN, LARS: Mäns föräldraskap. Om mäns upplevelser och erfarenheter av faderskapet. Göteborg: Göteborgs Universitet, Institutionen för socialt arbete, 2001
- SALMI, MINNA & LAMMI-TASKULA, JOHANNA: Parental leave in Finland. In: Moss, Peter & Deven, Fred (eds.): *Parental Leave: Progress or Pitfall? Research and Policy Issues in Europe.* NIDI/CBGS Publications, vol. 35, The Hague/Brussels 1999
- SALMI, MINNA & LAMMI-TASKULA, JOHANNA: Mitä pienten lasten vanhemmat haluavat perhepolitiikalta? *Yhteiskuntapolitiikka* 67 (2002): 6, 578–583
- SÄNTTI, RIITTA: Hoitovapaan käyttö ja lasten hoitomuodon valinta. Sosiaali- ja terveysministeriö, Kehittämisosaston julkaisuja 1990: 1
- TAKALA, PENTTI: Lastenhoito ja sen julkinen tuki. Tutkimuksia 110. Saarijärvi: Stakes & Kela, 2000.

Asumistuen tarkistusrajan kannustinvaikutuksista

HEIKKI HIILAMO – ILKKA HAAPOLA

Viime vuosikymmenen puolivälistä alkaen sosiaaliturvan kannustavuus on ollut yksi tärkeimpiä tulonsiirtoja ja verotusta koskevien päätösten perusteita (esim. Kannustinloukkutyöryhmän ..., 1996; Niinivaara 1999; Asumistuen ..., 2001). Useiden lainmuutosten tarkoituksena on ollut lisätä työnteon kannattavuutta suhteessa sosiaaliturvalla elämiseen. Ne ovat koskeneet muun muassa työttömyysturvaa, asumistuen ja toimeentulotuen yhteensovittamista, päivähoitomaksuja, pienten lasten hoidon tukea sekä palkkaverotusta. Uudistusten seurauksena kynnyispalkat ovat laskeneet ja osa kannustin- ja työttömyysloukuista on poistunut.

Tuorein kannustinloukku-uudistus tuli voimaan huhtikuussa 2002. Tämän jälkeen osa työtuloista (palkka- tai yrittäjätuloista) on jätetty ottamatta huomioon toimeentulotukea myönnettäessä (HE 155/2001). Niin sanotun etuoikeutetun tulon suuruus on 20 prosenttia toimeentulotukea hakevan henkilön tai kotitalouden nettoansiotuloista, kuitenkin enintään 100 euroa kuukaudessa. Lainuudistuksen jälkeen työssä käynti lisää toimeentulotukea saavien perheiden tuloja kaikissa tapauksissa vähintään 20 prosentilla työtulojen määrästä 100 euroon asti. Kyseessä on väliaikainen laki, joka on voimassa maaliskuun 2005 loppuun asti.

Tämänkin lainuudistuksen tavoitteena on muun muassa se, että toimeentulotukea saavat hankkisivat pieniä lisätuloja. Uudistuksen kohderyhmänä ovat sellaiset kotitaloudet, joilla ei ole palkkatuloja tai joiden palkkatulot jäävät toimeentulotukinormin alapuolelle. Kyse on lähinnä sellaisista henkilöistä, joilla ei ole mahdollisuuksia työllistyä täysipäiväisesti. Edelleen kohderyhmänä ovat toimeentulotuen pitkäaikaisasiakkaat. Lainuudistus koskee toki myös muita pienituloisia, sillä se nostaa kaikkien työtuloja saavien koti-

talouksien toimeentulotukinormia 100 eurolla kuukaudessa.

Politiikkauudistusten arviointia koskevassa tutkimuksessa on huomautettu, että politiikan ja sen tulosten välinen yhteys on muodostumassa aikaisempaa monimutkaisemmaksi (Ellingsaeter 2002). Tämä johtuu muun muassa sosiaaliturvajärjestelmän monimutkaisuudesta. Tässä tapauksessa ongelmana on se, että toimeentulotukea saavien kotitalouksien tulot muodostuvat myöskin muista tarveharkintaisista sosiaalietuuksista.

Marraskuussa 2000 toimeentulotukea sai 113 304 kotitaloutta. Niistä 44 prosenttia sai lisäksi työttömyysturvaa ja 49 prosenttia asumistukea. Kaikkia kolmea etuutta eli toimeentulotukea, työttömyysturvaa ja asumistukea sai samanaikaisesti 35 prosenttia toimeentulotukitalouksista (Parpo 2003). Näin ollen laki toimeentulotuen etuoikeutetusta tulosta vaikuttaa useimmiten yhdessä vähintään yhden päällekkäisen järjestelmän kanssa.

Kannustinloukkuja ja niissä tapahtuvia muutoksia on pyritty arvioimaan simulointimalleilla (KOTO, SOMA, TUJA). Niiden käyttöön liittyy kuitenkin selviä rajoituksia muun muassa sen vuoksi, että niissä operoidaan pääosin vuosituloilla (mm. verotuksen luonteesta johtuen) (vrt. Haataja 2003, 17–21). Tämä merkitsee sitä, että tällaiset laskentamallit ovat luonteeltaan väistämättä staattisia. Ne soveltuvat parhaiten etuuksien tason ja sosiaaliturvan loogisuuden arviointiin sekä tulonsiirtoihin tehtävien muutosten kohdentumiseen ja tulonjakovaikutusten ennakointiin.

Paljon hankalampaa on analysoida yksilöiden ja perheiden kohtaamia todellisia muutos- ja valintatilanteita, joihin sisältyy aina dynaamisia, eri aikajänteellä vaikuttavia elementtejä. Vaikka yksilöiden käyttäytymiseen vaikuttavat sosiaaliset, kulttuuriset ja psykologiset seikat sivuutetaan, ti-

lannetta mallinnettaessa tulisi ottaa huomioon etuuksien määräytymiseen ja tarkistuksiin liittyvät yksityiskohtaiset säädökset, joita sisältyy paitsi yleiseen asumistukeen myös päivähoitomaksuihin ja työmarkkinatukeen. Nämä yksityiskohdat saattavat vaikuttaa siihen, tuntuuko esimerkiksi työhön meno etuuksien tai maksujen tasossa välittömästi vai vasta vuoden päästä. Yksilöiden ja perheiden kannalta tällaiset seikat saattavat olla ensiarvoisen tärkeitä.

Seuraavassa tarkastellaan yhteen sosiaaliturvajärjestelmän osaan eli asumistukeen liittyvää ongelma-kohtaa. Asumistuella on tärkeä merkitys pienituloisten toimeentulossa. Alueelliset erot asumiskustannuksissa, tuen läpinäkyvyys ja sen yhteensovittaminen muiden sosiaalietuuksien kanssa luovat suuria haasteita asumistukijärjestelmälle. Analysoimme asumistuen lukuisista säädöksistä vain yhtä yksityiskohtaa eli asumistuen tarkistusrajaa. Tarkoituksena on pohtia, miten asumistuki tältä osin kannustaa saajia hankkimaan lisätuloja.

Asumistuen myöntämiskäytäntö

Asumistuki on erittäin monimutkainen järjestelmä, ehkä vaikeaselkoisin kaikista Suomen sosiaaliturvan osista; sen vaikutuksia yksittäisen hakijan on käytännössä mahdotonta arvioida. Asumistuen salaisuudet eivät avaudu helposti asian tuntijoillekaan. Tämä johtuu siitä, että esimerkiksi yleisen asumistuen määräytymiseen vaikuttavat lukuisat hankalasti määriteltävät tekijät, kuten ruokakunnan yhteenlasketut kuukausitulot, asumismenot, henkilöluku, omaisuus sekä asunnon pinta-ala, ikä, lämmitysjärjestelmä ja sijaintikunta. Esimerkiksi Ruotsiin verrattuna on Suomen asumistukijärjestelmä erittäin monimutkainen. Ruotsissa asumistukeen eivät vaikuta asunnon ikä, lämmitysjärjestelmä tai sijaintikunta.

Taloudellisen kannustavuuden näkökulmasta asumistukeen liittyy kaksi olennaista tekijää: tarveharkinnan tiukkuus eli tulojen vaikutus tuen tasoon sekä tuen tarkistamista koskevat säädökset. Tuen tason välitysmekanismina on asumiskustannusten omavastuun määrä, joka on sitä suurempi, mitä suuremmat ruokakunnan yhteenlasketut tulot ovat. Ympäristöministeriö vahvistaa vuosittain omavastuiden tuloportaat eri kuntaryhmille. Tuloportaat määräävät sen, miten paljon lisätulot nostavat asumiskustannusten omavastuuta ja siten pienentävät tuen tasoa.

Asumistuen keskimääräinen progressio vaihtelee ruokakunnan koon ja tulotason mukaan 31–33 prosentissa.¹ Luvuissa ei ole mukana verotuksen vaikutusta. Tämä merkitsee sitä, että pienituloisten efektiivinen marginaaliveroaste nousee yksin asumistuen vaikutuksesta lähes 60 prosenttiin.

Kela tarkistaa hakijan tulot, kun se myöntää asumistukea ensimmäisen kerran. Tämän jälkeen tukea tarkistetaan aina, kun on kulunut vuosi tuen myöntämisestä tai tuen edellisestä tarkistuksesta. Kela lähettää hakijalle esitätetyn lomakkeen, ja jos sitä ei palauteta ajoissa, tuki lakkaa. Asumistuki voi muuttua myös vuositarkastusten välillä, jos hakijan olosuhteissa tapahtuu jokin asumistukilaissa määritelty muutos. Kyse voi olla asunnon vaihdosta, lapsen syntymästä, vuokran noususta tai tulojen muutoksesta.

Kelan määräysten mukaan tukea tarkistetaan ilmoitusta seuraavan kuukauden alusta. Jos esimerkiksi uusi työsuhte on alkanut kuukauden viimeisenä päivänä, asumistuki lasketaan uusien tulojen mukaisena heti seuraavasta päivästä alkaen. Liikaa maksettu tuki peritään takaisin. Tehostaakseen ilmoitusvelvollisuuden noudattamista Kela ilmoittaa hakijoille, että se voi tietojärjestelmiensä avulla seurata tuen saajien olosuhteiden muutoksia (Kela, 2003). Lisäksi Kela kertoo olevansa velvollinen ilmoittamaan poliisi- ja syyttäjäviranomaisille niistä tapauksista, joissa tietojen salaaminen, väriiden tietojen antaminen tai muutosten ilmoittamatta jättäminen on rikoslain tarkoittamalla tavalla tahallista. Lokakuussa 2002 Kela teki yhteensä 13 467 välitarkastusratkaisua, joista 3 104 koski tulojen nousua ja 2 113 tulojen laskua.

Tarkistusrajan muutokset

Hieman yllättäen asumistuen tarkistusmenettelyä on viime vuosina kiristetty samaan aikaan,

¹ Asumistuen progressiota voidaan arvioida suhteuttamalla tuloluokkaväli (15 euroa) perusomavastuuosuiden muutokseen. Suhdeluku on vielä kerrottava 80 prosentilla, jotta se vastaisi asumistuen tasoa eli 80:tä prosenttia asumiskuluista perusomavastuun vähentämisen jälkeen. Näin lasketun keskimääräisen progression vaihteluväli on 31–33 prosenttia perhekoosta riippuen (1–6 hengen ruokakunnat; yhden hengen ruokakunnissa vaihteluväli on 16–69 %, kahden hengen ruokakunnissa 27–37 % ja muissa ruokakunnissa 21–69 %).

kun muita työnteon kannustimia on parannettu. Vuonna 1995 asumistukitoimikunta ehdotti mietinnössään (1995, 129), että ”että asumistuen tarkistuksen aiheuttavia tulon muutoksen rajoja alennetaan tulojen noustessa nykyisin sovellettavasta 5 000 markasta 2 000 markkaan kuukaudessa”.

Tällä muutoksella, joka tuli voimaan toukokuussa 1995, rahoitettiin käytännössä asumistukeen samanaikaisesti tehtyjä parannuksia. Niistä tärkein oli tarkistuskynnyksen alentaminen 3 500 markasta 2 000 markkaan tulojen laskiessa. Tuoloin arvioitiin, että työttömyyden kasvun pysähtyminen ja mahdollinen perheiden taloudellisen aseman koheneminen lisäisivät tilanteita, joissa tuen tarkistaminen pienentää tuen määrää.

Joulukuussa 2000 asumistuen tarkistuskynnystä muutettiin jälleen. Uudistuksen perusteena oli lisätä asumistuen joustavuutta ja tukijärjestelmän hallinnollista toimivuutta (HE 55/2000). Lakiesityksen perusteluissa aikaisempaa tarkistuskynnystä pidettiin varsin korkeana, jolloin tuensaaja on ”voinut saada useita kuukausia tuloihinsa nähden liian pientä tai suurta tukea”.

Perusteluissa viitattiin tapauksiin, joissa tukea ei ole voitu tarkistaa tulojen laskemisen vuoksi. Tällöin hakija saattoi joutua turvautumaan tilapäisesti toimeentulotukeen. Lakiesityksen perusteluiden mukaan tulorajan laskeminen ”kohdentaa tuen nykyistä oikeudenmukaisemmin ja paremmin tuen tarpeen mukaan”. Tarkistusraja asetettiin 1 000 markkaan kuukaudessa. Tarkistamistilanteiden arvioitiin lisääntyvän 10 000 tapauksessa vuodessa ja tuen menojen pienentyvän noin neljällä miljoonalla markalla vuodessa. Vuoden 2002 alusta tarkistusraja on ollut 160 euroa.

Asumistuen yhteensovitusryhmä (2001) tarkasteli eri sosiaalietuuksia ensi- ja viimesijaisen turvan yhteensovituksen ja kannustavuuden näkökulmasta. Työryhmä tutki asumistuen korotusta alimmilla tulotasoilla, mutta ei pohtinut asumistuen tarkistusrajoihin liittyviä ongelmia.

Asumistuki ja toimeentulotuki

Käsitellessään hallituksen esitystä toimeentulotukilain väliaikaisesta muuttamisesta eduskunnan sosiaali- ja terveystoimikunta (2001) kiinnitti huomiota sosiaaliturvajärjestelmän yksinkertaistamiseen. Valiokunnan mukaan ansiotulojen yhteensovitus toimeentulotuen ja muiden etuuksien

kanssa saattaa aiheuttaa lisää byrokratiaa ja luo asiakkaille epävarmuutta.

Etuoikeutettua tuloa koskevan arviointitutkimuksen yhteydessä Stakesin tutkijoiden haastattelemat sosiaalitoimijat ovatkin tuoneet esille, että asumistuen tarkistaminen luo kitkaa lisätulojen hankkimiseen (Karjalainen & al. 2003). Asiakkaiden intoa hankkia työtuloja heikentävät se, että he joutuvat hakemaan uuden asumistukipäätöksen, ja se, etteivät he voi täysin ennakoida muutosten yhteisvaikutusta käytettävissä oleviin tuloihinsa. Ongelmia pahentavat hakemusten pitkät käsittelyajat.

Haastattelujen viesti on, että pienituloiset ihmiset joutuvat ponnistelemaan saadakseen riittävän toimeentulon yhdistelemällä eri tukijärjestelmiä. Pällekkäiset tukijärjestelmät muodostavat käytännössä esteen lisätulojen hankkimiselle. Tukien tasapainoa ei haluta järkyttää, koska se tietäisi lisätyötä ja epävarmuutta tulotason säilymisestä. Tilanne luo paineita myös hallinnolle: lisätulot edellyttävät ensin uutta toimeentulotukipäätöstä, sitten uutta asumistukipäätöstä ja lopuksi vielä uutta toimeentulotukipäätöstä, jossa otetaan huomioon alentunut asumistuki.

Kannustimien kannalta pulmallisimmassa tilanteessa ovat ne kotitaloudet, jotka pystyisivät lisätulojen avulla irtautumaan toimeentulotuesta mutta jotka asumistuen pieneminen pudottaa takaisin toimeentulotukinormin alapuolelle tai lähelle sitä. Tällöin käy usein samalla tavalla kuin seuraavalle pitkäaikaistyöttömälle (Haapola 2002, 78):

”Sain asumistukea, kunnes menin töihin. Eliikä kun tämä tukityöllistäminen alkoi, niin se menee just nippa nappa sen summan yli eli meni asumistuki... Silloin kun mä olin Kelan päivärahalla, mä sain kerran kolmessa kuukaudessa lääkkeitä, koska ne uusitaan kerran kolmessa kuukaudessa, ja lääkkeitä ja sähkölaskun maksoi aina sosiaalitoimisto, koska ne meni sen perusturvan yli. Ja sain asumistukea. Mut nyt kun mä menin töihin, asumistuki otettiin kokonaan pois, sähkölaskun maksan itse, lääkkeitä maksan itse. Niin jos mä lasken, se on plus miinus nolla. Saattaapi olla niin että jään vielä miinuksen puolelle... Ja kun päätös oli että niin kauan kuin töissä olen niin sosiaalitoimistoon en mene vaikka niinä kuukausina jolloin lääkkeitä on, saattaisin saada sieltä jonkun 20, 40 euroa. Mut mä taas en halua sitä varten olla töistä pois, että mä juoksen sinne sosiaalitoimistoon... ja oon niin kun ajatellut, että nyt mun on tultava toimeen omillani, koska mä olen töissä. Tietty siten että jos tulee semmonen tilanne että ensimmäisellä viikolla laskuihin, lääkkeisiin, sähkölaskuun menee kaikki, niin ettei mulle loppukuuksi jää mitään niin kyllä mä sitten varmasti menen sinne sosiaalitoimistoon. Mutta mä nyt toivon ettei tämän kahden ja puolen kuukauden aikana enää tule semmosta tilannetta.”

Kyseessä on noin 50-vuotias vuonna 1996 työtömäksi joutunut nainen, joka oli jo vuosia elänyt työmarkkinatuen ja sitä täydentävän toimeentulotuen varassa. Merkille pantavaa on, että toimeentulotuen etuoikeutetun tulon kokeilusta ei hänelle ole ollut hyötyä, sen sijaan asumistuen tarkistusrajan nostosta hän olisi ehkä hyötynyt paljonkin. Vaikka kyseessä on yksi tapaus, tilanne lienee tyyppillinen.

Tarkistusrajan nostamisen vaikutukset

Alhainen asumistuen tarkistusraja tarkoittaa sitä, että jo pieni lisätulo pakottaa tarkistamaan tukea. Käytännössä tämä tarkoittaa aina tuen alentumista, sillä omavastuun tuloajaportaikko on tiheä. Toisin sanoen jo pienetkin lisätulot alentavat asumistukea. Muutos ei ole kuitenkaan pysyvä. Asumistuki otetaan tulona huomioon toimeentulotukea myönnettäessä. Jos asumistuki pienee, toimeentulotuki lisääntyy. Ongelmana on kuitenkin tukien hakemiseen liittyvä kitka.

Asumistuen tarkistusraja ei aiheuta vastaavia ongelmia tulojen alentuessa. Itse asiassa asumistuen alhainen tarkistusraja tulojen laskiessa ehkäisee toimeentulotuen käyttöä. Viimesijaiseen etuuteen ei tarvitse turvautua, mikäli asumistuki nousee tulojen alentumisen myötä. Asumiskustannukset vaikuttavat ratkaisevasti toimeentulotuen tarpeeseen. Mitä korkeammat kustannukset ovat, sitä pidempään kotitalous joutuu turvautumaan toimeentulotukeen.

Ongelma koskee erityisesti pääkaupunkiseutua. Toimeentulotuen saajat joutuvat maksamaan seitsemän prosenttia asumiskuluistaan omavastuuna. Tätä summaa ei oteta huomioon toimeentulotukea myönnettäessä. Omavastuu on absoluuttisesti sitä suurempi ja talous sitä tiukempi, mitä suuremmat asumiskustannukset ovat. Näin ollen on perusteltua olettaa, että alttiut lisätulojen hankkimiseen olisi suurinta siellä, missä asumiskustannukset ovat korkeimmat. Pääkaupunkiseudulla työtilaisuuksia on myös enemmän, mutta pulmana on – kuten edellä on osoitettu – asumistuen tarkistamiseen liittyvä kitka.

Mitä tapahtuisi, jossa asumistuen tarkistusraja olisi korkeampi? Muutos nostaisi tilapäisesti kotitalouden tuloja aikaisempaa enemmän ja tekisi työssä käynnistä kannattavampaa. Tuloloukkua eli tuen alentumista tulojen noustessa ei siis syntäisi. Muutos ei kuitenkaan nostaisi asumistuen

yleistä tasoa, sillä kotitalous saisi ”korotettua” asumistukea vain seuraavaan vuositarkistukseen asti. Etu kohdistuisi oikeudenmukaisesti: bonuksesta pääsisivät nauttimaan vain ne, jotka onnistuvat hankkimaan työtuloja. Lievennetystä tulokohteesta voisivat hyötyä tietenkin myös sellaiset asumistukiruokakunnat, joissa ei esiinny työttömyyttä. Voidaan kuitenkin olettaa, että muutoksesta saatava taloudellinen etu olisi kaikkein suurin kaikkein pienituloisimpien tuensaajien kohdalla. Näin ollen tarkistusrajan nosto tarjoaisi merkittävän kannustavan porkkanan (”työllistymisbonuksen”) etenkin työttömänä oleville asumistuen saajille, joita on tälläkin hetkellä noin 100 000.

Mikäli tarkistusraja olisi esimerkiksi 600 euroa, kotitalous voisi ansaita reilusti toimeentulotuen etuoikeutetun tulon enimmäismäärään oikeuttavan summan ilman, että asumistukeen tarvitsee tehdä muutoksia. Tarkistusrajan nosto olisi siis linjassa toimeentulotuen lievennetyn tarveharkinnan kanssa. Hallinnollinen kitka vähenisi, koska Kelaan ei tulisi yhtä paljon tarkistushakemuksia. Asumistuen tarkistusrajan nostaminen karsisi ylipäättään toimeentulotuen käyttöä. Mikäli asumistuen tarkistusraja olisi kohtuullisen ylhäällä, työhön siirtyminen ei synnyttäisi ainakaan välittömästi toimeentulotuen tarvetta.

Lopuksi

On syytä korostaa, että asumistuen tarkistuskynnyksen nostaminen tulojen noustessa ei merkitse sitä, että samanlainen muutos pitäisi tehdä myös toiseen suuntaan eli tilanteisiin, joissa tulot laskevat. Jälkimmäisellä ratkaisulla saattaisi olla vakavia kielteisiä seurauksia, esimerkiksi se, että kotitaloudet eivät ehkä enää uskaltaisi hankkia satunnaisia lisätuloja siinä pelossa, että asumistuki ei jouta enää ylöspäin, jos tulot uudelleen pienenevät tai loppuvat kokonaan. Sille, että tarkistuskynnys tulojen nousu- ja laskutilanteessa sidotaan tiukasti toisiinsa, ei ole olemassa mitään sisällöllisiä perusteita. Pikemminkin päinvastoin: varsin loogiselta tuntuisi sellainen periaate, että tulojen laskutilanteessa painotettaisiin ensisijaisesti sosiaalisia tai sosiaalipoliittisia näkökohtia, kun taas tulojen nousuun reagoitaisiin kannustavuusnäkökohtia painottaen.

Kysymykseen, mikä sitten olisi ”oikea” tarkistuskynnys eli kuinka suuri bruttotulojen nousu

edellyttäisi asumistuen tarkistamista, emme halua ottaa yksityiskohtaisesti kantaa. Toteamme vain, että tämänkin asian arvioinnissa on mahdollista käyttää sisällöllistä mittapuuta: kannus-

tinvaikutuksiltaan tehokkainta olisi nostaa kynnys niin korkealle, että siirtyminen työmarkkinatuella normaalisti palkattuun kokoaikatyöhön ei johda asumistuen välitarkistukseen.

KIRJALLISUUS

- ASUMISTUEN YHTEENSOVITUSTYÖRYHMÄN MUISTIO. Toimeentuloturvajärjestelmän analyysi ensi- ja viimesijaisen turvan ja kannustavuuden kannalta. Ympäristöministeriön moniste 86. Helsinki: Ympäristöministeriö, 2001
- ASUMISTUKITOIMIKUNNAN MIETINTÖ. Komiteanmietintö 1995: 1
- ELLINGSÆTER, ANNE LISE: The Complexity of Family Policy Reforms. Paper to the XV World Congress on Sociology, Brisbane, 7–13 July, 2002
- HAAPOLA, I.: Mielenterveyspalvelut ja niiden tarve Ori-mattilan, Artjärven ja Pukkilan kunnissa. Tutkimuksia 2. Lahti: Päijät-Hämeen sosiaalipsykiatrien säätiö, 2002
- HAATAJA, A.: Suomalaiset mikrosimulointimallit päätöksenteon valmistelussa ja tutkimuksessa. VAT-keskustelualoitteita 296. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus, 2003
- HE 155/2001. Hallituksen esitys laiksi toimeentulotuesta annetun lain 11 ja 15 pykälän väliaikaisesta

- muuttamisesta
HE 55/2000. Hallituksen esitys laiksi asumistukilain muuttamisesta
- KANNUSTINLOUKKUTYÖRYHMÄN LOPPURAPORTTI. Valtioneuvoston kanslian julkaisuja 1996/5. Helsinki: Valtioneuvoston kanslia, 1996
- KARJALAINEN, J. & RAIVIO, H. & HIILAMO, H.: Toimeentulotuen harkinta – ensimmäisiä tulkintoja haastatteluaineistosta. Julkaisematon työpaperi. 2003
- KELA. Asumiseen tukea. 2003. www.kela.fi
- NIINIVAARA, R.: Kannustinloukkutyöryhmän ehdotusten toteutumisen arviointia. Tutkimukset ja selvitykset 4/99. Helsinki: Valtiovarainministeriö, 1999
- PARPO, A.: Toimeentulotuki ja työnteon kannustavuus. Yhteiskuntapolitiikka 68 (2003): 3, 281–292
- SOSIAALI- JA TERVEYSVALIOKUNNAN MIETINTÖ koskien hallituksen esitystä laiksi toimeentulotuesta annetun lain 11 ja 15 pykälän väliaikaisesta muuttamisesta. StVM 41/2001 vp.

Suomen vanhuusturva – kritiikin kritiikki

Timo Karjalainen kyseenalaisti Yhteiskuntapolitiikka-lehdessä (nro 2/03) Suomen vanhuusturvan reilun ja oikeudenmukaisuuden: ”Reilussa järjestelmässä ei voi olla liikaa vapaa-ajan matkustajia eli pelkkiä tuotoksen nauttijoita eikä sen vastakohtia eli turvastaan liian kalliin hinnan maksavia, jotka eivät voi nauttia järjestelmään uhraamistaan panoksista eli omaisuudestaan esim. varhaisen kuolemansa takia.”

Karjalaisen mukaan olisi reilua ja oikeudenmukaista, että jokainen saisi eläkettä ja vanhuusturvaa – tai hänen kutsumaansa tuotosta – suunnilleen yhtä paljon kuin on antanut tai uhrannut yhteiskunnalle panoksia (kuten veroja ja veronluoteisia vakuutusmaksuja). Tästä huolimatta hänen kirjoituksensa voi tulkita osoittavan myönteisyyttä sellaiselle varojen uudelleenjaolle, joka jossakin mitassa auttaa niitä, jotka eivät muuten pärjäisi esim. vammaisuutensa takia.¹ Sen sijaan Karjalainen kyseenalaistaa ”käänteisen vahinkovakuutuksen” eli sen, että joku, jolla muutenkin menee paremmin, saa onnellisen elämäntilanteensa lisäksi enemmän yhteiskunnan tuotoksesta. Karjalaisen esimerkissä huono-onninen X, joka kuolee nuorena, menettää hyvin suuren summan rahaa, kun taas hyväonninen Y, joka elää pitkään, nostaa eläkerahaa pitkään ja sen takia myös paljon. Hyväonnisen Y:n

eläkerahoista osa on peräisin nuorempana kuolleiden menettämistä rahoista. Tämä on Karjalaisen mielestä epäoikeudenmukaista. Koska miehet elävät keskimäärin lyhyempään kuin naiset, he menettävät hyvin suuren summan rahaa. Karjalainen esittää, että eläkerahat voitaisiin maksaa könttäsuumana kokonaisuudessaan eläkkeelle siirryttäessä, jolloin hänen mukaansa nuorena kuoleminen riskin omaavat voisivat elää ison könttäsuumman ansiosta mahdollisesti pidempään.

Mielestäni Karjalaisen argumenteissa on kaksi heikkoutta. Ensinnäkin Karjalaisen panos-tuotos-malli on mielestäni liian materialistinen ja suppea. Toiseksi Karjalaisen ymmärrys reiluudesta ja oikeudenmukaisuudesta on vain yksi käsitys muiden joukossa ja on niin ikään liian suppea uudelleenjaon ainoaksi ohjenuoraksi.

¹ Tämä jälkimmäinen näkökanta pohjautuu vanhaan filosofiseen ajatteluun luonnon moraalittomuudesta. Tämän käsityksen mukaan luonto on moraalista irrallinen ilmiö, luonto ei siis ole moraalinen tai moraaliton ja tämän takia se ei myöskään voi olla oikeudenmukainen. Ihminen ymmärtää tämän näkemyksen mukaan yleensä ainoaksi moraaliseksi olennoksi. Tämä tarkoittaa sitä, että moraalit on lähöisin ihmisestä ja että ihmiset voivat luoda moraalisen, oikeudenmukaisen yhteiskunnan tasoittamalla luonnon satunnaisten vaihtelujen aiheuttamaa epätasa-arvoa.

Panosten runsaudensarvi

Karjalaisen puhe panoksista ja tuotoksista kuvaa niitä varoja, joita yksilöt antavat yhteiskunnan ”yhteiskassaan” ja saavat sieltä. Karjalainen viittaa metafysiikan lakiin energian säilymisestä suljetussa systeemissä ja väittää tämän pitävän paikkansa myös yhteiskunnan varojen uudelleenjaossa niin, että ”mikään sosiaalinen hyödyke ei voi tulla tyhjältä eikä siirtyä tyhjään” ja että ”hyödykkeellä on – – välttämättömästi kaksi samanarvoista, mutta vastakkaismerkkistä puolta eli panos- ja tuotospuoli”.

Ensinnäkin Karjalainen unohtaa sen, että yritykset maksavat paljon veroja eli tuovat varoja yhteiskunnan kassaan. Osalla näistä varoista ylläpidetään vanhuusturvaa. Yritykset saavat varoja usein suuremmissa tai pienemmissä määrässä viennistä, joka on hyvin riippuvainen ulkomaisten kansalaisten kulutuksesta. Toisin sanoen systeemi ei ole suljettu, kuten Karjalainen esittää, vaan varoja tulee myös systeemin ulkopuolelta. Lisäksi voidaan todeta, että varoja myös syntyy kuin tyhjältä: Suomen talous – ja hyvinvointi – nojautuu vielä jossain määrin metsäteollisuuteen. Puut kasvavat ja uusiutuvat ja antavat näin systeemiin enemmän nk. panoksia kuin vievät sieltä.

Tärkeintä on kuitenkin huomata Karjalaisen mallin suppeus. Rahavirtoja laskiessa unohtuvat helposti kaikki muut, usein ra-

hassa mittaamattomat panokset, joita monet ihmiset jatkuvasti tarjoavat yhteiskunnalle. Taiteilijoiden tekemät maalaukset, veistokset, kirjat, elokuvat, musiikki – kaikki ne antavat arvoa ihmisten olemassaololle. Lääkärin ja sairaanhoitajat antavat – tai säilyttävät – elämää, tiedemiehet kehittävät lääkkeitä hengenvaarallisiin sairauksiin, vapaaehtoisuustyöntekijät ja aktivistit mm. siivoavat luontoa onnettomuuk-sien jälkeen ja vetoavat sen turmelemisen lopettamisen puolesta, opettajat, kotiäidit ja -isät kasvattavat lapsistaan hienoja yksilöitä jne. Toisaalta jotkut paljon veroa maksavat ja paljon rahaa epäsuorasti tuottavat – ja antavat – ihmiset työskentelevät sellaisessa teollisuudessa, joka saastuttaa luontoa tai käyttää kehitysmaiden asukkaita hyväksien epäinhimillisissä työoloissa tai joka myy sotatarvikkeisiin tarvittavia osia maihin, joissa vallitsee ankara ja epäoikeudenmukainen diktatuuri.

Toisin sanoen panosten arvoa on vaikea mitata (yhdeillä asteikolla) ja tämänkään takia ei ole ongelmallista – vaan päinvastoin perusteltua –, että panokset menevät yhteiskassaan, jossa ne sekoittuvat toistensa kanssa niin, ettei ole mahdollista nähdä, kuinka paljon kukin elämänsä aikana on pannut pottiin.

Altruismin ja egoismin loputon kädenvääntö

Karjalaisen mielestä Suomen vanhuusturva ei siis ole reilu ja oikeudenmukainen, koska se joissain tapauksissa suosii niitä, joilla muutenkin menee paremmin. Ne, jotka kuolevat nuorempana, ehtivät saada vähemmän valtiolle antamistaan rahoista takaisin eläkerahoina kuin ne onnekkaita, jotka elävät pidempään. Tätä asiaa ei luulta-

vasti voi kieltää, enkä sitä yritäkään tehdä. Päinvastoin myönnän, että on varmasti paljon tapauksia, joissa onnekkaimmat saavat enemmän tukea. Voidaan esim. ajatella kahta työssä uupunutta naista, jotka molemmat toivovat lasta. Vain toinen heistä löytää elämäkumppanin ja tulee raskaaksi. Hän saa toivomansa lapsen lisäksi äitiysvapaa-ta ja lapsilisää samalla kun toinen epätoivoissaan raataa työpaikallaan maksaen osittain epäsuorasti onnekkiaan naisen lapsilisät ja lapsen tulevan koulunkäynnin. Toinen tapaus voisi olla kaksi miestä, jotka haaveilevat ajokortista. Toisella on näkövamma, joka estää häntä saamasta ajokorttia. Asuessaan kävelymatkan päässä työpaikasta hän ei miltei koskaan käytä julkisia kulkuvälineitä eikä tieverkostoa, jota pitkin onnekas ajokortin saaja nyt kiittää. Kuitenkin hän joutuu maksamaan veroja tieverkoston kunnossapidosta, josta onnekas autoilija jatkuvasti hyötyy.

Tämäntapaisia tilanteita ei Karjalaisen argumenttien pohjalta voida katsoa oikeudenmukaisiksi. Jos oikeudenmukaisuus ymmärretään hänen tavallaan ja se katsotaan ainoaksi ohjenuoraksi, ei hyvinvointivaltiota olisi luultavasti voinut ikinä syntyä. Varojen uudelleenjaossa, joka on yksi hyvinvointivaltion edellytyksistä, tulee aina olemaan enemmän ja vähemmän maksavia sekä onnekkaita ja vähemmän onnekkaita. Hyvinvointivaltion idea perustuukin muihin arvoihin ja aatteisiin, jotka ovat myös kirjattu YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmalliseen julistukseen.

YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksen ensimmäisessä artiklassa lukee mm., että kaikki ihmiset syntyvät tasa-

vertaisina arvoiltaan ja oikeuksiltaan. Tätä ajatusta ei luultavasti Karjalainenkaan vastusta eikä se ole ristiriidassa hänen käsityksiensä kanssa oikeudenmukaisuudesta ja reiluudesta. Kun artikla yhdistetään 25. artiklan kanssa, voidaan kuitenkin puhua hyvinvointivaltion perustavista arvoista, jotka poikkeavat Karjalaisen käsityksistä oikeudenmukaisuudesta ja reiluudesta. 25. artiklassa lukee: ”Jokaisella on oikeus elintasoon, joka on riittävä turvaamaan hänen ja hänen perheensä terveyden ja hyvinvoinnin, ravinnon, vaatetuksen, asunnon, lääkintähuollon ja välttämättömän yhteiskunnallisen huollon osalta. Jokaisella on myös oikeus turvaan työttömyyden, sairauden, tapaturman, leskeyden tai vanhuuden sekä muun hänen tahdostaan riippumatta tapahtuneen toimeentulon menetyksen varalta”.

Toisin sanoen: jos lähdetään siitä, että jokaisen ihmisen elämä on arvokas ja jokainen ihminen on yhtä arvokas kuin toiset, sekä siitä, että jokaisella ihmisellä on oikeus elintasoon, joka on riittävä turvaamaan hänen (vanhuudenaikeisen) terveytensä ja hyvinvointinsa, voimme hyvinkin perustella sen, miksi myös niiden onnekkaiden vanhusten, jotka elävät pitkään, kuuluu saada leikkaamatonta ja lyhentämätöntä eläkettä ja vanhuusturvaa kuolemaansa saakka. Tämä järjestelmä kunnioittaa jokaista ihmistä ja turvaa hänelle riittävän elintason hänen jokaisessa elämänvaiheessaan riippumatta siitä, onko hän enemmän vai vähemmän onnekas.

Uutta auringon alla?

Lopulta voidaan kysyä, mitä uutta Karjalainen on tuonut keskusteluun vanhuusturvasta. Hän on todennut, ettei vanhuusturvajär-

jestelmä ole oikeudenmukainen siinä mielessä, että jokainen saisi eläkkeelle siirtyessään yhtä paljon rahallista tuottoa kuin on rahallista panosta antanut ollessaan töissä, mutta tästä tuskin kukaan on ollut epätietoinen tai yrittänyt sitä kieltää. Hyvinvointivaltion takaamaa perusturvaa ja riittävää elintasoa myös ikäihmisille voidaan kuitenkin onneksi, kuten edellä kirjoitin, puolustaa muilla argumenteilla ja arvoilla. Onneksi on paljon ihmisiä, jotka välittävät kanssaihmisistään tarpeeksi paljon ollakseen valmiita antamaan osan omasta panoksestaan heille vertaamatta kuitenkaan itseään heihin, olematta katkeria heille ja kunnioittaen niitä jaloja sääntöjä, jotka toisen maailmansodan jälkeen kirjattiin YK:n ihmisoikeuksien yleismaa-

illmalliseen julistukseen kaikkien kansojen ja kansakuntien tavoiteltavaksi yhteiseksi ohjenuoraksi.

Karjalaisen artikkelin kiinnostavimmaksi anniksi jäänee väite Suomen julkisen vanhustenhuollon osittaisen vanhuuseläkkeellä rahoittamisen oikeudenmukaisuudesta. Tämä väite voi olla oikea, vaikka Karjalaisen peruslähtökohta ja perustelu olisivatkin ontuvia. Artikkelin herättää kiinnostavan kysymyksen: jos laitoshoidon maksuna peritään suuri osa hoidettavan eläkkeestä, mistä kaikista eettisistä näkökulmista voimme lähestyä tätä asiointilaa ja mahdollisesti osoittaa se oikeudenmukaiseksi?

Yksi argumentti voisi olla seuraavanlainen: jos ihminen syystä tai toisesta ei kykene ansiotyö-

hön (sairaus/vanhuus) vaan saa toimeentulonsa eläkkeenä, on oikein, että ihminen tästä eläkkeestään maksaa suurimman osan hoitomaksuna, jos hän joutuu pysyvään laitoshoittoon. Ja päinvastoin. Jos taas ihminen on työkykyinen ja joutuu vain tilapäisesti pois työstä (lyhytaikainen sairaus jne.), on oikein, että hän maksaa hoidostaan vain suhteellisen pienen palvelumaksun, koska on itsensä/perheensä elättäjä ja vastaa asumis- ja muista menoista. Tässä tapauksessa peruste siis olisi se, onko ihminen työkykyinen eli kykenevä ansaitsemaan eli elättämään itsensä/perheensä.

JOHAN SANDELIN

Suomen vanhuusturva tarvitsee kritiikin kritiikin kritiikkiä

Johan Sandelin kritisoi artikkeliansa (YP 2/03) suomalaisen vanhuuden turvan sisäisistä suhteista mm. seuraavasti: 1) Lakisäätteistä vanhuuden turvaa kuvaava panos-tuotos-mallini on liian materialistinen ja suppea sekä 2) ymmärrykseni tulojen ja varallisuuden uudelleen jaon reiluudesta ja oikeudenmukaisuudesta on vain yksi käsitys muiden joukossa ja liian suppea jaon ai-noaksi ohjenuoraksi.

Pyrin teoreettisen panos-tuotos-mallin avulla tekemään totuuden kaltaisiksi lakisäätöjen vanhuuden turvajärjestelmän suhteita tähtäimenä nykyistä avoimemmat, ymmärrettävämmät ja reilummat turvan peli-

säännöt. Pelisääntöjen tulee nautua välttämättömiin totuuksiin myös eettisten periaatteitensa osalta. Koska syntymä ja kuolema ovat toisilleen välttämättömyyksiä, ehkä Sandelinin mainitsemaa YK:n ihmisoikeusjulistuksen 1. artiklaa voisi täydentää (kursivointi) seuraavasti: ”kaikki ihmiset syntyvät ja kuolevat tasavertaisina arvoiltaan ja oikeuksiltaan”.

Panos-tuotos-malli auttaa näkemään olennaisia asioita. Suomessa, Ruotsissa ja muualla Euroopassa on jo jouduttu tai joudutaan asteittain uusimaan eläkejärjestelmiä, koska niitä ei uskota muuten voitavan rahoittaa. Tiedämme pankkikriisimme ko-

kemuksista 1990-luvulta, että kun usko peittää, rahat ja turva häviävät. Ruotsin vanhuuseläkejärjestelmän perusteet uusitaan täydellisesti vuoteen 2014 mennessä (Scherman 1999). Suomessa puhutaan hienosäädöstä. Julkisessa vanhustenhuollossa tarvittaneen täydellinen turvan perusteiden muutos (ks. esim. Karjalainen 1998). Pääsyy uudistustarpeisiin on selvä. Koska vanhuuden turvan tuotokset ovat rahallisia yksilöille maksettavia vanhuuseläkkeitä, joita rahassa arvotetut vanhusten sosiaali- ja terveyspalvelut täydentävät, myös järjestelmän panokset on perusteltua mitata ja kohdistaa yksilöihin rahasuureina.

Järjestelmästä ulos maksettua rahaa tai rahassa arvotettua palvelua *täytyy* vastata täsmälleen samansuuruinen ja -aikainen järjestelmän sisään syötetty rahapanos. Tämä kaksinkertaisen kirjanpidon periaate pätee jakojärjestelmässä ja rahastoivassa järjestelmässä. Niinpä Ruotsin eläkeuudistuksessa yksilölliset rahapanokset ja ns. ansaitut eläkeoikeudet on liitetty kiinteästi yksilötasolla toisiinsa sen varmistamiseksi, että järjestelmä ei *enää* lupaa ihmisille sellaisia eläkeoikeuksia, joita se ei todennäköisesti kykene kassasta maksettavilla rahoilla rahoittamaan. Kun yksilö ei sairauden, työttömyyden, hoitovapaan tai muun syyn takia kykene omia maksujaan suorittamaan, valtio maksaa rahapanokset (ks. esim. Scherman 1999, 23). Myös Saksassa vuodesta 1995 voimaan tulleessa hoitovakuutuksessa on kiinnitetty suurta huomiota järjestelmän rahoituksen turvaamiseen panos–tuotos-ajattelun avulla (Vollmer 2000). Tähän tähtäävät jo sovitut tulevat vanhuuseläkeuudistuksemme.

Panosten ja tuotosten mittaminen rahallisina kassavirtoina estää järjestelmän rahoitusperustan vaarantumisen. Sillä on myös eettiset perusteet: ”Sillä, millä te mittaatte, sillä teille mitataan.” Kultainen sääntö ei näytä riittävän, koska kotiin tuotavia avohuollon palveluja saaneiden vanhusten määrää vähennettiin Suomessa 1990-luvulla kolmanneksella (Vaarama & al. 2002).

Lakisääteinen vanhuuden turvajärjestelmä on käännteinen vahinkovakuutus. Huono-onniset nuorena kuolevat ihmiset rahoittavat järjestelmän sisäisillä implisiittisillä perinnoilla hyvä-

onnisten pitkää elämää. Järjestelmän pelisäännöt määräävät perintöjen suuruutta. Perinnoista tarvitaan objektiivista tietoa, jotta osaisimme *yhdessä* säätää lakisääteisen vanhuuden turvan pelisäännöt ymmärrettäviksi, reiluiksi ja Pareto-tehokkaiksi niin, että järjestelmä hyödyttäisi kaikkia suomalaisia elin- ja kuoliniistä riippumatta. Sandelin määrittelee tavoitteen hyvin: ”Tämä järjestelmä kunnioittaa jokaista ihmistä ja turvaa hänelle riittävän elintason hänen jokaisessa elämänvaiheessaan riippumatta siitä, onko hän enemmän vai vähemmän onnekas.” Tavoite voidaan toteuttaa erittelemällä välttämättömät ja mahdolliset totuudet.

Monilta julkisen vanhustenhuollon ja kehitysvammahuollon laitoshuollon asiakkailta leikataan nyt kansaneläkettä, jos he siirtyvät pysyväan laitoshuoltoon. Se on huono pelisääntö. Näin ei tehdä niiden ansioeläkeläisten ansioeläkkeille, jotka siirtyvät ulkomaille ja maksavat tulo- ja kulutusveronsa uuteen asuinmaahansa. Heille Suomesta maksetun eläke-euron rahoitusrasite on suomalaiselle turvan rahoittajalle noin kaksinkertainen verrattuna Suomessa käytettyyn eläke-euroon, kun otamme huomioon jälkimmäisen euron julkista talouttamme ja kansantalouttamme vahvistavan kierron Suomessa. Sosiaaliturvaan sisältyy aina itserahoitusta. Tuotokista pieni tai suuri osa muuntuu Suomen laatimien turvan pelisääntöjen ja varojen kierto-kulun ansiosta panoksiksi, elleivät tuotokset ja itserahoituspanokset niiden mukana karkaa turvajärjestelmän ”reiästä” tavoittamattomiin, esim. ulkomaille. Ilmeisesti sosiaaliturvan

läheisyysperiaatteeseen liittyvän ”kyberneettisen feed backin” taikaa sosiaaliturvajärjestelmät ovat EU:ssa suurelta osin kansallisia. Kansalliset intressit edellyttävät positiivisten feed back -vaikutusten maksimointia.

Vuonna 2001 Suomessa sai 443 155 ihmistä toimeentulotukea. Osa on pitkäaikaistyöttömiä ja viime aikoina myös pätikäyöläisiä, joita on erityisesti julkisissa palveluissa. Osa olisi voitu työllistää vakituisesti esim. julkisen vanhustenhuollon ja vammaishuollon palveluissa ja näin edesauttaa sitä, että mahdollisimman monilla suomalaisilla (tässä tapauksessa hoitajilla ja hoidettavilla) olisi edellytykset mahdollisimman hyvään ja pitkään elämään. Tällaisten kansallisiin intresseihin nojautuvien sosiaaliturvan rahoitusmahdollisuuksien selvittämiseen tarvitaan välttämättömiin totuuksiin nojautuvan panos–tuotos-mallin kehittämistä.

TIMO KARJALAINEN

KIRJALLISUUS

- KARJALAINEN, T.: Vanhuspalvelujen rahoitus kaipaa suurremonttia. Kuntapuntari 3/1998
- SCHERMAN, K. G.: The Swedish pension reform. Issues in social protection. Discussion paper 7, ILO, 1999. <http://www.ilo.org/public/english/protection/soc-fas/publ/discus/swedish.pdf>
- VAARAMA, M. & VOUTILAINEN, P. & KAUPPINEN, S.: Ikääntyneiden palvelut. Teoksessa: Heikkilä, M. & Parpo, A. (toim.): Sosiaali- ja terveydenhuollon palvelukatsaus. Raportteja 268. Saarijärvi: Stakes, 2002
- VOLLMER, R. J.: Long-Term Care Insurance in Germany. European Seminar on Dependency: A New Challenge for Social Protection, Porto, 11–14 May, 2000.

Älykkyyskäsitykset jäsentävät koulua ja sen uudistuksia

Koulutuspolitiikan 1990-luvun muutosta – eli ”rytminvaihdosta”, kuten Viljo Hirvi (1996), yksi sen arkkitehdeista, sitä kutsui – on viime aikoina alettu kriittisesti arvioida. Piia Seppänen (2003) tarkastelee kiinnostavasti peruskoulun uudistuksiin liittyvää päätöksentekoa, lainsäädäntöä ja julkista keskustelua. Hän tuo esille tärkeän havainnon, jonka mukaan lapsen yksilöllisiin tarpeisiin liittyvät viralliset uudistusperustelut eivät koskeneet lapsen lahjakkuutta ja kykyjä vaan hänen persoonallisuuttaan ja kiinnostuksiaan tai lapsen ”luontaista oppimishalua”, kuten Opetushallituksen rakennesuunnitelmassa (1992) sanottiin. Seppänen ei siihen kummemmin pysähdy, mutta mielestäni se ansaitsee enemmän huomiota. Nimittäin tässä on ero 1960-luvun laajempaan ja vilkkaampaan peruskoulukeskusteluun, jossa kysymys älykkyudesta ja lahjakkuudesta oli kenties tärkein yksittäinen kiistanaihe (Häyrynen & Hautamäki 1973). Ehkäpä 1990-luvun koulunuudistajat, joiksi Seppänen lukee lähinnä keskushallinnon korkeat virkamiehet, karttoivat ”tasapäistämisväittelyn” rasittamaa lahjakkuuden teemaa. Ainakin 90-luvun keskustelussa häivähti esille lasten koulunkäyntiin liittyvien erojen psykologisen luonnollistamisen sijasta niiden omalaatuinen sosiologinen luonnollistaminen (Räty & al. 1994). Tämän nurinkäännetyn bourdieulaisten tulkintatavan mukaan se, että lapsen koulumenestys ja motivaatio riippuvat hänen vanhemmistaan, ei enää ollut koulutuspolitiikan askar-

ruttava ilmiö vaan pelkästään merkille pantava väistämätön sosiaalinen asiantila: erilainen kulttuuripääoma kun tuottaa erilaisia motivaatioita.

Mutta eivät älykkyys ja lahjakkuus myöskään 90-luvun koulu-
puheesta minnekään hävinneet. Peruskoululaisten vanhemmille (N = 563) ja opettajille (N = 438) suunnatuissa kyselyissä halusimme katsoa, miten 90-luvun koulunuudistuksiin asennoidutaan ja kuinka älykkyyskäsitykset ohjaavat koulutuspoliittisia asenteita (Räty & al. 1995a; Räty & al. 1997). Tutkimuksemme lähtökohtana oli ajatus, että koulutettavuus on koulua jäsentävä tärkeä kysymys ja että käsitykset koulutettavuudesta rakennetaan ja ilmaistaan juuri kykyjä ja älykkyyttä koskevinä tulkintoina. Kyselytuloksemme osoittivat, että älykkyyskäsitykset ovat koulu-
keskustelun eroamaton osa.

Erotimme kaksi asenneulottuvuutta, jotka nimesimme ”lahjakkuusaatteeksi” ja ”tasa-arvon aatteeksi”. Ensimmäiseen ulottuvuuteen sisältyi kykykäsitys, joka mukailee differentiaalipsykologian näkemystä oikeasta älystä tiedollisena, erottelevana ja lopulta biologisena yksilön ominaisuutena, ja tämänkaltainen älykäsitys perusteli asenneulottuvuuden sisältämiä erottelevan koulutuspolitiikan kehoituksia lahjakkaisiin panostamisesta ja lahjakkuuden mukaisesta opetuksen eriyttämisestä. Edelleen asenteeseen kuuluivat peruskoulun arvosteleminen lahjakkaiden oppilaiden unohtamisesta ja 1990-luvun aiheista myönteinen kanta yksityiskoulujen perustamiseen sekä van-

hempien ja oppilaiden vastuullisuuden tähdentäminen. Tasa-arvon aatteeseen puolestaan sisältyi sen muuhun sisältöön nähdessä johdonmukainen käsitys, jossa epäiltiin koulun tekemää lahjakkuusluokitusta oikeasti sosiaalisiksi määrittelyiksi. Asenteeseen kuuluivat näkemys koulun tehtävästä sosiaalisten erojen tasoittajana ja 1990-luvun aiheista huoli kilpailun haitoista ja valinnanvapauteen liittyvistä sosiaalisen ja alueellisen eriarvoistumisen vaaroista – siis seikkoja, joita uudistusten kriitikot, Seppäsen (2003) tarkastelun mukaan etupäässä yliopistojen edustajat, myös toivat esille.

Vastaajien asema koulutuksen hierarkiassa jäseni heidän asenteitaan. Lahjakkuusaatetta kannattivat eniten opettajat ja ylemmät toimihenkilövanhemmat, vähiten alemmat toimihenkilö- ja työntekijävanhemmat. Tasa-arvoaateen kannatuksessa oli ryhmien järjestys päinvastainen. Älykkyyskäsityksiä voidaan pitää sosiaalisina tulkintoina, sillä ne vaihtelevat vastaajan sosiaalisen aseman mukaisesti. Tuloksen voi lukea sitenkin, että ylemmät toimihenkilövanhemmat ovat lähempänä koulun hallitsevaa kykykäsitystä kuin alemmat toimihenkilö- ja työntekijävanhemmat.

Havaintojemme valossa näyttää siltä, että 1990-luvun koulunuudistusten vastaanotto on jäsentynyt tulkintakehyksessä, joka on muotoutunut jo sadan vuoden mittaisessa yhtenäiskoulu- ja rinnakkaiskoulua koskevassa väittelyssä. Sosiaalisten representaatioiden teorialla kuvaten uudistukset – ”tuntematon” –

tehtiin tutuksi ja turvallisesti todellisuudeksi ankkuroimalla ne koulukeskustelun vakiintuneisiin väittelyaiheisiin ja -tapoihin (vrt. *Moscovici* 1988). Kiinnostava on tältä kannalta jatkohavaintomme, että 90-luvun varsinaiset markkinahenkiset ehdotukset – kuten opettajien tulospalkkaus sekä koulujen välinen kilpailu ja julkinen vertailu – muodostivat oman erillisen ja laajasti vastustetun asenneulottuvuutensa (Räty & Snellman 1998). Markkinaperiaatteet eivät ole kotiutuneet suomalaiseen koulukeskusteluun, eivätkä suomalaiset vanhemmat ja opettajat halua niitä kouluun.

Yhteiskunnassamme koulu on älykkyyskäsitysten keskeinen institutionaalinen kantaja, ja koululla on etuoikeus määrittellä se, mikä on oikeata ja arvokasta kyvykkyyttä. Koulun arkisiin käytäntöihin lomittuneena erotteleva kyvykäsitys edustaa kouluorganisaation suhteellista pysyvyyttä (Räty 2001). Huolimatta sitä kohtaan aika ajoin esitetystä arvostelusta, erotteleva kyvykäsitys on pitänyt asemansa. Koulun tavoitteet ja rutiinit kun tekevät oppilaiden välisestä erilaisuudesta asian, jota voidaan tehokkaasti lähestyä – kuvata ja selittää – erottelevan kykytulokinnan kautta (Kasanen 2003).

Tarkastellessaan Ison-Britannian koulureformeja Susan Hart (1998) tuo esille, ettei kyseenalaiseksi ole lainkaan asetettu perinteistä älykkyyskäsitystä. Tähän sisältyvä mahdollisuuksien pessimismi, ajatus kyvyistä muuttumattomina ominaisuuksina, on säilynyt. Hart esittää, että monet koulun nykypirteet,

etenkin testien lisääntynyt käyttö, ovat itse asiassa vahvistamassa perinteistä kyvykäsitystä. Entä Suomessa? Olemme toisaalla tarkastelleet psykometristen käytäntöjen osuutta oppilasarvostelussa (Räty & al. 1995b). Havaintojemme mukaan differentiaalipsykologiset periaatteet ovat edenneet 1900-luvulla oppivelvollisuuskouluun – ”oppilaiden välisten erojen ongelman” – laajenemista seuraten. 1990-luvulla oppilaiden erilaisuuden ongelma synnytettiin niin kutsuttujen vapautettujen yksilöllisten valintojen tuloksena ja siihen näytetään osaltaan vastattavan tehostamalla psykometrista arviointia testipankkeineen ja päättökokeineen. Erojen sommitteluun – huippujen ja erinomaisuuden määrittelyyn – pyrkivä koulutuspolitiikka sointuu yhteen normaalijakaumaan nojaavan erottelevan kyvykäsityksen kanssa. Jos uudistusten syke ei pääse sammumaan, mikä sekin on mahdollista, yli sadan vuoden ikäinen differentiaalipsykologinen älykkyyskäsitys saa kukaties huipennuksensa uuden vuosisadan uudessa koulussa?

HANNU RÄTY

KIRJALLISUUS

- HART, SUSAN: A sorry tail: Ability, pedagogy and educational reform. *British Journal of Educational Studies* 46 (1998): 2, 153–168
- HIRVI, VIJJO: Koulutuksen rytmivaihdos. 1990-luvun koulutuspolitiikka Suomessa. Helsinki: Otava, 1996
- HÄYRYNEN, YRJÖ-PAAVO & HAUTAMÄKI, JARKKO: Ihmisen koulutettavuus ja koulutuspolitiikka. Helsinki: Weilin + Göös, 1973

- KASANEN, KATTI: Lasten älykkyyskäsitykset koulussa. Joensuun yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja 58/2003
- MOSCOVICI, SERGE: Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology* 18 (1988): 2, 211–250
- OPETUSHALLITUKSEN EHDOTUS OPETUSTOIMEN RAKENNEOHJELMAKSI. Helsinki: Opetushallitus, 1992
- RÄTY, HANNU: Lusikasta haarukaksi – koulun ja koulutuksen sosiaalipsykologian näkökulmia. *Psykologia* 36 (2001): 5, 342–347
- RÄTY, HANNU & SNELLMAN, LEILA & HONKALAMPI, KIRSI & VORNANEN, ARJA: Yksilöllisyys koulussa – luontaista lahjakkuutta? Eli koulutuspolitiikan samsalabim. *Kasvatus* 25 (1994): 2, 170–175
- RÄTY, HANNU & SNELLMAN, LEILA & MÄNTYSAARI-HETEKORPI, HANNELE & VORNANEN, ARJA: Vanhempien tyytyväisyys peruskoulun toimintaan ja kouluuudistuksia koskevat asenteet. *Kasvatus* 25 (1995): 3, 250–260. 1995a
- RÄTY, HANNU & PÖLÖNEN, PAULI & PÖLÖNEN, KIRSI & SNELLMAN, LEILA: Älyllisen kyvyn määrittely ja oppilasarviointi – historiallisia näkökohtia. *Psykologia* 30 (1995): 2, 179–185. 1995b
- RÄTY, HANNU & SNELLMAN, LEILA & KONTIO, MARGIT & KÄHKÖNEN, HELI: Opettajat ja peruskoulun uudistaminen. *Kasvatus* 28 (1997): 5, 359–438
- RÄTY, HANNU & SNELLMAN, LEILA: Social representations of educability. *Social Psychology of Education* 1 (1998): 4, 359–373
- SEPPÄNEN, PIIA: Miten ja miksi kouluvalintapolitiikka tuli Suomen peruskouluun 1990-luvulla? Kouluvalinnan lainsäädäntömuutokset sekä perustelut ja kritiikki kansainvälisessä valossa. *Yhteiskuntapolitiikka* 68 (2003): 2, 175–187.

Sodan selitykset testissä

HEIKKI HIILAMO

Anssi Männistön toimittama kirja ”Miksi soditaan?” houkuttaa perinteisen kirjaesittelyn sijaan leikillisen ”tutkimuksen” laatimiseen. Kirja ilmestyi vuoden alussa, eikä kirjoittajilla ollut siis tietoa siitä, alkaako Irakin sota vai ei. Nikkaroin artikkeleiden pohjalta teorian palasia ja rakennan niistä hypoteeseja siitä, miksi Yhdysvaltojen kaltainen suurvalta voisi ryhtyä sotaan. Empiirinen testi suoritetaan Irakin sodan ja sen jälkeisten tapahtumien perusteella. Kysymys on siitä, miten hyvin teorit ja hypoteesit onnistuivat selittämään tätä sota.

”Miksi soditaan?”-kirjan tutkijajoukko ei tietenkään ollut valmistautunut siihen, että heidän ajatustensa perusteella käytäisiin kiinni päivänpolitiikkaan. Kirja pohjautuu Ylen avoimen yliopiston samannimiseen ohjelmasarjaan, joka lähetettiin viime vuonna ja uusittiin tänä keväänä. Useimmat kirjoittajat eivät suoraan pohdi sotien syitä, vaan pikemminkin niiden luonnetta, roolia ja tulevaisuutta. Teorianmuodostuksessa on siis käytettävä jossain määrin henkistä väkivaltaa.

Teorit ja hypoteesit

Tarja Cronberg kuvaa omassa artikkelissaan Yhdysvaltojen sotateknologista ylivoimaa, joka

mahdollistaa ”virtuaalisen sodan” ja täsmäväkivallan. Cronbergin mukaan huipputeknologiaa käytetään sodissa, jotka ovat intensiivisiä ja ajallisesti rajattuja ja joissa hyökkääjän henkilötappiot ovat vähäisiä. Kärtsijoinä ovat siviiliväestö, instituutiot ja infrastruktuuri. Suurvalta voi aloittaa korkean teknologian konfliktin, koska vain sillä on mahdollisuus koota sen vaatimat resurssit. Ensimmäinen hypoteesi nojaa teknologiseen imperatiiviin: Yhdysvallat voi ryhtyä kuvatus kaltaisiin virtuaalisotiin, koska vain sillä on teknologiset ja taloudelliset edellytykset niihin.

Jaakko Hämeen-Anttila kirjoittaa islamista sodan ja rauhan uskonnosta. Hämeen-Anttilan mukaan islamilaisissa maissa sotaisuus ei tule uskonnosta, vaan yhteiskunnallisista epäkohdista. Juha Pentikäinen huomauttaa, että Raamattu on Koraania soitaampi kirja. Molemmat tutkijat muistuttavat, että kristityt ovat tulkinneet lähetyskäskyn kehotuksena valloitusotaan. Toinen hypoteesi selittää Yhdysvaltojen sotia kristinuskon ristiretkenä islamia vastaan.

Pertti Multanen kuvaa Lähi-idän konfliktin kolonialistisia taustoja. Tuomo Melasuo puolestaan yhdistää imperialismin joukkotuhoaseiden kehittämisestä epäiltyjen maiden uhkaa-

Anssi Männistö (toim.)
Miksi soditaan?
Tampere: Vastapaino,
2003

misen ”ennalta ehkäisevällä sodalla”. Kolmas hypoteesi pitää Yhdysvaltojen sodankäyntiä kolonialismin ja imperialismin ilmentymänä.

Anssi Männistö väittää kylmän sodan päättyneen vasta syyskuun 11. päivän terroriisakuun 2001. Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen Yhdysvaltojen ulkopolitiikasta puuttui suuri teema. Se löytyi vasta, kun Bush nuoremman opiksi tuli terrorismin hävittäminen maailmasta. Männistön mukaan terrorismin vastainen sota on Yhdysvalloille kaiken poliittisen toiminnan ohjenuora ja aikakautta ohjaava ideologia. Neljäs hypoteesi tulkitsee sodankäynnin yhdeksi elementiksi Yhdysvaltojen taistelussa terrorismia vastaan.

Pekka Niemi pohtii väkivallan psykologisia syitä, tarkemmin sanottuna sitä, millaiset tapahtumat ja olosuhteet johtavat siihen, että yksilön psyky ”unohtaa” tavanomaisen vastuun ja myötätunnon toisia ihmisiä kohtaan. Yhtenä syynä Niemi mainitsee kollektiivisen trauman

ja esimerkkeinä siitä Saksan 1930-luvun alussa, Suomen vuoden 1918 tapahtumat ja syyskuun 11. päivän terrori-iskun. Viides hypoteesi väittää, että Yhdysvaltojen sotien taustalla on syyskuun 11. päivän terrori-iskun synnyttämä kollektiivinen trauma.

Jussi Pakkasvirta pohtii, olisiko nationalismista enää sotien selittäjäksi. Pakkasvirta ottaa tukea antropologi Benedict Andersonilta, joka on laajentanut nationalismin käsitettä kohti kuviteltua poliittista yhteisöä ja anonyymiin yhteisöllisyyden käsitettä. Yhteisöjä rakentaa joukkotiedotus, joka luo samankaltaisia tulkintoja maailmasta. Kukaan ei ole ehkä valmis kuolemaan Naton tai EU:n puolesta, mutta ylikansallisen median luoman länsimaisen mega-indentiteetin puolustaminen saattaa vaatia äärimmäistä väkivallan käyttöä. Kuudes hypoteesi tulkitsee Yhdysvaltojen sotatoimet osaksi andersonilaisittain ymmärrettyä länsimaista nationalismia.

Raimo Väyrysen mukaan sotien selittämisessä kilpailee kaksi mallia: epäkohtien korjaaminen ja ahneus. Väyrysen tuntuu kallistuvan ensiksi mainitun puoleen. Hänen mukaansa Yhdysvaltojen Irakin-politiikan pyrkimyksenä – siis ennen sotaa – olivat häirikkövaltion demokratisointi ja siihen liittyen terrorismin ja joukkotuhoaseiden uhan torjuminen. Seitsemäs hypoteesi tulkitsee Yhdysvaltojen sodankäynnin keinoksi korjata maailman epäkohtia.

Riikka Kuusisto ja Heikki Luostarinen tuntuvat valinneen epäkohtien korjaamisen ja ahneuden välillä jälkimmäisen vaihtoehdon. Kuusisto arvioi läntisten suurvaltojen kylmän sodan jälkeistä sotaretoriikkaa.

Kuusiston mukaan johtajat ovat esitelleet itsensä jaloina sankareina ja vastustajat kaiken pahan ruumiillistumana. Sodan kohteeksi joutuneen maan väestö on joukko pelastettavia, jotka odottavat sankareiden voittoa viattomina, passiivisina ja avuttomina. Heikki Luostarinen jatkaa sota-propagandan analyysia johtopäätöksiin asti. Luostarisen mukaan teollistuneen lännen sodat on 1900-luvulla käyty kaikkien sotien lopettamiseksi, ei kansoja vaan niiden pahoja diktaattoreita vastaan, uuden ja paremman maailmanjärjestyksen luomiseksi sekä mittaamattoman arvokaiden periaatteiden vuoksi. Sotien taustalta löytyy Luostarisen mukaan ylevien periaatteiden sijasta ahneutta, eduntavoittelua ja kylmää hyväksikäyttöä. Kahdeksannen hypoteesin mukaan taloudelliset edut selittävät Yhdysvaltojen sodankäyntiä.

Analyysi

Muutama varoituksen sana ennen analyysin suorittamista. Kirjoittajalla ei ole hallussaan Irakin sodan taustoista, kulusta ja jälkiselvittelystä sellaista sotilaallista, poliittista tai taloudellista lähdemateriaalia, josta ei olisi raportoitu mediassa. Empiirinen aineisto on äärimmäisen pinta-puolinen. Vanhan empirian sijaan käytettävissä on vain niin sanottua pehmeää tietoa, joka on erityisen altis subjektiivisille tulkinnoille.

Kysymys Irakin sodan syistä on erittäin monimutkainen, eikä toki voi alistua yhteen tulkintaan. Aivan ilmeiseltä tuntuu se, että Yhdysvallat ryhtyi maasotaan kaukana oman alueensa ulkopuolella teknologisen ja taloudellisen ylivoimansa turvin. Poliittinen johto tiesi, että sota pysytään viemään läpi nopeasti ja

ilman suuria henkilötappioita. Ensimmäinen Yhdysvaltojen teknologista ja taloudellista ylivoimaa korostava hypoteesi sai vahvistusta Irakin sodassa. Lisäksi se luonnehtii tärkeällä tavalla Yhdysvaltojen sotilaallista roolia ja asemaa. Hypoteesi ei kuitenkaan johda kovin pitkälle. Sotaa ei vielä selitä se, että jollakin on ylivoimainen kyky käyttää sitä.

Toisen hypoteesin mukaan Irakin sota oli uusi versio miekkalähetyksestä. Sodalle loi varmasti Yhdysvalloissa kannatusta se, että se kohdistui islamilaiseen maahan. Äärikristilliset piirit ovat luonnollisesti tukeneet sotaa myös Yhdysvaltojen ulkopuolella. Fundamentalistikristityt tuskin yksin onnistuivat lietsomaan Bushia sotaan.

Entä sitten imperialismiin ja kolonialismiin liittyvät hypoteesit? Sotien selityksissä yleiset teorit tuntuvat toimivan melko hyvin. Irakin sodasta on helppo löytää sekä kolonialismin että imperialismin piirteitä. Raporttien perusteella Yhdysvallat on Irakissa ollut kiinnostuneempi maan luonnonvaroista kuin asukkaiden terveydestä tai kulttuuriarsteista. Lisäksi on raportoitu tavallisten irakilaisten nöyryytsistä ja mielenosoittajien tulittamisesta. Paljon puhuva symboli oli Saddam Husseinia esittäneen patsaan kasvojen peittäminen Yhdysvaltain lipulla. Mutta mikä on syy ja mikä seuraus? Kolonialistinen teoria tuntuu sopivan kuvaamaan sodan seurauksia, mutta syyt se ei taivoita.

Neljäs ja viides hypoteesi asettavat Irakin sodan ajankohtaisiin kehyksiin. Olennaista ei ole se, päätyykö kylmä sota todella 11. syyskuuta 2001, kuten Anssi Männistö esittää, vaan se, että

Yhdysvallat muutti tuolloin ratkaisevalla tavalla ulkopoliitiikkaansa. Terrori-iskun voi tulkita kautta historian ensimmäiseksi sotatoimeksi, joka kohdistuu yhdysvaltalaisiin siviileihin heidän omassa maassaan. Tästä syystä se oli järkytys vailla vertaa. Maan poliittinen johto kuitenkin loi tapahtumasta sen todellisetkin mittasuhteet ylittävän näytelmän ja hankki sen avustuksella hegemonisen aseman, jonka turvin on voitu toteuttaa jo ennen terrori-iskua laadittuja suunnitelmia. Näin ollen terrori-isku sinänsä ei vielä riittä selittämään Irakin sotaan. Lisäksi on huomautettava, että YK:ssa esitetyt todisteet Irakin terrorismiyhteyksistä jäivät heppoisiksi.

Terrori-iskun synnyttämä hysteria ei koskenut vain Yhdysvaltoja vaan koko läntistä maailmaa. Vahvimmin se tuntui maissa, jotka perinteisesti ovat olleet lähellä Yhdysvaltoja tai tavoitelleet tuota asemaa. Kuudes hypoteesi – nationalismi – tuntuu selittävän paitsi Irakin sotaan myös sitä, että Bushin hallinnon manipuloima tulkinta terrori-iskusta hyväksyttiin lähes kriittikittömästi niin monessa maassa. Isku ei kohdistunut vain Yhdysvaltoja vastaan, vaan kaikkia ”meitä” vastaan, siis sitä yhteisöä, jonka moderni aikakäsitys, joukkotiedotus ja koulutus ovat synnyttäneet länsimaihin. Anonyymin yhteisöllisyyden kautta voi selittää esimerkiksi sitä, miksi Tanska osallistui Irakin sotaan. Terrori-isku sai toki aikaan Yhdysvaltojenkin mittapuun mukaan val-

tavan nationalismin huuman, joka on kestänyt näihin päiviin asti. Sen turvin hyökkäys oli mahdollista suorittaa ilman YK:n antamaa valtuutusta.

Ensimmäisen ja kuudes hypoteesin todistavat, että Yhdysvalloilla oli kyky hyökätä Irakiin ja poliittinen kannatus sille. Kumpikaan hypoteesi ei kuitenkaan vielä selitä sitä, mikä lopulta ratkaisi hyökkäyksen.

Jäljelle jää vielä kaksi hypoteesia, joista toista voisi kutsua idealistiseksi ja toista inhorealistiksi tai kynniseksi sodan selitykseksi. Oliko sodan taustalla Yhdysvaltojen yritys luoda irakilaisille parempi tulevaisuus ja pelastaa maailma diktaattoreilta ja terroristeilta – vai pyrkiikö Bushin hallinto ajamaan yhdysvaltalaisien eliittien itsekäitä etuja? Hyökkäys ei ainakaan näytä pelastaneen maailmaa Irakin joukkotuhoaseilta, koska sellaisia maasta ei ole löytynyt. Jos hyökkäyksen taustalla oli epäkohtien korjaaminen, miksei ennalta ehkäisevän hyökkäyksen ensimmäisenä maalina ollut Pohjois-Korea, jolla on tietävästi ydinaseita ja jossa kansaa sorretaan vielä entistä Irakiakin järjestelmällisemmin (mutta jolla on myös Irakia vahvempi ja puolustustahtoisempi armeija)?

Vertaus Pohjois-Koreaan pakottaa nostamaan esille myös öljyn ja Irakin strategisen sijainnin Lähi-idässä. Ahneus tuntuu selittävän parhaiten Irakin sodan syytä. Yhdysvallat on ottanut Irakin öljyn haltuunsa, lisäksi se on jälleenrakentamisen nimissä

yksityistämässä koko maan talouden. Sopimuksista oli neuvoteltu jo silloin, kun pommit vasta putosivat. Suunnitelmissa on myös vapaakauppa-alue. Talous ei ole kovinkaan näkyvästi esillä Männistön kirjassa. Siksi tekisi mieli kysyä asiantuntijoilta, voisiko meidänkin aikaamme sota olla – ei vain politiikan jatkamista toisin keinoin vaan myös – talouden jatkamista toisin keinoin. Irakin sodan jälkeen keskustelu talouden globalisoitumisesta saa varmasti uusia sävyjä.

Johtopäätökset

Edellä kuvatut hypoteesit on rakennettu kuvaamaan yksinomaan Yhdysvaltain kaltaisen suurvallan median rakastamia sotia, eivät rapautuvien mahtien sotia hajoavissa tai hajonneissa valtioissa, kuten Tshetsjeniassa, puhumattakaan täysin unohdetuista sodista, kuten Sudanissa. Tämän kirjoituksen kannalta olennaista ei ole lopulta se, miten paljon edellä esitetyt teoriat ja hypoteesit kilpailevat toistensa kanssa ja mikä niistä osoittaa parasta selitysvoimaa. Ahneus Irakin sodan syynä tuntuu kaikkein vakuuttavimmalta, mutta muutkin teoriat ja niiden pohjalta luodut hypoteesit antavat lisäymmärrystä tapahtuneelle. Analyysi onnistui toivottavasti todistamaan sen, miten asian tuntevat ja keskenään keskustellevat esseet ihmiskunnan ikuisuusaiheesta herättävät ajatuksia myös tuiki ajankohtaisessa tilanteessa.

Kaksi harhakäsitystä Suomen kasvaneesta köyhyysasteesta

PASI MOISIO

Euroopan unionin tilastotoimisto Eurostat kerää ja julkaisee väestön elintasoa ja hyvinvointia koskevaa tilastotietoa. Yksi keskeisimmistä hyvinvointia kuvaavista indikaattoreista on maan suhteellinen köyhyysaste. Viime vuosien aikana Eurostat on tosin korvannut köyhyysasteen käsitteen vaikeahkolla käsitteellä ”köyhyysriskissä elävien osuus”. Pysyttelen kuitenkin tässä kirjoituksessa vanhassa käsitteistössä selkeyden nimissä. Suhteellinen köyhyysaste tai köyhyysriskissä elävien osuus siis ilmoittaa, kuinka monta prosenttia väestöstä elää sellaisissa kotitalouksissa, joiden nettotulot jäävät kyseiselle kotitaloustyypille sovitun köyhyysrajan alapuolelle.

Vuonna 1999 Suomen köyhyysraja yhden hengen kotitaloudelle oli 684 euroa (4 065 markkaa) kuukaudessa. Tästä rajasta voidaan laskea köyhyysraja kaikille kotitalouksille lisäämällä ykkösen kertoimeen 0,5 jokaisesta ylimääräisestä aikuisesta ja 0,3 jokaisesta lapsesta kotitaloudessa. Esimerkiksi tuloköyhyysraja isän, äidin ja kahden lapsen kotitaloudelle on 1 436 euroa kuussa eli 2,1-kertainen verrattuna yhden hengen kotitalouden rajaan. Saavuttaakseen saman elintason kahden aikuisen ja kahden lapsen perheen katsotaan siis tarvitsevan 2,1 kertaa suuremmat tulot kuin yksin asuva.

Eurostatin tilastojen mukaan köyhyysaste on kasvanut Suomessa 1990-luvun lopulla 8 prosentista 11 prosenttiin. Useimmissa muissa EU-maissa sama-

na ajanjaksona köyhyysasteet ovat pysyneet samana tai jopa hieman laskeneet. Esimerkiksi Ruotsissa köyhyysaste on pysynyt noin 9 prosentissa, Saksassa köyhyysaste on laskenut 14 prosentista 11 prosenttiin. On olemassa kaksi sangen yleistä harhakäsitystä Suomen köyhyysasteen kasvusta.

Ensimmäinen harhakäsitys on, että kasvaneen köyhyysasteen takana on ylimpien tulo luokkien tulojen kasvu 1990-luvun lopulla. Toisin sanoen ylimpien tulo luokkien tulojen kasvu nostaa köyhyysrajaa, jolloin yhä suurempi osa väestöstä jää köyhyysrajan alapuolelle. Tämä uskomus johtuu harhakäsityksestä suhteellinen köyhyysmittarin luonteesta. Suhteellinen köyhyysmittari luokittelee tuloköyhiksi ne henkilöt, joiden kotitalouden nettotulot kulutusyksikköä kohden jäävät alle 60 prosentin kyseisen maan mediaanista. Mediaanitulo eli keskimäinen tulo on sen henkilön tulo, joka on tulojakaumassa keskimäisenä. Mediaanituloon ei siis vaikuta tämän keskimäisen henkilön yläpuolella olevien tulojen kasvu. Näin ollen ylimpien tulo luokkien tulojen kasvu 1990-luvun lopulla ei nostanut köyhyysrajaa, eikä näin ollen selittäköyhyien määrän kasvua Suomessa. Itse asiassa Suomen euro-määräinen köyhyysraja nousi 1990-luvun lopulla prosentuaalisesti vähemmän kuin EU-maissa keskimäärin: vuosina 1996–1999 Suomen köyhyysraja kasvoi 11 prosenttia, kun kes-

kimääräinen kasvu EU-maissa oli 13 prosenttia.

Toinen suhteellista köyhyysastetta koskeva uskomus on, että Suomen köyhyysaste on ”keino-tekoisen” korkea muihin maihin verrattuna, koska köyhyysrajan oletetaan olevan Suomessa korkeampi kuin monessa muussa maassa. Suomessa toisin sanoen luetaan tuloköyhiksi myös sellaisia kotitalouksia, joita ei luetaisi tulojensa puolesta köyhiksi muissa EU-maissa. Asia on kuitenkin paremminkin päinvastoin. Vertailemalla EU-maiden euromääräisiä köyhyysrajoja voidaan huomata, että köyhyysraja on Suomessa itse asiassa alhainen muihin Pohjois-Euroopan maihin verrattuna. Ainoastaan Irlannissa ja Etelä-Euroopan maissa köyhyysraja on alempi kuin Suomessa. Suhteellinen köyhyysmittari siis paremminkin kaunistelee Suomen köyhyysongelmaa, sillä monen Pohjois-Euroopan maan köyhyysrajalla laskettuna Suomessa köyhyysaste nousisi EU-maiden keskikastiin. Suomen alhainen köyhyysaste selittyy siis osaltaan pohjoiseurooppalaisittain alhaisesta mediaanitulosta sekä tulojaon muodosta. Tästä johtuen esimerkiksi ostovoima köyhyysrajalla on Suomessa alle EU-maiden keskiarvon.

Köyhyysaste on kasvanut tasaisesti Suomessa koko 1990-luvun lopun ja on pelättävissä, että se jatkaa kasvuaan myös 2000-luvulla. Kasvanut köyhyysaste ei selity ylimpien tulo luokkien tulojen kasvusta tai

nousseesta köyhyysrajasta. Suomessa on pohjoisneurooppalaisittain alhainen köyhyysraja, joka on tuottanut ja tuottaa edelleen EU-maiden alhaisimpia köyhyysasteita. Uusimmat tilas-

tot kertovat aikanaan, onko köyhyysaste jatkanut kasvuaan Suomessa 2000-luvulla ja onko Suomi täten kivunnut EU-maiden keskikastiin köyhyysasteellaan. Mikäli Suomen köyhyysaste jat-

kaa nousuaan, alkaa Suomi muistuttaa yhä enenevässä määrin Etelä-Euroopan maita, joissa on korkea köyhyysaste ja alhainen tulotaso köyhyysrajalla.

Kirjoittamisen ankaruus ja ilo

ANTTI ESKOLA

Niin paljon kuin kirjoittamisen oppaista voikin hyötyä, kirjoittajan on hyvä ymmärtää myös laajemmin, mitä on tekemässä. Merja Kinnusen ja Olli Löytyn toimittama kirja tähtää tähän. Oivallinen johdatus tieteellisen kirjoittamisen luonteeseen on kirjan alkuluku, jossa kielen tutkija Minna-Riitta Luukka lähestyy tieteellisiä tekstejä lajityypinään tai joukkona erilaisia lajityyppejä.

Kirjoituksessaan tieteellisen tekstin rakenteesta Jukka Törrönen panee kirjoittamisen vielä laajempaan kehukseen: tieteellisen tekstin rakenne ei ole muoti tai kaava, vaan elimellinen osa tutkimusta. Törrösen jaotteluita ja ankarista teoreettisista käsitteistä voi lukijalle kuitenkin tulla kaava, joka halvaannuttaa kirjoituskäden. Ehkä niihin olisi paras tutustua suhteellisen varhain, yleisopinoina, joiden vaativat yksityiskohdat ovat jo unohtuneet, kun kirjoitusvaiheessa kasaa pöydälleen hyödyllisiä käytännön oppaita?

Matti Hyvärisen luku kirjoittamisesta toimintana on rentouudessaan vapauttavaa tekstiä, joka tuo kirjoittamiseen ankaruuden ohella iloakin, kuten myös Mik-

ko Lehtosen esitys kirjoittamisen mielihyvystä. Esa Väliiverosen luku kirjoittamisesta prosessina liittyy samaan seuraan. Tekstejä lukiessani ajattelin, miten tärkeää on, että tutkimusmenetelmien ja tieteellisen kirjoittamisen opettamista eivät hallitse niinkään laki ja tuo hyytävä sana ”kurinalaisuus”, vaan pikemminkin evankeliumi: tutkimisen ilo ja myös ”virheisiin” lopulta ulottuva armo. Usein nämä välittyvät parhaiten, kun kirjoittaja kuvaa omaa kirjoitustyötään konkreettisesti ja rehellisesti, mokauksiaanakaan peittelemättä.

Osa teoksen artikkeleista käsittelee erityisaiheita. Lähes kaikki tekstinsä väitöskirjaa myöten yhdessä kirjoittaneet Arja Jokinen ja Kirsi Juhila paljastavat monia askarruttaneen kysymyksen, kuinka he oikein tekevät sen. Ehkä kuvaus auttaa niitä, joiden mielestä ainakin gradun tekeminen jonkun toisen kanssa olisi mukavampaa kuin yksin puurtaminen. Yrjö Haila kertoo valaisevin esimerkein ja hyödyllisin ohjein englanniksi kirjoittamisesta. Kirjallisuuden tutkija Markku Ihonen opastaa alansa lähtökohdistista käsin kirja-arvioiden laatimiseen. Vastapainon kustannus-

Merja Kinnunen & Olli Löytty (toim.)
Tieteellinen kirjoittaminen
Tampere: Vastapaino,
2002
204 s.

toimittaja Olli Löytty paljastaa jotakin sanoisinko kirjoittajan vastapuolen maailmasta ja vaatimuksista, kun prosessi etenee käsikirjoituksesta kirjaksi.

Naistutkimuksen tämänhetkistä valtaa osoittanee, että kirjassa pitää olla kaksi sen näkökulmia esittelevää artikkelia. Suomen kielen lehtori Liisa Tainio kirjoittaa tieteellisen tekstin sukupuolista ja naistutkimuksen laitoksen yliassistentti Jaana Vuori sukupuolen kirjoittamisesta. Tainio sanoo, että hänen kirjoituksestaan voi ”oppia myös seksistisen kirjoittamisen aakkosia”. Kuka nyt tuollaista haluaisi oppia, mutta esimerkiksi sellainen jääriä kuin minä, jolla on sukupuoliasioista myös niin sanottuja omia käsityksiä, voi hyvinkin oppia piilottamaan niitä. Enemmän oppiakseni olisin mielelläni nähnyt, että Tainio olisi laajentanut tarkastelunsa

kysymykseksi, kuinka kirjoittaa yleensäkin poliittisesti korrektiä kieltä.

Neljstätoista luvusta mainitsematta ovat vielä Merja Kinnusen Artikkelin kirjoittaminen, Pertti Alasuutarin Tutkimuksesta kirjaksi sekä Jaakko Heinimäen Tieteen popularisointi.

Teologi ja toimittaja Heinimäen kirjoitus on paitsi lyhyt myös ohut. Ohjeet ”vältä naiivia popularisointia” ja ”kirjoita rohkeammin” ovat kyllä paikallaan, kun puhe on tieteellisestä kirjoittamisesta eikä toimittajan työstä.

Kinnusen neuvoja tieteellisen artikkelin kirjoittajalle konkretisoivat esimerkit, jotka perustuvat hänen kokemuksiinsa Vastapainon hallituksessa ja Sosiologia-lehden toimituskunnassa. Moni lukee ohjeita erityisen tarkkaan nyt, kun Kinnunen on Sosiologian päätoimittaja. Kirjoituksessa jää kuitenkin käsittelemättä sellainen lehti- tai kokoomateosartikkeli, jota on tapana kutsua esseeksi. Kirjan hakemistossa esiintyy sana ”esseemäisyys” sekä siihen liittyvä viittaus Luukan artikkelin kohtaan, jossa tämä havainnollistaa kirjoittamisen kulttuurisidonnaisuutta:

”Esimerkiksi angloamerikkalaiseen konventioon kuuluu se,

että tutkimuksen päätulokset ja argumentit esitetään mahdollisimman varhaisessa vaiheessa turhia jaarittelematta, saksalaisperäiseen konventioon taas kuuluu esseemäisyys – omien ajatusten pohjustaminen ja ajatteluketjun näyttäminen lukijalle (– –).”

On ikävää, jos lukija ymmärtää virkkeen niin, että omien ajatusten pohjustaminen ja ajatteluketjun näyttäminen ovat ”jaarittelua”, joka sopii vain ”saksalaisperäiseen” kirjoittamiseen. Vielä ikävämpää on, jos tieteellinen essee ei enää ollenkaan kuulu sosiologiseen tai yhteiskuntatieteelliseen kirjoittamiseen. Osaavatko esseitä kirjoittaa ja niistä keskustella vain humanistit, kuten Irmeli Niemi ja Matti Klinge, tai luonnontieteilijät, kuten Anto Leikola ja Kari Enqvist (joiden puheenvuorot aiheesta ”Tiede ja essee” ovat luettavissa Tieteessä tapahtuu -lehden numerosta 7/02)?

Pertti Alasuutarin artikkeli Tutkimuksesta kirjaksi herättää samantyyppisen kysymyksen. Alasuutari kertoo kyllä mielenkiintoisesti, kuinka ”tutkimuksesta” tehdään ”tiedekirja”, johon saadaan luettavuutta sekä sen myötä kirjalle kunnan kustantaja ja kohtuullisen laaja lukija yleisö. Mutta onko sosio-

logisesta kirjoittamisesta kadonnut kokonaan sellainen eetos, johon G. H. von Wright viittaa luonnehtiessaan muistokirjoituksessaan (Ajatus XXIII, 1960) Eino Kailaa, että tarve täyttää kirjoillaan myös ”suuren yleisön” eikä vain ”tieteen” odotuksia ei ollut Kailalle turhamaisuutta. Se oli halua antaa tälläkin tavoin ”henkilökohtainen panos sivistyksen ja valistuksen vartijana”, se oli ”aito velvollisuuden tunne”.

Ja von Wright jatkaa: ”Sanotunlaisen velvollisuuden hyvää täyttäminen on mitä vaikein tehtävä. ’Tieteen popularisointi’, josta nykyään paljon puhutaan, on vain eräs tämän tehtävän verraten epäoleellinen puoli” [ja Kailalle vastenmielinen]. ”Ei tietojen levittäminen, vaan ajatusten herättäminen ja hyvien ajatustaipumusten vakiinnuttaminen on sen tärkein tavoite”.

Kovin mielelläni olisin nähnyt, että tieteelliseen kirjoittamiseen olisi vielä 2000-luvullaakin ymmärretty ja haluttu selkeästi liittää tuo tutkijan ja ajattelijan eettisen velvollisuuden ankaruus ja sen hyvän täyttämisen ilo, joka niin usein kuvastuu paitsi Eino Kailan myös Georg Henrik von Wrightin esseistä ja keskustelukirjoista.

Rippituoli, mainosvälinekö?

PERTTI HEMÁNUS

Itä-Euroopan maissa taidettiin takavuosina kuvitella uskontojen vähitellen hiipuvan pois. Länsi-Euroopassa on ajateltu samantapaisesti, vähän sofistikoitummin vain. Ennusteet eivät ole ainkaan suoraan toteutuneet.

Toisaalta uskonnollisuus on murroksessa. Suomalaisetkin kirkonmiehet esittelevät televisiossa prosenttilukuja siitä, miten suomalaiset pääosin evankelis-luterilaisen uskonsa kokevat. Niitä katsoessani tulen ärtyneeksi, sillä prosentit sopivat joihinkin yhteyksiin mutta eivät suinkaan kaikkiin. Alan ajatella itseäni.

Olen syntynyt ja kasvanut kristillisessä kodissa, joka ei kuitenkaan ollut ”onnellinen”, kaukana siitä. Sitä sävyttivät köyhyys ja vanhempien epäsuopu. Kouluni uskonnonopetuksesta en pitänyt lainkaan. Vuonna 1975 erosin kirkosta vastalauseeksi sen tuonaikaiselle julistukselle, jonka pääteema oli ”radikaalien” tuomitseminen. Vuonna 2001 palasin kirkon jäseneksi. Noita kumpaakaan ratkaisua en varmaan koskaan kadu, jälkimmäistä siksi että arkipiispat John Vikström ja Jukka Paarma ovat ponnekaasti suominneet yhteiskunnan armotto- muutta ja tuloerojen kasvua.

En ole niin sanotusti uskossa, mutta en jumalankieltäjäkään. Ehkä ajattelussani on samoja piirteitä kuin Antti Eskolalla. Tiedän ja olen aina tiennyt, että niin sanottujen maallisten asioiden hoitaminen ei voi olla kirkon päätehtävä, mutta silti olen iloinnut siitä, että kirkko on ottanut niitä hoitaakseen. Tuon

yhteisön harjoittama ruuanjake- lu sisältää totta puhuen suurimaksi osaksi EU:n ylijäämäruo- kaa, mutta sekin on enemmän kuin mitään, koska maassamme ovat muka vastuuta kantaneet hallitukset, jotka eivät köyhyy- destä juuri piittaa.

Kirkon päätehtävän edessä olen siis yhä ymmällä. Ja tämän pitkän johdannon jälkeen on siirryttävä Johanna Sumiala-Sep- päsen väitöskirjaan, jonka op- piaineena oli journalistiikka.

Tekijä kertoo olevansa papin tytär ja hänen uskoaan en epäile. Toisaalta hän on yhteiskunta- tieteilijä, jonka kirja suureksi osaksi on uskonnon sosiologiaa. Se on selkeää ja hyvin kirjoiteta- ksa tekstiä, mikä ei suinkaan kaikilta journalistiikan tutkijoil- ta onnistu. Sieltä löytyvät tieten- kin alan suurimmat nimet ja hei- dän pohdiskelunsa: Émile Durk- heim, Max Weber, Peter Berger ja monet muut. Kirja alkaa prologilla, joka on otsikoitu sanoin Uskonto viestinnällisenä ja so- siologisenä ilmiönä. Se etenee (post)modernin kulttuurin me- tateoriaan ja tulee nomadeihin eli vaeltajiin, joita on aina ollut; he eivät ole vain oman aikamme ilmiö.

Ja teksti etenee muun muassa medioidun uskonnon kulttuuri- historiaan, johon kuuluu muun muassa yhdysvaltalaisen uskon- nollisen television perinne. Ira- kiin tehdyn hyökkäyssodan ai- kana opimme kaikki, miten esi- merkiksi Billy Graham ja hänen poikansa Franklin ovat raivon- neet Muhammedia vastaan, George W. Bush on opetettu hy- väksymään muslimit ja suuri osa

Johanna Sumiala-
Seppänen
Nomadit rippituolissa
Medioidun uskonnon
moraalisen järjestyksen
dynamiikka (post)mo-
dernin television ja
kulttuurin kontekstissa
Jyväskylä: University of
Jyväskylä, 2001

USA:n kirkkokansaa johtajineen on tuominut hyökkäyssodan. Siinä on kirjoja kerrakseen.

Voin erehtyä, kun väitän, että väitöskirjan lukemista häiritsee sen eräänlainen kertauksen luonne. Lukija ainakin voi kuvitella jo tuntevansa nuo asiat ainakin jotenkuten.

Väitöskirjan ansiokkain osa on mielestäni luku kuusi, Tun- nustuksia Rippituolissa. Kysees- sä olivat MTV:n vuonna 1997 lähettämät yhdeksän myöhäis- ohjelmaa, jotka uusittiin seuraava- na aamuna. Vieraat olivat esi- tysjärjestyksessä näyttelijä Ritva Oksanen, entinen elinkautisvan- ki Reijo ”Klinu” Loikkanen, hammaslääkäri Irmeli Ervilä, yrittäjä Seppo Raivisto, entinen missi Virpi Miettinen-Perjo, nuori Kimmi Talvi, maaherra Pirjo Ala-Kapee, terapeutti Irene Kristeri ja vapaaehtoistyöntekijä Veikko Hursti. On syytä kertoa myös, että julkisen ripin toteut- taja, pastori Miikka Ruokanen on päätoimeltaan teologian pro- fessori Helsingin yliopistossa.

Muistan muutamana noista ohjelmista. Ne oli tehty taidok- kaasti, totta kai. Sen muistan myös, että intuitiivisesti olin pi-

tämättä koko sarjasta. Se teki minut jotenkin alakuloiseksi. Yksi syy oli eräiden siinä esiintyneiden äärimmäisen vaikea entinen elämä, joka selitti sitä, että heillä oli enää yksi mahdollisuus, uskoon ja vieläpä tiukkaan uskoon tuleminen. Kun on myöhemmin seurannut heidän uusia vaiheitaan, ne eivät ainakaan kaikkien osalta hyviltä tunnu.

Ohjelmia eritellessään Sumiala-Seppänen on mielestäni parhaimmillaan. Tekstissä on imua ja tuoreutta. Tekijä muistuttaa myös, että vaikka sarja oli mediatutkimuksen näkökulmasta sopeutunut hyvin vallitsevaan

alan kulttuuriin ja vaikka sillä oli kytkentöjä erilaisiin kristillisiin traditioihin, sen julkinen katsojapalaute ei suinkaan ollut yksiselitteisen myönteinen. Sumiala-Seppänen lainaa teologian tohtori Paavo Kettusta, joka kolumnissaan kirjoitti näin:

”Minun on vaikea kuvitella, että monikaan niistä ihmisistä, jotka ovat joskus minulle ripittäytyneet tai olleet sielunhoitosuhteessa, olisivat olleet halukkaita katumaan televisiokameroiden edessä. Katuva ihminen on useimmiten elämäntilanteessa, jossa hän mieluummin haakeutuu syrjään, etsii varjoa ja

avautuu mahdollisimman luottamuksellisessa seurassa.”

Oletan että epäviihtymykseni nomadeja katsellessa perustui jotenkin samaan kuin Kettusen reaktio, vaikka en osannutkaan pukea asiaa sanoiksi.

Voidaan ehkä ajatella, että läpikaupallisessa yhteiskunnassa rippituolitkin muistuttavat mainonnan ilosanomia. Jos näin on, pitäisi löytyä myös kirkon sisältä enemmän Paavo Kettusia.

Joka tapauksessa nuo yhdeksän henkilöä tekevät väitöskirjasta omaperäisen.

Mummot glokaalissa maailmassa

MARJA JYLHÄ

Isovanhemmat ovat nykyisin toisennäköisiä kuin oman sukupolveni alakouluaapisessa. Mummot joutuvat harvoin keintuoliini, useimmat vaarit eivät kudo kalaverkkoja. Pienten lasten isovanhemmat eivät tavallisesti ole vanhoja ollenkaan ja yhä useammin heillä on vielä omakin isä tai äiti elossa. Isoäiti ja isoisa alkavat näyttäytyä myös naisena ja miehenä, joiden elämään isovanhemmuus ilmaantuu uutena aineksena työn, parisuhteen ja muiden tärkeiksi tulleiden asioiden keskelle. Uusperheissä ei aina ole vain kahta isoäitiä vaan kukaties neljä tai viisi. Jossakin perheessä isoäiti voi olla etäperheenjäsen, koska sattuu juuri olemaan työssä Australiassa.

On oikeastaan kummallista, että uudenlainen isovanhem-

muus ja neljän, viiden sukupolven perheiden yleistyminen ovat toistaiseksi vain vähän kiinnostaneet suomalaisia tutkijoita. Ei Vappu Taipaleen Isoäitikirjakaan varsinainen tutkimus ole, mutta hienolla tavalla se esittelee ja käyttää hyväkseen mitä moninaisimpia perhetutkimuksen, naistutkimuksen, vanhenemistutkimuksen ja terveystutkimuksen tuloksia. Kirjoittamistavassa näkyy, että alun perin lastenpsykiatriksi ja lapsuuden tutkijaksi pätevöitynyt kirjoittaja on jo kauan ollut pitkin Eurooppaa tunnettu asiantuntija myös vanhuuden ja vanhenemistutkimuksen kysymyksissä. Isoäitiedessä nämä kaksi asiaa tulevat yhteen: lapsi ja vanheneva nainen. Kun puhutaan isoäitiydestä, näkökulma on usein lapsen ja naista katsotaan

Vappu Taipale
Isoäitikirja
Helsinki: WSOY, 2002

hänen kautta, mutta tässä on toisin: kysymys on naisen elämästä, jossa mummona oleminen on tärkeää, mutta tärkeitä asioita on muitakin.

Erityislaatuiseksi tätä kirjaa ei kuitenkaan tee tutkimusaines vaan yleisen ja yksityisen hieno yhdistäminen: kirjoittajan oma elämä tyttärenä, vaimona ja isoäitinä sekä hänen kokemuksensa monilta erilaisilta yhteiskuntaelämän aloilta ovat koko ajan läsnä. Sillä tavalla puhe kuukautisiin liittyvistä uskomuksista, vaihdevuosien hormonihoidosta, kehitysmaiden köyhyyson-

gelmasta, geroteknologiasta, ikääntyvän naisen sosiaalisesta näkymättömyydestä, Pirkka-lehden nikseistä ja Rafael Wardin taiteesta asettuvat luontevasti saman kokonaisuuden osiksi. Isoäitiys muovautuu maailmassa, joka on ”glokaali”, siis yhtä aikaa globaali ja paikallinen. Vaikka mummona oleminen näyttää mitä privaattimulta asialta, ovat isoäidit osa suomalaista sosiaalista pääomaa ja isoäitiyden ehdot päätetään osana kansallista ja kansainvälistä yhteiskuntapolitiikkaa.

Kun suuret ikäluokat ovat tulleet kypsään keski-ikään, näkyy julkisuuden henkilöiden haastatteluissa yhä useammin puhetta lastenlasten ihanuudesta. Mummous on lahja, sanoo Vappu Taipalekin, mutta ei jää sitä romantisoimaan vaan näyttää ihanuuden lisäksi myös mum-

mouden ongelmat ja huvittavat puolet. Isoäidiksi tuleminen saattaa olla kriisinpoikanen, kun se vastaan panemattomasti todistaa iän karttumisesta. Olipa lapsenlapsi miten rakas hyvänsä, ei isoäiti aina millään jaksaisi hoitaa häntä niin paljon kuin lapsen vanhemmat toivoisivat, etenkin kun hoivattavana saattaa vielä olla oma äiti tai anoppi. Mummouden hassuus taas liittyy sen ihanuuteen: ”Aivan kuin maidoneritys laukeaa äidissä vauvaa varten, niin isoäidistä laukeaa kimittävä kaakottava ääni. Sille ei voi kerrassaan mitään, se vain tulee. Ihan hullua olisi kuvitella isoäidin viileästi matalalla, hallitulla äänellä kommentoivan vauvan olemusta.” Eikä isoäitiys tässä kirjassa esiinny vain niiden ilona, jotka itse ovat saaneet synnyttää, vaan enemänkin sukupolvisuhteena, jo-

hon mahtuu ”etämummoja, avomummoja, naapurinmummoja, lapsista kiinnostuneita ihmisiä ilman omistusoikeutta tai välitöntä kasvatusvastuuta. Ei katsota sukuselvytyksiä, vaan ihmissuhteita”.

Isoäitikirja on tärkeä kirja, koska se käsittelee naista, vanhenemista ja vanhenevaa naista tarkkanäköisesti, viisaasti ja rikkaasti sillä tavalla, että näistä julkisuudessa ja tutkimuksessakin usein rakennetut stereotypiat hajoavat tyhjiin. Esiin astuu ristiriitainen, arvaamaton ja kiinnostava isoäiti. Eikä isoäitiys ole kuolemanvakavaa. Anna-Liisa Härkösen Häräntappoaseen jälkeen tämä on ensimmäinen kirja, jonka vuoksi on pitänyt nauraa ääneen junassa. Mutta en kerro mille kohdille, lukekaa itse.

Hyödyllinen opas sosiaalipolitiikan ja sen muutosten ymmärtämiseksi

ERKKI TUOMIOJA

Lukijan ei kannata pelästyä tämän artikkelikokoelman teoreettisesti orientoitunutta lähtökohtaa institutionaalisen sosiaalipolitiikan esittelemisestä tai Raija Julkusen ensimmäisen artikkelin otsikkoon nostettua uusinstitutionalismiä käsitteä. Kirjan luettuani en tosin uskaltaisi mennä vastaamaan tenttikysymyksiin sen enempää vanhasta kuin uudesta institutionalismista; sen sijaan luulen kirjan avulla ymmärtäväni joitakin tärkeitä asioita Suomen so-

siaalipolitiikan kehityksestä vähän aikaisempaa paremmin.

Niissä paikoissa, joissa perustuslain mukaan päätetään Suomen sosiaalipolitiikan kehityksestä ja malleista, kuten hallituksessa tai eduskunnassa, ei päätöksiä tehtäessä juuri koskaan pohdita asioita siitä näkökulmasta, miten ne muokkaavat Suomen hyvinvointivaltion rakenteita yleensä. Se ei välttämättä tarkoita, että päätökset olisivat ajattelemattomia tai sattumanvaraisia, vaan sitä, ettei niiden

Juho Saari (toim.)
Instituutiot ja sosiaalipolitiikka
Johdatus institutionaalisen muutoksen tutkimukseen
Saarijärvi: Sosiaali- ja terveysturvan keskusliitto, 2003
225 s.

kaikkia premissejä ja vaikutuksia osata eikä oikein halutakaan tuoda päätöksenteossa esille.

Olen Pekka Kuusen elämäntyöhön kohdistuneen tutkimuksen innoittamana ennenkin harmitellut sitä, miten vähän yhteiskuntatieteellistä tutkimusta käytetään hyväksi konkreettisesti sosiaalipoliittisessa päätöksenteossa. Se ei johdu kelvollisen tutkimuksen puutteesta. Tämän(kin) kirjan kirjoittajista erityisesti Juho Saari ja Raija Julkunen, jotka ovat kirjoittaneet yli kaksi kolmasosaa tämän artikkelikokoelman tekstistä, osoittavat, miten korkeatasoista ja analyttistä tutkimusta (myös

hyvin luettavassa muodossa) Suomessa olisi käytettävissä.

Turhia tai huonoja artikkeleita ei kirjassa ole. Erityisesti mainitseen kuitenkin Raija Julkusen päivitetyn tulkinnan hänen omasta kahden vuoden takaisesta kirjastaan ”Suunnanmuutos”, Juho Saaren analyysin selvitysmies Pentti Arajärven sosiaaliturvan kehittämistä koskevista esityksistä ja Lasse Oulasvirran artikkelin kuntien ja valtion keskinäisen sosiaalipoliittisen vastuunjaon kehityksestä. Kaikki ovat sellaisia, että ne tuovat lisää ymmärrystä

siihen, mitä Suomessa on tehty, miksi ja millä vaikutuksella.

Kirjasta löytää vähemmän eväitä siihen, mitä seuraavaksi tulisi tehdä. Toisaalta se ei olekaan tutkijoiden (eikä virkamiesten) varsinainen tehtävä, vaan kuuluu poliittisille päättäjille. Viisaat päättäjät kuitenkin hankkisivat käyttöönsä etukäteen sen analyysin, jota nämäkin artikkelien kirjoittajat näin jälkikäteen ovat tehneet päätösten institutionaalista yhteyksistä ja niiden todennäköisistä seurauksista.

Julkisuus ammattina

SEPPO HELMINEN

”No Logo” -kirjassaan Naomi Klein toteaa yleistävästi, että nykyään olennaista ei ole niinkään hyödykkeiden kuin imagojen tuottaminen. Varsinainen ”työ” tehdään siis markkinointiosastolla eikä tehtaassa. Merkityksellistä on, että brändiin sisältyy jonkinlainen tarina. Tuotteen täytyy kuljettaa mukanaan oma mielikuva-avaruuttansa, jonka täytyy koskettaa kuluttajan ”avaruutta”, jotta se puhuttelisi, puhuisi samaa kieltä. Tuotteet alkavat olla (teknisesti) niin samanlaisia, että niitä ei toisistaan erota kuin mainosmies. Tämä liimaa tuotteen päälle tarinan, jonka mukana voi syntyä kuluttajan ostopäätös.

Julkkis on tuote tuotteiden joukossa. Puhutaanhan julkisuuden henkilöstä. Henkilö on siis julkisuuden oma. Tuotteena julkisuuden henkilö on inhimillisyydessään arvaamaton. Mutta hänkin on tarinoista rakennettu. Kjell Westön uusinta kirjaa luet-

taessa on hyvä muistaa, että inhimillisiä tarinoita on ainakin kolmenlaisia: kerrottuja, sisäisiä ja todella elettyjä. Ne saattavat punoutua omanlaiseksi pajunköydeksi. Westön kirjan päähenkilö on suosittu televisiotähti Lang, joka pitää ”Sininen hetki” -nimistä talk-show’ta kaupallisessa verkossa. Seitsemäntenä tuotantokautena ohjelma ja sen ankkuri ovat laskusuunnassa. Sitä mitataan tietenkin katsojaluvuilla. Lang ajatuksineen on käynyt vanhanaikaiseksi. Hän on ollut mm. ”suuntaa näyttävän älymystön suosikki”. Yhteiskunnallisuus kuuluu reliikki- osastolle eikä ainakaan älymystö näytä suuntaa mihinkään. Ellei sitten Serendibiin, merenkävijä Sinbadin saarelle, jonne pääsee vain eksymällä.

Toeksessaan Westö bongaa useitakin talk-show-isiäntiä ja -emäntiä. Kirjansa jälkisanoina hän esittää yhden kirjan avainlauseista tai -varauksista. ”Ha-

Kjell Westö
Lang
Otava 2002
256 s.

luan korostaa, että tarinassa esiintyviä suomalaisille lukijoille tuttuja henkilöitä on tässä yhteydessä pidettävä fiktiivisinä hahmoina.” Mutta sellaisiahan he todellisuudessaakin ovat. Kolumnissaan ”Uudet imukanavat” (HS 1.2.2003) Outi Nyytäjä kritisoi MTV 3 -kanavan uusia kevyttuotantoja ja siinä yhteydessä toteaa: ”Kysymys on huomattavasti isommasta asiasta, siitä miten julkisuus sinänsä on tullut amatiksiksi ja miten se on vaikuttanut työn käsitteeseen niin Suomessa kuin muuallakin. Televisio-ohjelmaan pääseminen tuntuu ylittävän kaikki muut koulutus- ja ammattikriteerit. Kohta kaikki ovat yhtä kompetentteja kuin Koistiset eli edus-

kuntakelpoisia... Ensin juontajaksi, sitten kaupunginvaltuustoon ja sitten eduskuntaan ja jo ollaan ministerin paikalla. Tai työttömänä.”

Jälkisanoinaan Westö mainitsee esittävänsä ajatuksia, joihin on vaikuttanut mm. Paul Virilio, vauhtisokea urbanisti, joka kertoo epilepsialle sukua olevasta pyknolepsiasta. Pyknolepsia on hänelle jonkinlainen vertaus elämän hahmottamisen vaikeudelle. Todellisuutemme koostuu irrallisista jaksoista. Me kuromme ne yhteen. Tarinaksi? Virilion maailmassa kone korvaa rakastetun ja massatuotanto huolehtii ihmisten riittien kokonaisuudesta. ”Virtuaalisen olennon, kaukaisen suosiminen todelliseen ja läheiseen nähden, on kuvajaisen tavoittelua, kuvan suosimista taakkanamme olevan olennon kustannuksella. Tämä lihaa ja verta oleva olento on vain haitaksi ollessaan tässä ja nyt eikä jossain muualla.” Tämän Virilio-sitaatin voisi liimata kirjan kanteen. Sen henkilöt kun tuntuvat olevan vieraantuneita niin toisista ihmisistä kuin todellisuudestakin, ja salaamalla itseään ja menneisyyttään he pyrkivät elämään rakkaussuhdetta, joka sekin tuntuu olevan pelkkää roolin ottoa. Rakastamisen näytelmää. Kulissia elämä kaikki.

Kirjan takakansi sanoo: ”Puhelin soi töölöläisasunnossa maraskuisena yönä. Uninen kirjailija Konrad Wendell kuulee ystävänsä Langin hätäntyneen äänen. Kohta hän on jo nousemassa tukeva lapio kädessään miehen autoon.” Siinä erään eletyn elämäntarinan loppupiste ja toisaalta alku tarinalle, jonka kertoo kirjailija Wendell, joka on monin tavoin liittynyt Langin elämään ja on jossain määrin kaiteellisen katkera Langille, koska tämä on saanut kaiken ha-

luamansa niin helposti. Rakkaustarinalle, kolmi-draamalle, jossa Langin, Saritan ja Saritan lapsen isän tarinat törmäivät toisiinsa niin, että rakkaustarinasta vääntyy rikostarina.

Westö kritisoi outoa sairautta potevaa yhteiskuntaa, jota näköradio sattumanvaraisin ja marginaalisiin paljastuksiin pikemminkin ylistää kuin ravistelee tai edes kritisoi. Televisio ei ole ikkuna maailmaan vaan sitä vääristelevä peili. Se on samalla jonkinlainen näyteikkuna, jossa käydään ikkunaostoksilla katselemassa ihanteita, elämämalleja tai tyynejä. Televisio saattaa teeskennellä olevansa tallentamisen väline, mutta se on muuttunut tai muuttuu vähitellen todellisuuden luomisen välineeksi. Olemmeko jo maailmassa, jota televisio kuvaa ja samalla määrää sosiaalista todellisuutta? Ainakin se säätölee pääsyä sosiaaliseen ja poliittiseen elämään.

Kun lehdistö kellastuu ja televisio ”nuorentuu” alle teini-ikäiseksi, niin varsinaisella asialla ei niihin ole asiaa. Katsojan henkisyys on markkinahenkisyyttä. Omistaja läksyttää Langia, joka on hänen mukaansa pudonnut mediayhteiskunnan kyydistä: ”Voi olla, että teemme virheen kun mittaamme kaiken nopeudessa ja rahassa, voi olla että teemme hallaa kun ylistämme nuoruutta ja häikäilemättömyyttä ja pidämme elämäkokemusta ja raihnaisuutta synonyyminä. On täysin mahdollista, että elämme kulttuurin laskukautta. Silti meillä ei ole muuta vaihtoehtoa kuin tunnistaa vallitsevat rakenteet ja joukkopsykologia.”

Toimettomana Lang saa kutsun Lasse Lehtisen ”Haluatko miljonääriksi” -ohjelmaan, joka on tarkoitettu julkiksille. Tässä yhteydessä hän käy läpi televisio-ohjelmien nöyryyttämismeka-

nismeja. Toistakymmentä vuotta kestäneen ylösrakentavan julkisuuden jälkeen mediat alkavat vetää häntä lokaan tai ovat sitten välinpitämättömiä. Uudet, ”raikkaat” mediatähdet jakavat medioissa ”raikkaita” lausuntojaan à la ”Tää on niinku mun juttu” tai ”Posliinipillu on ihan jees”. Nuoret rusina-aiivot ovat in. Lang on out. Tuottaja hokee: ”Yksikään vakava lehti ei halua tehdä henkilökuvaa sinusta, edes ne, jotka Meriö omistaa. Minä en saa sinua enää kiertoaastatteluihin. Mielikirjani, Elämäni Aakkoset, Kymmenen asiaa joita ilman en voi tulla toimeen... Sinua ei haluta käyttää edes niihin. Minulla ei ole muuta kuin soitto Seiskasta, huhutaan, että sinä vietät öitäsi jonkun teini-ikäisen yksinhuoltajan luona Kalliossa.” Sellainen rakkaustarina, joka saa Langin kysymään: ”Miksi julkisuuden pitää olla joko pelkkää idolien palvontaa tai pahasuopaisuutta... miksi siihen väliin ei mahdu lainkaan ajattelua?” Ehkä siksi, että julkisuus on kovertunut monilla pelkäksi myyntipöydäksi. Julkisuudesta on tullut ammatti, jossa tärkeintä ei ole taitosi, kykysi, vaan se, miten osaat itseäsi kaupata. Oleminen on havaituksi tulemista. Havaituksi tuleminen on sitä, että julkisuuden agendanvartijat huomaavat sinut.

Julkkis on siitä hyvä tuote, että se myy itse itseään. Siinä aikamme ydin? Westön rakkaustarina kertoo omalla tavallaan mekanismeista, jotka tuottavat tarkoin harkittua sisällöttömyyttä. Mutta tämä mekanismi ei ole mikään salaliitto. Siinä kirjan metatason rakkaustarina: infantiilin mediakuluttajan ja sisällöttömyyden tuotannon suhde. Se on mahdottomampi kuin Langin ja Saritan ”rakkaussuhde”.

Harvoin ovat Suomen valtalehdistön pääkirjoitukset yhtä yksimielisesti ja lähes samoin sanoin mitään ylistäneet niin kuin ylistivät Raimo Sailaksen työllisyystyöryhmän pian eduskuntavaalien jälkeen ja ennen hallitusneuvottelujen alkua jättämää raporttia. Erityisesti kiiteltiin sitä, että raportti julkistettiin vasta vaalien jälkeen, koska näin puolueet voivat unohtaa epärealistiset vaalipuheensa ja rakentaa hallitusohjelman puhtaalta eli Sailaksen työryhmän kattamalta pöydältä. Myös sitä korostettiin, että ohjelma on kokonaisuus, joka pitää toteuttaa kokonaisuudessaan ja sellaisenaan.

Sitä suurempi olikin sitten median hölmistys, kun entinen käytäntö ei nyt toiminutkaan: hallitusneuvotteluja vetänyt *Anneli Jäätteenmäki* ilmoitti tuoreeltaan, että Sailaksen paperi on ”yksi paperi muiden joukossa”. Helsingin Sanomien toimittaja Antti Bläfield piti (HS 2.4.) suorastaan järkyttävänä Jäätteenmäen jatkotokaisua, jonka mukaan Sailaksen ryhmän raportti ”on hallitusneuvotteluissa samanarvoinen paperi kuin esimerkiksi Stakesin selvitys vanhusten hoitotyön puutteista”.

Oliko tässä kyse vain Jäätteenmäen retorisesta uhmakkuudesta vai uudenaikaisesta punamultahengestä? Kovin väljän hallitusohjelman perusteella tätä ei vielä voi arvioida, hallituksen teot vasta ratkaisevat.

Suuret, 1945–1950 syntyneet ikäluokat ovat 1960-luvulta asti olleet erityisen poliittinen sukupolvi, kautta puoluekentän. Uudessaakin eduskunnassa sillä on noin kolminkertainen edustus omaan väestöosuuteensa nähden – ja siihen kuuluu uuden punamultahallituksen (ja erikseen jokaisen sen kolmen puolueen) ministereistä tasan puolet.

Sami Borg ja Ilkka Ruostesaari ovat osoittaneet (Hyvinvointikatsaus 1/02), että suurten ikäluokkien eniten suosima puolue on 1970-luvulta alkaen ollut selkeästi SDP (haarukassa 29–32 %). Merkillistä kuitenkin on, ettei puolueen puheenjohtajaksi tuosta sukupolvesta ole tähän asti ylletty: ensin johtajana oli pitkään Kalevi Sorsa (s. 1930), sitten Pertti Paasio (s. 1939) ja sitten Paavo Lipponen (s. 1941). Tosin välissä oli lyhyt episodi nimeltä Ulf Sundqvist (s. 1946), mutta hän edusti enemmän 1980-luvun lopun kasinotaloutta kuin suuria ikäluokkia.

SDP tarvitsee uuden puheenjohtajan noin vuoden kuluessa, kun Paavo Lipponen lähtenee Eurooppaan. Olisiko nyt suurten ikäluokkien edustajan vuoro? Tarjolla olisi kaksi pätevää ja kokenutta miestä (kun tasavallan presidentti ja pääministeri alias keskustan puheenjohtaja ovat naisia, naisen valinta SDP:n johtoon näyttäisi nyt lähinnä lattealta matkimiselta).

Ensinnäkin *Erkki Tuomioja* (s. 1946), Pekka Kuusesta väitöskirjan vuonna 1996 kirjoittanut, pitkän poliittisen uran tehnyt radikaali, josta aika on hionut terävimmät särmät – mutta ei edistyksen henkeä. Toiseksi *Antti Kalliomäki* (s. 1947), jonka nousua hallitusneuvottelujen kautta SDP:n huipulle media ei oikein ole osannut noteerata. ”Väritön” Kalliomäki otti punamullan teossa Lipposelta ohjaket ja on tukevasti asettunut uuden suunnan taakse.

Sami Borg ja Ilkka Ruostesaari päättävät edellä mainitun artikkelinsa seuraavasti: ”Tois-taiseksi on liian aikaista arvioida sitä, aktivoituvatko suuria ikäluokkia nuoremmat ikäpolvet yhteiskunnallisesti vähänkään samassa määrin. Piakkoin sen olisi jo suotavaa tapahtua.”

Nyt näyttäisi siltä, että tällainen (monesta syystä naisvaltainen) uusi poliittinen sukupolvi olisi kovaa vauhtia jo mobilisoidumassa. Polven ensi aalto rantautui alle 30-vuotiaana eduskuntaan jo vuoden 1999 vaaleissa ja valtaosa valittiin nyt uudelleen. Alle 35-vuotiaita edustajia on nyt 23 ja heistä keskustalaisia on 8, demareita 7, vihreitä 4 ja kokoomuslaisia 2. Keskustan edustajista viisi ja SDP:n kaikki seitsemän ovat naisia. Keskusta nosti tästä polvesta ministereiksi kaksi, SDP ei yhtään, vaikka tarjolla olisivat olleet mm. Heli Paasio (s. 1972), Susanna Rahkonen (s. 1968) ja Säde Tahvanainen (s. 1972).

Kyse on *lamapolvesta*. 1990-

luvun alun lama on lähihistoriamme syvin murros. Lama on 1970-luvulla syntyneen ikäpolven avainkokemus ja sen ytimessä on syvä epävarmuus ja epäoikeudenmukaisuuden läsnäolo – ja haussa vastaavasti turvallinen ja oikeudenmukainen yhteiskunta. Lamapolven vanhinta kerrostumaa ovat siis 1970-luvun taitteessa syntyneet ja nuoruudessaan ensin kasinotalouden hurjan nousun ja heti perään laman romahduksen kokeneet. He ovat kantapään kautta oppineet, mitä hyvinvointivaltion horjahdus käytännössä merkitsee.

TV 1 esitti toukokuussa (25.5.) erinomaisen dokumentin nimeltä *Mannerheim ja Pietari*. Siinä Mannerheim kuvattiin Venäjän ja Pietarin ystävänä, jonka suurimmaksi ansioksi luettiin pidätyminen Leningradin valtaamisesta ensin vuonna 1919 ja sitten jatkosodan aikana, – ja ohjelman venäläiset asiantuntijat tuntuivat kovasti arvostavan miestä. Pietarin vanhasta henkivartiokaartin esikunnasta on hiljakkoin kunnostettu loistoravintola nimeltä Marshall – ihan Carl Gustaf Emilin kunniaksi, selitti ohjelmassa ravintolan päällikkö.

Tällaista näkökulmaa ei Suomessa kyllä ole erityisesti painotettu. Entä marsalkka itse? Kovin kauan Mannerheimin muistelmia (julkaistu 1951–52) ei tarvitse lukea huomatakseen, että kyllä, kyse oli Mannerheimin tietoisesta ja moneen kertaan korostamasta politiikasta. Ensinnäkin Mannerheim kertoo suostuneensa jatkosodan ylipäälliköksi vain sillä ehdolla, että hänen armeijansa ei missään olosuhteissa hyökkää ”Nevan kaupunkiin”

(ilmaisu, jota Mannerheim systemaattisesti käyttää); perusteenä oli se, että juuri tällä pelolla (Leningradin uhattu asema) venäläiset olivat perustelleet ensin aluevaatimuksiaan ja sitten hyökkäystään Suomeen 1939. Kieltäytyminen osallistumasta Hitlerin Leningrad-operaatioon korosti samalla sitä, että Mannerheim halusi käydä Saksasta riippumatonta erillissotaa. Samasta syystä Mannerheim ei suostunut katkaisemaan Muurmannin rataa, jota pitkin länsiliittolaisten asetoimitukset virtasivat (vaikka Saksa jatkuvasti painosti tekemään kumpaakin). Mannerheim käytti Saksan idänretkeä kyllä hyväksi, mutta ei halunnut ratkaista Saksan ja Neuvostoliiton keskinäistä sotaa, ainoastaan turvata Suomen edut.

Vaikea sanoa, paljonko Mannerheim muistelmissaan jälkikäteen kaunistelee, mutta tuskin hän politiikkansa päälinjaukseen jatkoi jälkikäteen hihasta vetää; sodanaikaiset dokumentit olisivat paljastaneet suuret valheet oitis.

Miksei Nevan kaupungin ongelma ole noussut Suomen lähihistoriassa esiin? Koska se ei ole ollut kenenkään etujen mukaisena. Aseveliakseli oli ihmeissään ja nyreä Mannerheimille (näin epäilemme) jo sodan aikana ja vielä enemmän sen jälkeen (tyyliin: ”Jos heti olisi laitettu Nevan kaupunki sileäksi ja Muurmannin rata katkaistu, ryssä olisi kukistettu alkuunsa”). Sodanjälkeinen vasemmisto taas ei halunnut kiillottaa vuoden 1918 valkokokenraalin ja sitten Hitlerin kanssa liitossa käydyin sodan johtajan kilpeä. Jos Mannerheimin linja olisi selitetty tietoiseksi ja kaukonäköiseksi strategiaksi, Mannerheimista olisi tullut

Paasikiven linjan ensimmäisen edustaja ja perustan laskija. Siksi asian selvittäminen ei ole kiinnostanut ketään, mutta kun jokin selitys ilmiselvälle kuviolle on tarvinnut löytää, sopivasta tavasta on käynyt epämääräinen psykologisointi: Mannerheimin halu suojella nuoruutensa menestyksen ja loiston näyttämöä.

Mannerheim on siis Nevan kaupungin kaksinkertainen pelastaja! Jos tätä tulkintaa ajattelee puhtaana pragmaattisesti eli sitä tulevaisuutta vasten, jollaiseen Suomen ja Venäjän kauppa- ja muut suhteet näyttävät olevan kehittymässä, niin eihän tämän painotus ainakaan haitaksi ole. Suomen Pankin tutkija Pekka Sutela on ennustanut (HS 23.5.), että Venäjä ohittaa piankin Saksan Suomen tärkeimpänä vientimaana, koska Venäjän talous kasvaa kovaa vauhtia jo viidettä vuotta ja erityisen nopeasti kehittyvät Luoteis-Venäjä ja sen sisällä Pietari vaikutusalueineen. Putin tahtoo todella tehdä Pietarin uudelleen Venäjän väyläksi länteen ja antoi siksi myöskin melkoisesti rahaa Pietarin ehottamiseen kaupungin 300-vuotisjuhlia varten.

”Suomessa vallitsee pula sairaanhoitajista. Tämä ei liity sairaanhoitoon alana suoranaisesti mitenkään. Suomeen saataisiin synnytettyä pula vaikka toimitusjohtajista, jos yrityksissä jostain syystä katsottaisiin, että toimitusjohtajia voi käytännössä palkata vain vuorolisättömiin, kolmivuorosiin ja matalalalkkaisuun patkätöihin.” (*Timo Ojanen*, Metro-lehti 2.4.)

Ohjeita kirjoittajille

YP:n **ARTIKKELI**-osastossa julkaistavien tekstien tulee perustua vankkaan konkreettiseen tutkimukseen, joka on tuottanut uutta tietoa. Artikkelien taso kontrolloidaan referee-menettelyllä.

ANALYYSIT-osastossa julkaistaan katsauksenomaisia käsitteellisiä, tilastollisia, sekundaari- tai case-aineistoihin perustuvia erittelyjä.

AVAUKSIA-osastossa viritetään tutkimustietoon pohjautuvia tuoreita näkökulmia, kysymyksiä ja ideoita.

YP:ssä julkaistuja kirjoituksia koskevat mahdolliset kritiikit ja niiden vastineet julkaistaan **KESKUSTELUA**-otsikon alla.

AJASSA LIIKKUU -osastossa on ajankohtaisia haastatteluja, lyhyitä ajankohtaisia tekstejä sekä kirja-arvioita.

AJATUSTEN TONAVA ottaa vastaan tuoreita ja nasevia otoksia ajan ilmiöistä.

Aineiston voi lähettää liitetiedostona S-postin välityksellä tai disketillä postitse. Mukaan olisi hyvä liittää paperiversio, josta käyvät ilmi halutut korostukset.

Tekstejä kirjoitettaessa on otettava huomioon seuraavat seikat:

- * Kaikki teksti aloitetaan suoraan vasemmasta reunasta ilman sisennyksiä, ja ainoastaan vasen reuna on tasattu.
- * Pakollista rivinvaihtoa käytetään vain kappaleiden lopussa. Kappaleiden väliin jätetään 1 rivi tyhjää.
- * Tavutusta ei käytetä.
- * Tekstiä ei lihavoida, kursivoida eikä alleviivata, vaan kaikki halutut korostukset merkitään paperille tulostettuun versioon, joka on aina liitettävä mukaan.
- * Kuviot ja taulukot on laadittava Excel-ohjelmaa käyttäen.
- * Alaviitteet on kirjoitettava normaalin tekstin tapaan jutun loppuun. Älkää käyttäkö siihen tekstinkäsittelyohjelman versiota.

Lähdeviitteet sijoitetaan tekstissä sulkeisiin siten, että ensiksi tulee kirjoittajan nimi, sitten lähteen julkaisuvuosi ja viittauksen sivunumerot (esim. Holmila 1997, 25).

Arvosteltavista kirjoista annetaan seuraavat tiedot: kirjoittajan nimi, kirjan nimi, kustannuspaikka, kustantaja, julkaisuvuosi sekä sivumäärä.

Lähdeluettelo liitetään kirjoituksen loppuun otsikolla Kirjallisuus.

Luettelo laaditaan tekijän sukunimen mukaisessa aakkosjärjestyksessä. Lähteestä ilmoitetaan tekijän sukunimi ja etunimi, teoksen nimi, kustannuspaikka, kustantaja sekä julkaisuvuosi, esim. Peltonen, Matti: Mikrohistoriasta. Helsinki: Gaudeamus, 1999.

Aikakauslehtiartikkelista ilmoitetaan tekijän suku- ja etunimi, artikkelin nimi, aikakauslehden nimi, vuosikerta, julkaisuvuosi, lehden numero ja artikkelin sivunumerot, esim. Uusitalo, Hannu: Tuloerot kasvaneet jo kolmena peräkkäisenä vuonna. Yhteiskuntapolitiikka 64 (1999): 5–6, 465–479.

Artikkelista kirjoittajan tulee laatia lyhyt (n. 1–1,5 liuskan) suomen- tai englanninkielinen tiivistelmä English summarya varten.